

대한민국 정부에 대하여서

대한민국 정부에 대하여서
대한민국 정부에 대하여서

대한민국 정부

대한민국 정부

대한민국 정부에 대하여서
대한민국 정부에 대하여서
대한민국 정부에 대하여서

대한민국 정부에 대하여서
대한민국 정부에 대하여서

대한민국 정부에 대하여서
대한민국 정부에 대하여서
대한민국 정부에 대하여서

શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિના સભ્યો

શ્રી ભૈરવંદાનજી સેઠિયા (બીકાનેર)

સરક્ષકો

સેક કેદારનાથજી જૈન (દિલ્હી)

સેક નરનારમજી પુંગલિયા (નાગપુર) સરચુનીલાલ ભાઈચંદ મહેતા (નાઈટ)

(મુંબઈ)

မြန်မာနိုင်ငံတော်၏ အထွေထွေ အခြေခံဥပဒေတွင် နယ်လွှတ်တော်ကို ဖွဲ့စည်းပုံအား ဖော်ပြထားပါသည်။

မြန်မာနိုင်ငံတော်၏ အထွေထွေ အခြေခံဥပဒေတွင် နယ်လွှတ်တော်ကို ဖွဲ့စည်းပုံအား ဖော်ပြထားပါသည်။

မြန်မာနိုင်ငံ

မြန်မာနိုင်ငံတော်၏ အထွေထွေ အခြေခံဥပဒေတွင် နယ်လွှတ်တော်ကို ဖွဲ့စည်းပုံအား ဖော်ပြထားပါသည်။

શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિના સ્થંભ, સંરક્ષક અને સદસ્યોની નામાવલિ

સ્થંભો:

૧. દાનવીર શેઠ અગરચંદજી બૈરોદાનજી સેહિયા ગિકાનેર
૨. લાક્ષા કેદારનાથજી રૂમનાથજી જૈન દિલ્હી

સંરક્ષકો:

૧. શ્રીમાન્ શેઠ સરદારમલજી સાહેબ પુંગલિયા નાગપુર
૨. શ્રીમાન્ સર નાઈટ શેઠ યુનીલાલ બાર્ધચંદ રહેતા મુંબઈ
૩. શ્રીમાન્ મીશ્રીમલજી ચાંદમલજી, સુગનચંદજી ઝામડ બેવાલ
૪. અ.સો. શ્રીમતી પુરીબહેન છોટાલાલ કેશવજી મુંબઈ-વડવાણકેમ્પ

આજીવન સદસ્યો:

૧. શ્રી. યુનીલાલ પુલચંદ દોશી મોરબી
૨. શ્રી. લાક્ષા મુખદેવસહાય જ્વાલાપ્રસાદ કલકત્તા
૩. શ્રી. લાક્ષા મુન્શીરામ જૈન સ્વાલકોટ
૪. શ્રી. ટી. જી શાહ મુંબઈ
૫. શ્રી. દુર્લભજી ત્રીભોવન જવેરી જયપુર
૬. શ્રી. રામલાલજી કીમતી હૈદરાબાદ
૭. શ્રી. પૂનમચંદજી સાહેબ માંધી હૈદરાબાદ
૮. શ્રી. સરદારમલજી છાન્ડે શાહપૂરા
૯. રાવજહાદુર મોહનલાલ પોપટભાઈ રાજકોટ
૧૦. શ્રી. નટવરલાલ નેમચંદ શાહ કલકત્તા-ચોટિલા
૧૧. શ્રી. જોડરીલાલજી પન્નાલાલજી નાદર અજમેર
૧૨. શ્રી. ધેવચંદજી રતનચંદજી ચોપડા અજમેર
૧૩. શ્રી. રમણમલજી શ્રીમાલ અજમેર
૧૪. શ્રી. નૌરતનમલજી રીયાંવાલે અજમેર
૧૫. શ્રી. દીપચંદજી સાહેબ પદ્મીલાલ અજમેર
૧૬. શ્રી. અંબરલાલજી ચાંદમલજી નાદર અજમેર

ઉપોદ્ધાત

આ ગ્રન્થના પ્રેરક મુનિ શ્રી પૂનમચંદ્રજી મહારાજ તથા લેખક મારા મિત્ર શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહને આગ્રહ છે કે મારે આ ગ્રન્થનો ઉપોદ્ધાત લખવો. તે કાર્ય માટે તેમણે મારી શું લાયકાત માની છે તે મને ખબર નથી. હું તેમના આગ્રહને વશ થયો છું, કારણકે શતાવધાની પંડિત મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજી મહારાજના નિકટ પરિચયમાં આવવાનું મારું સદ્બાગ્ય હતું. જે કાર્યોને તેમણે પોતાના જીવનકાર્યો બનાવ્યા હતાં, તેના અમલના પ્રયત્નોનો છેલ્લાં દશ વર્ષથી કેન્દ્રસ્થના એક સહમંત્રી તરીકે હું સાક્ષી હતો અને તેમાં મારો કેટલોક હિસ્સો હતો. જે કારણોએ તે કાર્યો અસારે નિષ્ફળ ગયાં જણાય છે તે કારણોનો મને અનુભવ છે, તેથી આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમાં તે વસ્તુ જે શબ્દો કહું તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

શ્રી. સુનીલાલભાઈએ આ જીવન-ચરિત્ર લખવાનું સ્વીકાર્યું, તે બહુ સારુ થયું. તેઓ સિદ્ધહસ્ત લેખક છે, પ્રસિદ્ધ સાક્ષર છે, સ્થાનકવાસી જૈન છે, ચરિત્રનાયક પ્રત્યે તેમને બહુમાન હતું, તેથી આ ગ્રન્થના વિષયને તેમણે પૂરે ન્યાય કર્યો છે. આ ગ્રન્થમાં શ્રી. રત્નચંદ્રજીનું જીવનચરિત્ર માત્ર મળે છે તેટલું જ નથી, પણ પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા અને દેશના મહાન-વિશાલ પ્રશ્નોમાં તથા જીવનમાં રસ ધરાવનાર એક સાહિત્યસ્વામી પાસેથી આપણને સ્થાનકવાસી સમાજની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું અભ્યાસપૂર્ણ ચિંતનશીલ વિવરણ મળે છે, તેના સળગતા પ્રશ્નોની સુંદર છણાવટ મળે છે અને તેના ઉપેક્ષા માટે દિશાસૂચન પ્રાપ્ત થાય છે. તેની શૈલી રોચક અને સામાન્ય વાચકને પણ રસ પડે તેવી છે.

શ્રી. રત્નચંદ્રજીના જીવનપ્રસંગો વિશે આ ગ્રન્થમાં સરસ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેની પ્રત્યક્ષ કદવાની જરૂર નથી. તેમની જીવનસાધનામાં એક વસ્તુ અસૂચ્ય-અમર છે અને તે છે

[illegible][illegible]

તેઓ નિષેધ કરે છે અને શુદ્ધ અધ્યાત્મવાદને ધર્મની પરાકાષ્ટા માને છે. સાધ્યના વર્ણનમાં સાધનને સાવ વિસારે છે અને અનધિકારે ઉપદેશ આપે છે. એવાઓને માટે ધર્મ જીવનની દીવાદાંડીરૂપ માર્ગદર્શક બોમિયો મટી જઈ પોતાની વ્યક્તિગત અને સામાજિક ફરજો અને જવાબદારીઓમાંથી છૂટવાની છટકાચારી બને છે. ધર્મના સનાતન સિદ્ધાંતો અચળ અને ત્રિકાળસત્ય છે પણ તેનું આચરણ દેશકાળને અધીન છે. પ્રત્યેક યુગને પોતાનો યુગધર્મ હોય છે. તદનુસાર તેની આચારપ્રણાલિકાઓ અને વિધિનિયમો ધડાય છે, પલટાય છે. જે ધર્મગુરુઓ અને સાધુઓ આ યુગધર્મ પીછાતતા નથી, તેઓ પોતાના સમાજને સાચું માર્ગદર્શન અને દોરવણી આપી શકતા નથી. વારતવિક જગતથી તેઓ એટલા દૂર હોય છે કે તેમનો ઉપદેશ જીવનને સ્પર્શતો નથી અને સમાજના મોટા ભાગને આઠર્થતો નથી. શ્રી. રતનચંદ્રજીએ યુગધર્મને પીછાપ્યો હતો તેથી તેમનો ઉપદેશ અને જીવનકાર્ય આપણા સમાજને માર્ગદર્શક હતાં. સામાજિક અને વ્યાવહારિક જીવનને ઉત્તત બનાવવું એ મુખ્ય ધર્મમાર્ગે લઈ જવાનું પ્રથમ પગથિયું છે એમ તેઓ માનતા. તેમનો ઉપદેશ શ્રોતાના અધિકાર પ્રમાણે રહેતો. જિજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુઓને તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનની ગહન સમસ્યાઓનો ઉકેલ બતાવતા, વિદ્વાનો અને પંડિતો સાથે શાસ્ત્રચર્ચા કરતા, સામાન્ય જનોને લોકહિતકારી અને પરમાર્થી ઉપદેશ આપતા. વારતવિક જીવનના જટિલ અને વર્તમાન પ્રશ્નોથી તેઓ સુપરિચિત રહેતા અને તેના ઉકેલમાં ધાર્મિક દષ્ટિને પ્રધાન રચાને ચૂકતા.

આપણાં સાધુસાધ્વીઓમાં સાચી વિદ્વતા, વિચારણ તથા ઉદાર જીવનદષ્ટિ અને ઉદાત્ત ચારિત્ર હોય, તે તેમની મહાન અને મુખ્ય માવના હતી. સાધુઓ સમાજના સાચા માર્ગદર્શક શુરુ બને તે જોવા તેઓ આતુર હતા. તેથી સાધુસમાજમાં સાચા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય અને તેમનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ બને તે માટે તેઓ સતત પ્રયત્નો કરતા અને હેઠલાં કેટલાંક વર્ગોમાં તે તેને જ પોતાનું પ્રધાન જીવનકાર્ય

[illegible]

સામે ઘાટકોપર અધિવેશને હળવામાં હળવા શબ્દોમાં લાલ બત્તી ધરી છે, પણ કોણ સાંભળે છે ? અગ્રગણ્ય કહેવાતા શ્રાવકો પણ તેમાં પડ્યા છે. સાહિત્યપ્રકાશનો જુઓ : અજમેર અધિવેશને એવાં નિરંકુશ પ્રકાશનો ઉપર અંકુશ મૂકવા દરાવ કર્યો, પણ કોણ પાળે છે ? એ જ શ્રાવકો પોતાની નામના માટે સાધુએ લખેલું મમે તેવું લખાણ છપાવી કૃતકૃત્યતા માને છે ! ડોઠ એક સાધુ જરા વિદ્વાન કે વક્તા થાય એટલે એનો અનુયાયી વર્ગ જન્મે જ છે, અને પરસ્પર માન મેળવવામાં અને આપવામાં સ્પર્ધા થાય છે. જેવા શ્રાવકો એવા સાધુઓ. સાધુઓના દોષ કાઢનાર અને તેમને સુધારવા નીકળનાર શ્રાવકો પોતે જમશે ત્યારે જ સમાજનું કલ્યાણ થવાનું છે. સાધુમાર્ગી સંપ્રદાયને સાધુઓ મોટું અવજનન છે. તેમની અવનતિમાં આપણી અવનતિ છે. તેમની ઉન્નતિમાં આપણી ઉન્નતિ છે. તેમની એકતા, તેમનું જ્ઞાન, તેમનું ચારિત્ર આપણને ઉપકારક થશે.

આપણા સમાજ સમક્ષ પડેલા ધણા અમત્યના પ્રશ્નો અણ-ઉકળ્યા પડ્યા છે. તેનો આ અન્યમાં નિર્દેશ છે. આ અન્યના વાંચનથી આપણે જાગૃત થઈએ અને શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ જીવનભર આપણી સેવા કરી તેને કેટલેક અંશે પણ આપણે ફળદાયી બનાવીએ એટલી આશા રાખવી વધારે પડતી નહિ ગણાય.

ચીમનલાલ ચક્રભાર્ત શાહ

૧. ગુજરાતી ભાષાના લેખકોએ આ ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનાં લેખો લખ્યાં છે. ગદ્ય લેખોમાં ગદ્યનાં નિયમો અને પદ્ય લેખોમાં પદ્યનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. આ ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનાં લેખોનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે.

૨. આ ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનાં લેખોનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. ગદ્ય લેખોમાં ગદ્યનાં નિયમો અને પદ્ય લેખોમાં પદ્યનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. આ ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનાં લેખોનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે.

૩. આ ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનાં લેખોનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. ગદ્ય લેખોમાં ગદ્યનાં નિયમો અને પદ્ય લેખોમાં પદ્યનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. આ ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનાં લેખોનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે.

૪. આ ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનાં લેખોનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. ગદ્ય લેખોમાં ગદ્યનાં નિયમો અને પદ્ય લેખોમાં પદ્યનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. આ ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનાં લેખોનાં નિયમો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે.

શ્રી. રત્નચંદ્રજીના સંપર્કમાં આવેલી વ્યક્તિઓ તથા તેમની તત્કાલીન પ્રવૃત્તિઓનું આલેખન ચરિત્રનાયકના જીવનની દૃષ્ટિથી જ કર્યું છે અને તેમાં યોગ્ય સમભાવ જળવવા છતાં બનવાબેગ છે કે કોઈને કોઈ અણુરચતું લાગે; પરંતુ શ્રી. રત્નચંદ્રજીના લેખનમાંથી, તેમની સંક્ષિપ્ત નોંધપોથી તથા પત્રવ્યવહાર ઉપલબ્ધ થયાં છે તેમાંથી, જે કોઈ તત્ત્વ મળી શક્યું તે તત્ત્વને જ સ્વતંત્ર સાધનોથી કસી જોવા પછી તેનો ઉપયોગ આ જીવનકથામાં કર્યો છે. જોનોના સામાજિક-સાંસારિક જીવનમાં, ધર્મચર્ચામાં, સમાજવ્યવસ્થામાં, સાધુ-સાધ્વી-સમાજમાં અને સંપ્રદાયમાં અનેક ત્રુટિઓ રહેલી છે; એ ત્રુટિઓ દૂર કરવાને શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ ખૂબ જ મથન કર્યું હતું જે મથનની કેટલીક માહિતી તેમની નોંધપોથીમાંથી મળે છે. એ ત્રુટિઓનું દર્શન પણ કોઈને અણુરચતું થઈ પડશે, પરંતુ જે હકીકત છે તેને અવગણીને છાંંડણું છાંંદી ચલાવવાથી તો સમાજની કુસેવા જ થાય. શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ અનેક વાર કહવાં સત્યો પણ સમાજને પોતાના લેખોદ્ધારા કહ્યાં છે, અને આ ચરિત્રકથામાં એવી જે કહવી કે અશાયક વાતો આ લેખકને પણ રહેલી પડી હોય, તો તે વાતો પણ મેં માનેલાં સત્યો છે, તેમાં રામદેવમૂલકતા નથી એની હું ખાત્રી આપું છું.

ઉપર જણાવેલી અને અર્ધજર્ણ થયેલી નોંધપોથીમાંથી પ્રારંભિક અને અંતિમ પૃષ્ઠોની પ્રતિકૃતિઓ આ પુસ્તકની અંદર આપી છે. પરિશિષ્ટમાં આપેલી ચાતુર્માસની અને અવધાનોની નોંધો મોટે ભાગે તેમાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ છે; અને જરૂર પડી ત્યાં શ્રી. રત્નચંદ્રજીના શુરવર્ધ પૂજ્ય થી. ગુલાબચંદ્રજી મદારાજ તથા વડા શિષ્ય મુનિ શ્રી. પૂનમચંદ્રજી મદારાજ પાસેથી માહિતી મેળવી તેનો યથામિત ઉપયોગ કર્યો છે.

ગિરધરનગર, શાહીજામ :

અમદાવાદ

તા. ૧-૫-૧૯૪૩

}

સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

નાધપોથીનું છેલ્લું પૃષ્ઠ

મોનુરવ્વની અનરલ મિલિંગ દા-
 રકોપર માં પદ. તેમાં સમુ સમિ
 તેનું કામ ને દાદ કોપરે ઉઠાવ્યું હતું
 તે સોનુરવ્વને સોંપ્યું અને કોનુ
 રવ્વની મિલિંગે કામના પાલ
 કામ. દરમિયાં આક્રિયેશન મેનુર
 વ્વને પામે દાદકોપરમાં અવગું
 દાદ. સંધે સમી કામું - ઈસ્ટરના
 મેલરોમાં મેલરો મેજીલ મેલરો
 ની નમ દર નાશર્ફે આક્રિયેશ
 ન અવગનો નિર્ણય પામે.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	પૃષ્ઠ
૧ સંસાર-જીવન	૩
૨ સાધુ-જીવનનો પ્રારંભ	૧૩
૩ ધારણશક્તિ : અવધાન	૨૯
૪ ઉપદેશપ્રધાન અંતર્યના	૪૬
૫ સર્વધર્મ-સમભાવ	૬૫
૬ વિશાળ વિચારસૃષ્ટિ	૭૭
૭ આગમભાષાની સેવા	૯૮
૮ ઝાપની તથા વ્યાકરણની સંપત્તિ	૧૧૯
૯ સંસારત્યાગીની જીવન-વિશુદ્ધિનો આગ્રહ	૧૩૪
૧૦ બૃહત્ સાધુસંમેલનની પૂર્વપીઠિકા	૧૪૮
૧૧ બૃહત્ સાધુસંમેલન અને શ્રી. રત્નચંદ્રજી	૧૬૫
૧૨ ઉત્તર દિશામાં વિહાર તથા પ્રચાર	૧૭૩
૧૩ સાધુસંમિતિ મેળવવાની મથામણ	૧૯૧
૧૪ “વીરસંઘ”	૨૦૯
૧૫ જ્યોતનો અંતિમ પ્રકાશ	૨૧૬
૧૬ વ્યક્તિગત ગુણદર્શન	૨૩૦
૧૭ કિરણાવલિ	૨૩૮
પરિશિષ્ટ ૧ આતુર્ભાસની નોંધ	૨૬૭
પરિશિષ્ટ ૨ અવધાનોની નોંધ	૨૮૨
પરિશિષ્ટ ૩ અંતર્યના	૨૮૪
પરિશિષ્ટ ૪ ‘વીરસંઘ’ની યોગ્યતા	૨૮૬

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૨૫	૧૯૨૬	૧૯૩૬
૨૦	૧૨	ચતુર્માસ	ચાતુર્માસ
૨૭	૧	શાસ્ત્રક્રિયા	શસ્ત્રક્રિયા
૪૭	૧૪	રહો	રહો હોય
૮૪	૧૭	માતાનુયાયીઓ	માતાનુયાયીઓ
૧૧૬	૨	પ્રમાણ	પ્રમાણે
૧૩૯	૨૪	છે	હું
૧૫૩	૧૨	આડખલી	આડખીલી
૧૮૮	૩	રચનામાં	રચનામાં
૨૪૯	૧૩	સમાજિક	સામાજિક

[દષ્ટિદોષથી રહી ગયેલી ઉપરની જૂલો ઉપરાત ડાહ ડાહ રચને છાપતાં રેફ, ખાત્રા, ઇત્યાદિ ઉઠી ગયેલાં માલૂમ પડ્યાં છે તે સંપાદકે તેમાં ૧

રત્ન-ઉપન-જ્યોત

.

The light of wisdom radiated perennially from him, and illumined the world. His was not a fitful ray, a flash of lightning or a strong torchlight focussed to a small point. He had no narrow sectarian views, no prejudices, no party leanings, no egotism, no vanity or desire for self-advertisement. His was a versatile genius. He was an indefatigable writer....His mission in life was to unite into a solid whole and not to divide the Jaina Society in fragments.

—Ajit Prasad

[Editor, *'The Jaina Gazette'*].

પ્રકરણ ૧લું

સંસાર-જીવન

(૧)

ભૌતિક સંપત્તિમાં કચ્છ પછાત છે, પણ કચ્છીઓ પછાત નથી. કચ્છ કૃષિપ્રધાન પ્રાંત છે, પણ ત્યાં લોખંડી હજોથી ખેડાતાં ખેતર કે પંપના પાણીથી ઊછરતા શાકના બગીચા કચ્છનું તળપટું જીવન નથી. કચ્છીઓ મોટા વેપારીઓ છે, પણ તેમના વેપારસાહસને સંતોષે એવી કચ્છની ભૂમિ નથી. કચ્છ વિશાળ દરિયાકાંઠો ધરાવે છે, પણ કચ્છના સાગરશરણોએ પૂર્વ આફ્રિકાના કાંઠાને ગમવનારાં નેટલાં પરાક્રમે કંપી છે તેટલાં પરાક્રમે કચ્છને કાંઠે કંપી નથી. કચ્છના ધીંગા શ્રમજીવીઓએ અને કડિયાઓએ સડકો બાંધી છે, રેલ્વેઓ બાંધી છે, પૂલો બાંધ્યા છે, મહેલો બાંધ્યા છે, પરંતુ તે કચ્છની બહાર-દિફુરતાનના અનેક પ્રાંતોમાં; કચ્છને તો તેમની કુનેહ, કારીગરી અને સાદસનો કેવળ નિર્જીવ હિરસો જ મળ્યો છે.

પ્રજ્ઞાપ કચ્છીઓને માટે માતૃભૂમિ એ બહુધા નિવૃત્તિનિવાસનો પ્રદેશ, અને પ્રવૃત્તિનો પ્રદેશ મુંઝર્ષ, કલકત્તા, રંગુન, મલાયા, જગત્તાર અને બાન્ન તથા આફ્રિકાનો વિશાળ સાગરકાંઠો હોય છે. અનેક પંતોની પ્રવૃત્તિ પછી-વેપારનાં કે સરનાં સાદસો પછી એક કચ્છી નિવૃત્તિને શોધવાને માતૃભૂમિમાં આવે છે અને ત્યાંના સાદા, શાન્ત, કૃત્રિમતાથી રહિત વાતાવરણમાં થોડું બાચું બધે છે. તે આરોગ્ય

પ્રાપ્ત કરે છે, પરોપકારનાં લોકોપયોગી કાર્યોમાં ધન વાપરે છે, પરં-
પરાગત ધાર્મિક દિનચર્યા બુધાર્થ ન જન્ય તેટલા માટે તે તાણ કરે
છે અને ફરી પાછો દોડે છે પ્રવૃત્તિને પદ્યે જાંધાવા મુંબઈ, રંગુન કે
જંગલાર તરફ.

આ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના ગજગાદની વચ્ચે સાદુ' ને કૃત્રિમ
બેઠું શુવનને શુવવાની હમતા કચ્છી ધરાવે છે. મુંબઈના બેળનો
કે સોલાપુરી ચીવડનો સ્વાદ તે ચાખતો હોવા છતાં કચ્છના બાળ-
રાની મિઠાશને પણ તે માણી શકે છે. રંગુનમાં દૂધ-પૂરી-કચોરી
ખાતાં ખાતાં પણ તેને માતૃભૂમિની ખીચડીનો સ્વાદ સાંભર્યો વિના
રહેતો નથી. વતનની સાદગીનો સંદેશ તે બૂધતો નથી-બૂલી શકતો નથી.

જેવું સાદુ બૌદ્ધિક શુવન, તેવું જ સાદુ' બહુતર, તેવી જ
સાદી લૌકિક શક્તિઓ અને રીવાજો, તેવી જ સાદી પરપરાગત
માન્યતાઓ. એ શક્તિ-રિવાજ ને માન્યતાઓમાં કેઈ વાર પકવ ભુદ્ધિની
દીર્ઘદર્શિતા સાંપડે, તો કેઈ વાર અજ્ઞાનની સીમાને યતો સ્પર્શ પણ
જોવામાં આવે. કચ્છે શુવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં નવીનતાની આડે
કિલ્લેબંધી કરી છે. તેથી તેણે જેમ ઓછું મેળવ્યું છે તેમ ગુમાવ્યું
છે પણ ઓછું. કચ્છની કિલ્લેબંધીની પેલી મેર જેણે દષ્ટિપાત કર્યો
નથી તેને એ સ્થિતિસંરક્ષણ કદાચ સંતોષ ઉપજાવતું હશે, પણ
પેલી મેરની પ્રગતિ જોનાર એક કચ્છીને તો એ માતૃભૂમિ, એ પ્રાજ
અને એ મમાજ દુઃસ્થિતિમાં સખડતાં જ લાગે.

આજ તો કચ્છમાં અગ્રેજ બહુવા માટેની હાઈસ્કૂલ છે, પરંતુ
૬૦ વર્ષ પૂર્વે ગામડી નિશાળોમાં જ કચ્છીઓની કેળવણી સમાપ્ત
થઈ જતી. અને એ નિશાળના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ ધારણુની પરીક્ષા પૂરી
થઈ કે પુનઃ મસાગની નિશાળના પ્રાવેશિક વર્ગનો અભ્યાસ તર-
ત એ ત્યાંના શુવનનો ક્રમ હતો.

આ ક્રમાનુસાર જ્યારે રાયસિંહે* દશ વર્ષની વયે સાતમી ચોપડીની પરીક્ષા આપીને બોરાસાની મામડી નિશાળ છોડી, ત્યારે વેપાર ધંધામાં જોડાઈ જવું એ તો એ વીસા કિશોર વેપારી આજીવણ વણિકના દીકરાને માટે કમપ્રાપ્ત જ હતું. તેમના પિતા વીરપાળ શેઠને ઘર આંગણે ખેતી તથા જમીનદારીનો ધંધો હતો, પરંતુ એ ધંધામાં પુત્રાને પાડવાની તેમની ઈચ્છા નહોતી. એટલા માટે જ મોટા પુત્ર નપુમાઈ અને નાના પુત્ર રાયસિંહ એ બેઉને તેમણે મુંબઈ મોકલ્યા, અને મુંબઈથી બેઉ બાઈ બીજા કચ્છી વેપારીઓની સાથે ઈંદોર પાસે આવેલા શણાવદમાં અનાજના વેપારનો અનુભવ લેવા ગયા. ત્યાં રાયસિંહે અંગ્રેજી બજવા માંડ્યું. એકાદ માસમાં તાર ઉકેલવાળેયું જ્ઞાન મળ્યું કે તુરત એ અભ્યાસ ઉપર કાપ પડ્યો અને અનાજની લે-વેચમાં બીજા વેપારીઓની સાથે રમડાવાની શરૂઆત થઈ ગઈ.

દસેક માસ શણાવદમાં એ રીતે વેપારનો અનુભવ લેવામાં વીત્યા, અને ચોમાસું આવ્યું એટલે બેઉ બાઈઓ પાછા દેશમાં-કચ્છમાં ગયા.

ચોમાસું એટલે કચ્છીઓને માટે નિવૃત્તિનો સમય, ધાર્મિક તહેવારોનો સમય, અને ધર્મધ્યાન કરવાનો સમય. પરંતુ ગએલા કચ્છીઓ બનતાંમુઘી ચોમાસું તો દેશમાં જ માગવાના, અને નિવૃત્તિની ઉપાસના કરવાના. રાયસિંહનો એ નિવૃત્તિસમય પૂર્વે દંદરથ કરેલો પણ તે વખતે બુઝાર્ઈ ગએલો ધાર્મિક અભ્યાસ તાજે દરવામાં ગયો. તે સમયે અને મોટા પ્રમાણમાં આજે પણ જૈનોનો ધાર્મિક અભ્યાસ એટલે ગોખણપટ્ટી. મામડી નિશાળમાં બજવાની સાથે રાયસિંહે સામાયિક-પ્રતિક્રમણ, પદ્મ જ્ઞાનિકાવ, નવ તત્ત્વ વગેરે

* રાયસિંહ (અધિષ્ઠાના મુનિ શ્રી રતનચંદ્રજી)નો જન્મ સંવત ૧૯૨૧ ના વૈશાખ સુદ ૧૨ ને શુક્રવારને રોજ તેમના વતનના ગામમાં થયો હતો.

કેટલોક ધાર્મિક અભ્યાસ એ જ રીતે કરેલો. અભ્યાસ દેવતા વિના બૂલી જવાનો અને પ્રવૃત્તિના સ્થાનમાં તે દેવતાનો અવકાશ પણ ક્યાંથી મળે ? અવકાશ મળે તેમ હોય તોપણ ત્યાં કંચળું તળપડું, શાન્ત અને નિવૃત્તિપરાયણ વાતાવરણ ક્યાંથી લાવવું ? દેશમાં બે ત્રણ માસ નિવૃત્તિમાં ગાળાને બેઠે બાઈ પાઠા દરિયારેરતે મુંઝર્ અને ત્યાંથી શણાવદ ગયા અને વેપારનો વિશેષ અનુભવ લેવા માંગ્યો, પણ “ ચોપાટની રમતનો બહુ શોખ હતો; નવરાસ મળતાં ચોપાટ રમાતી. રાત્રે પણ દસ-અગીઆર વાગ્યા સુધી તેમાં જ વખત બ્યતીત થતો.”* પ્રવૃત્તિસ્થાન અને નિવૃત્તિસ્થાનના વાતાવરણ વચ્ચેનું અંતર એ રીતે પ્રકટ થયા વિના રહેતું નહિ, અને રાયસિંહ એ બેઠે વાતાવરણમાં વખતોવખત ખેંચાતા.

એક વરસ શણાવદમાં અનાજના વેપારનો અનુભવ લેવામાં ગાળ્યા પછી ખીજું વરસ તેમણે મુંઝર્માં અનાજના વેપારમાં ગાળ્યું. સમાધાયા (કચ્છ)ના એક વેપારી દેશવજી દેવજી સાથે તેમણે ભાગમાં વેપાર કર્યો અને એમની જ દેખરેખ હેઠળ પરદેશથી આવતો માલ વેચવાનું કામ તેમણે એક કચ્છી આડતિયાદારા કરવા માંડ્યું. તે વર્ષની વખતે એ કચ્છી કિશોર એ રીતે પૂરા વેપારી બની ગયો.

(૨)

કચ્છમાં આજે પણ પુષ્કળ સામાજિક અજ્ઞાન વર્તે છે. આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં તો તે કરતા પણ એ અજ્ઞાનની વિશેષતા હતી. આજે જે નર્મ અજ્ઞાન દેખાય

ગૃહસ્થ-જીવન છે તે તે કાળે અજ્ઞાન હોવાનું જનતાને બાન નહોતું, વિશેષાંશે તે યાત્રની આવેલી પર- પગની ભક્તિ હતી. એ પરપરાનુસાર ગયસિંહનું લગ્ન તે વર્ષની વયે તેમના પિતા વીરપાળભાઈએ અને માનુષી લક્ષ્મીબાઈએ

* મેંધણીમાંથી.

વસાતિની એક હાંસબાઈ નામની સમવયસ્ક કન્યા સાથે હતું. પુત્રે પછુતર મેળવ્યું, પરદેશમાં રહીને વેપારમાં ચતુરાર્થ મેળવી, તે પછી તેને પરણાવવો જ જોઈએ, એવી સમજણે તેમાં મુખ્ય ભાગ મળ્યો હતો. પુત્રને માતાપિતાએ લગ્નની વેદી બણી દોર્યો હતો અને તે દોરાયો હતો.

ન્યારે મામલો નિશાળમાં બજીતી વખતે રાયસિંહે ધાર્મિક અભ્યાસ પણ કરવા માંડેલો તે વખતે જ તેમને સાધુ-સાધ્વીઓની નિરિહ-નિઃસ્પૃહ-પવિત્ર જીવનચર્યાનો સારી પેઠે સંપર્ક થયો હતો. એ બાલ માનસ તે કાળે એ પવિત્ર જીવન તરફ આકર્ષાયા વિના રહ્યું નહોતું. “વખતે વખતે દીક્ષા લેવાના વિચારો થઈ આવતા પણ વડીલોની આગળ પ્રકાશમાં આવી શકતા નહિ. કદાચ પ્રકાશમાં આવતા તો વિરુદ્ધ દબાણથી દબાઈ જતા.” સાધુજીવન પ્રતિનું આ આકર્ષણ અપકવ હતું, વય કાચી હતી, માનસિક દૃઢતા પણ નહોતી: એ સ્થિતિમાં લગ્ન થઈ ગયું હતું.

લગ્ન પછી રાયસિંહે ત્રણ વર્ષ પરદેશમાં-મુંબઈ, શણાવદ અને બેલાપુરમાં વેપાર પાછળ ત્રુટક-ત્રુટક ગાળ્યાં. ચોમાસાના ત્રણ-ચાર માસ દેશમાં જઈને રહેવાનું, બાકીનો વખત પરદેશમાં ગાળવાનો. ત્રણ વર્ષમાં વધુ વખત બેલાપુર ખાતે ગાળેલો. પરદેશમાં જઈને રહેવાથી ધાર્મિક અભ્યાસ બૂલી જવાય, તે દેશમાં આવીને પાછો તાજે કરાય, એ પ્રભાણે ક્રમ ચાલ્યા કરતો.

લગ્ન પછી એ વર્ષ વીત્યા બાદ બેલાપુરથી ચોમાસામાં ન્યારે દેશમાં જવાનું થયું ત્યારે રાયસિંહને સાધુજીવન પર પુષ્કળ ભાવ ઉત્પન્ન થયો. દર વર્ષે વેપારીઓની વચ્ચે સાધુજીવનનું આકર્ષણ મનેલા આદ-દશ માસની અસર દેશમાં બે-ત્રણ માસની અંદર ઘસાઈ જતી અને પ્રકૃતિમાં

રહેશે ત્યાગાભિભાવ સંપુષ્પ આવીને જિભે રહેતો. એ વખતે એ ભાવ પહેલાં કરતાં વિશેષ તીવ્ર હતો. તે બોસારાથી કોઈને કદાચ વિના છાની રીતે મુદ્રા થઈને અંતર ખાને મુનિ થી. શુક્લાચંદ્રજી* પાસે ચાંદ્યા ગયા. બોસારામાં એ વાનની વળણ થતાં બે કુંડુખીઓ અંતર ગયા અને તેમને વનનમાં પાછા તેડી લાવ્યા. “તે વખતે પણ ફરીથી ભાગી જવાનો વિચાર હતો પણ ગૃહસ્થાશ્રમના બંધનને ક્ષીધે તે વિચાર શિથિલ જની ગયો, છતાં તદ્દન નાખૂદ થયો નહિ. દબાણ એવું હતું કે વિચાર અમલમાં આવે એવો સંભવ ઓછો જણાયો.”†

ગૃહસ્થાશ્રમના દબાણથી સંસારની ધૂસરીથી નહિ છૂટી શકનારા સાચી ત્યાગવૃત્તિવાળા પુરુષોની એ નિર્જનતા નથી હોતી. ભૂતકાળમાં અનેક મહાત્માઓ અને મહાપુરુષોએ ત્યાગના ઉત્કટ ભાવને પણ નિયંત્રિત કરીને ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારીનો અને આત્મજનોના પ્રેમનો આદર કર્યો છે. ત્યાગ તેમને પ્રિય હોય છે, પણ ત્યાગ પર એકાંત મોહ નથી હોતો. એ જ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ તેમને અપ્રિય હોય છે, પણ તે ઉપર એકાંત દ્વેષ નથી હોતો. આથી સમભાવપણે તેઓ દેશ-કાળ-ભાવાનુસાર ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારી ઉપાડે છે અને યોગ્ય કાળે તે જવાબદારીનું વિસર્જન કરે છે. ભગવાન મહાવીર-પૂર્વાવસ્થાના વર્ધમાન-ને પણ સંસારત્યાગ બે વાર થોભાવવો પડ્યો હતો: એક વાર માતાપિતાના પ્રેમને કારણે અને બીજી વાર માતાપિતાના અવસાન પછી મોટા બાઈ નંદીવર્ધનની શોકવ્યાકુળતાના

* લીબડી રચનાકલાસી જૈન સંપ્રદાયના વર્તમાન (સં. ૧૯૨૨) આચાર્ય. જે વર્ષમાં રાયસિદ્ધનો જન્મ થયો હતો, તે જ વર્ષમાં (સં. ૧૬૩૬) શ્રી. શુક્લાચંદ્રજીએ ચૌદ વર્ષની વયે, સગપણ કરેલી કન્યાને વિધિસર મુક્ત કરીને, પોતાના નાના બાઈ મુનિ વીરજી તથા બહેન મૂળી બાઈ સાથે સાધુત્વ અંગીકાર કર્યું હતું.

† નોંધપાત્રીભાષી.

નિવારણને કારણે. આમ જનોના પ્રેમનું અને ગૃહસ્થાશ્રમે ઉત્પન્ન કરેલી જવાબદારીઓનું કારણ ત્યાગધર્મને અંગીકારવામાં વિઘ્નરૂપ બને છે ખરું, પણ એ વિઘ્ન આમ જનોની રાગાંધતામાંથી જો જન્મ પામ્યું ન હોય તો એવા વિઘ્નની એકાંતિક અવગણના હિંસક બને છે, અને સાચી ત્યાગભાવના એવી હિંસાથી દમોશાં દૂર રહેવાનું જ ઈષ્ટ માને છે. ત્યારે કાઈ એવી હિંસાપૂર્વક સાધુત્વ અંગીકાર કરે છે ત્યારે કાંતો તેનામાં સાચી ત્યાગવૃત્તિ હોતી નથી, કાંતો સંસારની જવાબદારીમાંથી છટકવાની વૃત્તિ (Escapism)—અસ્તિકિમાન્ મયેત્સાધુઃ એ ન્યાયે-હોય છે, અને કાંતો ત્યાગ ઉપર પ્રેમ નહિ પણ રાગ-મોહ હોય છે. રાગ કે મોહ એ મનોવૃત્તિની શક્તિહીનતાનો સૂચક એક પ્રકારનો આવિર્ભાવ હોય છે એમ માનસશાસ્ત્ર પણ કહે છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને સાધુત્વ અંગીકારી છતાં પુષ્કળ રથૂળ હિંસા તથા સૂક્ષ્મ હિંસાનું ઉપાર્જન કર્યું હોય એવા ત્યાગીઓના દૃષ્ટાંતો આજે ઘણી વાર જોવા મળે છે.

માતાપિતાના પ્રેમના અને ગૃહસ્થાશ્રમના દબાણે એ વખતે રાયસિંહના સાધુત્વ અંગીકારવાના વિચારને અમલમાં આવવા ન દીધો, પરંતુ ત્યારપછીના વર્ષે-સંવત ૧૯૫૧માં “બહુ થયું બાગી એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી રાયસિંહને જન્મજ” પણ નરસિંહ મહેતાની પેઠે “બહુ થયું બાગી જન્મજ” ગાવાનું પ્રાપ્ત થયું. એ વર્ષના પોપ માસમાં જે વખતે રાયસિંહ બેલાપુરમાં હતો ત્યારે પત્ર આવ્યો કે તેમનાં પત્ની હાંસઆઈએ પુત્રીને જન્મ આપ્યો છે અને તે સાથે તેમનું અવસાન પણ થયું છે! તુરંત રાયસિંહે મોટા બાપને મુંબઈ પત્ર લખી મોકલ્યો કે “ભોતારે તારથી ખજર આપો કે ફરીથી વેરીશાળ ન કરે.”

(૩)

બેલાપુરમાં બે-ત્રણ કચ્છી બાપઓનો રાયસિંહને સારો

સદવાસ હતો. તેઓ ધર્મવ્રતિના દત્તા અને રાયસિંદ પશુ વૈરાગ્ય-
 વાસિન વ્રતિના દત્તા એટલે તેમને ધાર્મિક
 વૈરાગ્યવાસિત ચિત્ત દિનચર્ચા કરવામાં ક્રીક આનંદ મળતો હતો.
 એ જ વખતે શૃદ્ધયાશ્રમની જાળનો તાંતજો તૂટ્યો હતો અને
 મુક્ત થયેલું મન સત્વર દેશમાં જઈને સાધુ-સમાગમ કરવાને
 આતુર બની ગયું હતું.

એટલામાં મોટા ભાઈની આરા ધર્મ કે “ હમણું બે માસ
 ત્યાં-બેલાપુરમાં જ ગાળો, પછી અહીં મુબઈમાં આવીને મારી પામે
 બે માસ સુધી રહો. જો હું તમારામાં પરિપક્વ વૈરાગ્ય જોઈશ તો
 તમને દીક્ષા લેવામાં અંતરાય કરીશ નહિ. ” મોટા ભાઈની આદેશી
 અનુકૂળતાથી રાયસિંદના મનને સારી પેઢે ધીરજ મળી.

જિનાણે પૂરો થતાં તે બેલાપુર છોડીને મુબઈ ગયા. મુબઈમાં
 ખંભાત સંપ્રદાયના બાણજી ઋષિ, ગિરધર ઋષિ વગેરે સાધુઓ
 આતુર્માંસ ગાળવા માટે રહ્યા હતા, તેમના સમાગમમાં અને મોટા
 ભાઈના સદવાસમાં રાયસિંદે બે માસ ગાળ્યા. પછી મોટા ભાઈની
 સંમતિ લઈને તે રેલ રસ્તે કચ્છમાં ગયા. અંતરમાં લીંબડી સંપ્ર-
 દાયના વયોટદ્ધ શ્રી. મેધરાજજી મદારાજનું આતુર્માંસ હતું, તેમનાં
 દર્શન કરીને તે ભોરારા ગયા. ભોરારામાં મુનિ શ્રી ગુલાબચંદજી
 મદારાજ આતુર્માંસ રહ્યા હતા, જેમની પ્રતિ રાયસિંદનો પહેલેથી જ
 પૂરો ભક્તિભાવ જાગ્રત થયો હતો. મંવત ૧૯૫૨ ની એ સાલ હતી.

રાયસિંદના વૈરાગ્યવાસિત ચિત્તની, દીક્ષા લેવાના મનોભાવની
 અને ફરીથી વેતીયાળ ન કરવાની ઇચ્છાની વાત ભોરારામાં ક્યારનીય
 પહોંચી ગઈ હતી. નપુમાઈએ બે માસના સદવાસમાં જોયું હતું કે
 નાના ભાઈ હવે ફરીથી શૃદ્ધયાશ્રમમાં પડે એવો સંભવ રહ્યો નથી
 અને તેમણે એ વાત બોગરે લખી જણાવી પશ્ય હતી. પરંતુ
 નું મન ! “ મારો સોજ વરસનો દીકરો પરણે નહિ ને દીક્ષા લે ”

એ કદપના વત્સલ માતાથી સહી જતી નહોતી. તેમણે ફરીથી પરણવા પુત્રને બહુએ આગ્રહ કર્યો પણ પુત્રનું મન ચલિત થયું નહિ અને તેમણે દીક્ષા લેવાના જ પૂર્ણ બાવપૂર્વક વિશેષ ધાર્મિક અભ્યાસ ચાલુ કર્યો. ત્રીજ રમરણશક્તિને યોગે એ ચાતુર્ભાસમાં જ કેટલાક શોકકા અને આખું દશવૈકલિક મૂળ સૂત્ર તેમણે કંઠસ્થ કર્યા. ચાતુર્ભાસ પૂરું થતાં તે શુરની સાથે અંજાર તરફ ગયા અને તેમની સાથે જ ફરવા લાગ્યા. એ બે-ત્રણ માસમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પણ કંઠસ્થ કર્યું.

પિતા વીરપાળ શેઠ એટલા સમભાવશીલ હતા કે તેમણે પુત્રની દીક્ષાના વિષયમાં લગભગ મૌન જ જાળવ્યું હતું. તે પોતે તેમાં કશો અંતરાગ નાંખવા ઇચ્છતા નહોતા, અને લક્ષ્મીબાઈ પુત્રને સમજાવીને દીક્ષાભાવમાંથી પાછો ખેંચે તો તેમને તે માટે પણ કશો વાંધો નહોતો. આ કારણથી રાયસિંહને પરણાવવા માટે સમજાવવાનું કે દીક્ષા ન લેવા માટેનું દબાણ કરવાનું કાર્ય સર્વોશે લક્ષ્મીબાઈએ જ કર્યું હતું.

વહીસેની આશા વિના કાંઈ દીક્ષા લઈ શકાય તેમ નહોતું, અને માતાની આશા મેળવવી એ તો અત્યંત દુષ્કર હતું. વધુચૂકં ચયાય ત્વાં વદ્યમસ્ત્વં તથા કુરુ, રાજપુત્રીં યશોદાદયોં સમાયાતાં સમુદ્ગ્રહઃ એવી આશા જન્મયોગી પુત્ર વર્ધમાનને માતા ત્રિશક્તાએ પણ કરી હતી, તો લક્ષ્મીબાઈ જેવી વત્સલ માતા પુત્ર રાયસિંહને પરણાવવાને બદલે દીક્ષા લેવાની આશા આપે એ કેમ જની શકે ? પરણવા માટે પુત્રને સમજાવવાનું હવે પોતાથી જની શકે તેમ નથી એમ જાણીને તે મુંઝઈ મોટા પુત્ર પાસે ગયાં. મોટા ભાઈની સમજાવણીથી રાયસિંહ સમજશે એવી તેમને આશા હતી. પણ

* અર્થાત્ આજે અમે ઠને પરણેલાં હોવા હતુક છીએ, માટે હું તેમ ૬૨, અને ઠને પરણ્યા છઠ્ઠી રાજપુત્રી ચરોદાની સાથે હું લગ્ન ૬૨.

તેમાંય તે નિરાશ થયાં. નપુમાનએ માતાને કહ્યું: “જા, રાધાસિદ્ધનું ચિત્ત ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી તદ્દન ઉખડી ગયું છે એમ મેં જરાજર તોડ લીધું છે, તો પછી હવે તેને પગલુવા માટે સમજાવવાનો યત્ન નિરર્થક છે. તેને સાધુત્વ જ પ્રિય છે તો તે બન્ને એ અંગીકાર કરે. અત્યારે આપણે તેમા અંતરાય પાડીશું તો તે કદાચ થોડો વખત થોભી જશે પણ છેવટે તો તે જવાનો જ છે.”

વૈરાગ્ય એટલે દુનિયાનો તિરસ્કાર નહિ, પણ વિરાગ દુનિયામાં એક વ્યક્તિએ જીવનની ક્ષુદ્ર વાસનાનૃત્તિ માટે જીવ્યા કરવાનો મોહ ત્યાજી રાખવા પ્રતિ અણુમતો એ જ વૈરાગ્ય. સામાન્ય સંસારી જીવન એ નાની-નાની ક્ષુધાઓને નૃત્ત કરવા માટેનું માત્ર કાળવહન છે એવું જ્યારે સમજાય છે ત્યારે એવા જીવન પ્રત્યે એક પ્રકારનો ઉદાસીન ભાવ જન્મે છે, એનું જ નામ વૈરાગ્ય પુત્રની ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રતિની એવી ઉદાસીનતા જાણીને માતાને નિરાશા તો ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ પુત્રને દીક્ષા લેવામાં અટકાયત કરવી એ હવે નિરર્થક છે એમ પણ તેમણે જોઈ લીધું. તે બેારારા પાછાં ફર્યા અને છેવટે ૧૯૫૩ ના વૈશાખ સુદ ૩ ને દિવસે દીક્ષા માટેનું આગાપત્ર લખી આપીને માતા-પિતાએ પુત્રને માટે સાધુજીવનનો માર્ગ મોકલો કરી આપ્યો.

પ્રકરણ ૨જું

સાધુ-જીવનનો પ્રારંભ

(૧)

સત્તર વર્ષની વયનો કુમાર રાયસિંહ જૈન સાધુધર્મ અંગીકાર કરે અને તેના દીક્ષાવિધિ તેના વતનના ગામ ભોરારામાં જ થાય એ ભોરારાવાસીઓ માટે અસાધારણ ઉત્સવનો દીક્ષા પ્રસંગ બને એ સ્વાભાવિક હતું. આઠા મળ્યા પછી જરાજર એક માસે-જેઠ સુદ ૩ ને ગુરુવારે દીક્ષાનું મુહૂર્ત હતું. એ દિવસના ઉત્સવ નિમિત્તે ગામે પાખી પાળવાનો ઠરાવ થયો અને ગામેગામ દીક્ષાપ્રસંગની કુંકુમપત્રિકાઓ લખી મોકલી. પરિણામે દીક્ષાને દિવસે ભોરારામાં મોટી મેદની જામી. મુનિરાજ શ્રી મેધરાજજી, મુનિરાજ શ્રી દેવચંદ્રજી, મુનિરાજ શ્રી ગુણાચર્યદ્રજી આદિ અનેક સાધુઓ અને સાધ્વીઓ પણ એકત્ર થયાં. એમ સાધુ-સાધ્વી-આવક-આવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની વચ્ચે મધ્યાહન પછી દોઢ વાગતાં, ટોડા ગામ પાસે મુરમ જેવતની વાડી એ નામે ઓળખાતા સ્થાનમાં કુમાર રાયસિંહ દીક્ષિત થઈને મુનિ રત્નચંદ્રજી બન્યા ત્યારપછી સાતમે દિવસે મુદ્રામાં તેમની વડી દીક્ષા થઈ.

ગઈ કાલનો એક સંસારી માનવી આજે કપડાં બદલાવીને સાધુ બને છે; ગઈ કાલે સામાન્ય જનતાની વચ્ચે દરતો-દરતો હોકરો આજે આવક-આવિકાઓનાં નમન ગ્રીથે છે; એક જ દિવસમાં માત્ર વસ્ત્રપરિવર્તન સિવાય એવી ઠઈ નવીનતા તેનામાં આવી ગઈ કે

જેથી ધર્તર જનોના ગુરુ તરીકે ઉચ્ચે આસુને વિરાજવાની પાત્રતા પ્રકટી ? આ પ્રકારના પ્રશ્નો તર્કશીલ મનુષ્યોનાં ચિત્તમાં હાલતાં-ચાલતાં ઉત્પન્ન થાય છે. હા, દીક્ષા અંગીકાર કરતાંની સાથે તેણે જીવનભર પંચ મહાવ્રત-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિ-મદ-પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય છે, એટલા પૂરતી તેણે મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય છે, પરંતુ એ તો દીક્ષાસમયના આંતરિક પરિવર્તનનો આભાસ માત્ર હોય છે; આંતરિક પરિવર્તનની સિદ્ધિ તો તેણે ત્યારપછી કમાવાની હોય છે. દીક્ષિત યથા પછીના જીવનમાં અનેક પ્રકારની અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિની વચ્ચે તે એ મહાવ્રતોનું પાલન કરતો થાય ત્યારે તેણે એ કમાણીની શરુઆત કરી લેખાય અને તેમાંથી તે પાર જિતરે, મહાવ્રતના પાલનરૂપ સિદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે તેણે દીક્ષિત જીવનને સાર્થક કર્યું લેખાય : તે કાળે તેણે ધર્તર જનોની વૃદ્ધનામાં પવિત્રતા, વિશિષ્ટતા, ગુરુપદપાત્રતા પ્રાપ્ત કરી લેખાય. દીક્ષિત થએલા કે સાધુત્વની સીઠી ઉપર ચડવાની શરુઆત કરનારા બધા કાંઈ સમાન શક્તિ ધરાવતા હોતા નથી. કોઈ પહેલે જ પગથિયેથી નીચે પડે છે, કોઈ થોડાં-ધણાં પગથિયાં ચડ્યા પછી નીચે પડે છે, કોઈ સીઠી ઉપરથી નીચે પડીને કાદવમાં રગદોળાતા હોવા છતાં સાધુવેશને ધારણ કરી રાખવાની કૃષ્ટતા કરી જાય છે. દીક્ષિત થનાર એક વ્યક્તિ ગુરુપદનો ઉમેદવાર માત્ર હોય છે, એ ઉમેદવારીની સિદ્ધિ માટે તો તેણે ધણું ધણું ભૂલવાનું અને ધણું ધણું સંપાદન કરવાનું હોય છે.

કુમાર ગાયસિંહ એક મગજ મુર્છિતમાં મુનિ રત્નચંદ્રજી બન્ધા તેથી પોતામાં એક સાધુની પરિપૂર્ણ ગુણવત્તા આવી ગઈ એમ તેમણે બિચકૂચ માન્યુ નહોતું. સંસાર-જીવનમાં આવકની ધાર્મિક દિનચર્યાનો વિધિ કહ્યું કર્યો દેનો કે એકાદ-બે સૂત્રઅંથોનો અભ્યાસ કર્યો દેનો, તેથી કરીને પ્રાકૃત જૈન જનનાની વચ્ચે પોતે શિખરગ્રામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવી માન્યતા તેમણે એક લાણુ પણ સેવી નહોતી.

। વેશપરિવર્તન દ્વારા કરેલા સંસારત્યાગનો અહિંમાં તેમને મન માળે જ જરાએ નહોતો અને ઉત્તર જીવનમાં તો તેમણે એવા ન સામે જુએશ ચલાવેલી. પોતે નવદીક્ષિત અને બાળસાધુ હોવા ન્યારે વૃદ્ધો અને વડીલ જેવા આવકો તેમની સમીપે મસ્તકાવી વંદન કરતા ત્યારે તેમને એક પ્રકારનો અંતઃસ્થ સંકોચ થતો. તે હજી તો એક લાંબી મજલની શરુઆત માત્ર કરી હતી, તેટલામાં પોતામાં પૂજ્ય બાવનું આરોપણ કરી રહેલા આ લોકો પોતાનો ભાર વધારી રહ્યા છે, પોતાની ભારે જવાબદારીનું બાન પાવી રહ્યા છે, એમ તેમના મનમાં સતત ચચા કરતું.

આ સભાનતાએ મુનિ રતનચંદ્રજીની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની ઉત્કંઠાને વધુ તીવ્ર બનાવી હતી. જ્ઞાન એ સાધુ-જીવનની એકલી અને પરિપૂર્ણ સિદ્ધિ હોવાનું તેમણે કદાપિ માન્યું આંતર ત્યાગ નહોતું. તેમને મન સંસારનો ત્યાગ એ સિદ્ધિ માટેનું એક સાધન હતું, તેમ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ માટેનું બીજું સાધન હતું. સંસારનો ત્યાગ તેમણે આંતર-બાહ્ય બેઉ રીતે કર્યો હતો એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ હવે તેમનું તત્કાલીન પરમ ઈષ્ટ બ્યેય હતું.

શ્વેત વસ્ત્રનું પરિધાન કરીને સાધુ યવાથી સંસારનો બાહ્ય ત્યાગ માય છે, પરંતુ સામાન્યતઃ આંતર ત્યાગ નથી થતો. એનું રમરણ ચિત્તમાં રહ્યા કરે છે અને એ રમરણ કોષ વાર બાહ્યત્યાગી સાધુનું પતન કરાવનારું પણ નીવડે છે. સંસારના ભોગોપભોગનું રમરણ સાધુ-જીવનમાં વિપ્લવકારક બને છે, તેથી જ તે સાધુને માટે ત્યાગ્ય હોય છે. મુનિ રતનચંદ્રજીને તો દીક્ષિત થયા પૂર્વે જ આંતર ત્યાગ સિદ્ધ થયો હતો, તેમનું ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત થયું હતું; અને દીક્ષિત થયા પછી જે તીવ્ર અભ્યાસરતિ તથા અભ્યાસમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહેવાની ઉત્કટ ટૂંચિ જમી હતી તેથી તેમનો આંતર ત્યાગ વધારે

તેથી ધૃતર જનોના ગુરુ તરીકે હવે આમને વિરાગતવાની પાત્રતા પ્રકટી ? આ પ્રકારના પ્રશ્નો તર્કશીલ મનુષ્યોનાં ચિત્તમાં હાજરાં-ચાલતાં ઉત્પન્ન થાય છે. હા, દીક્ષા અંગીકાર કરતાંની સાથે તેણે જીવનભર પંચ મહાવ્રત-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહ્યર્ય, અપરિ-અહ-પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય છે, એટલા પૂરતી તેણે મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય છે, પરંતુ એ તો દીક્ષાસમયના આંતરિક પરિવર્તનનો આભાસ માત્ર હોય છે; આંતરિક પરિવર્તનની સિદ્ધિ તો તેણે ત્યારપછી કમાવાની હોય છે. દીક્ષિત થયા પછીના જીવનમાં અનેક પ્રકારની અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિની વચ્ચે તે એ મહાવ્રતોનું પાલન કરતો થાય ત્યારે તેણે એ કમાણીની શરૂઆત કરી લેખાય અને તેમાંથી તે પાર જિતરે, મહાવ્રતના પાલનરૂપ સિદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે તેણે દીક્ષિત જીવનને સાર્થક કર્યું લેખાય : તે કાળે તેણે ધૃતર જનોની દુષ્કર્મનામાં પવિત્રતા, વિશિષ્ટતા, ગુરુપદપાત્રતા પ્રાપ્ત કરી લેખાય. દીક્ષિત થએલા કે સાધુત્વની સીડી ઉપર ચડવાની શરૂઆત કરનારા બધા કાંઈ સમાન શક્તિ ધરાવતા હોતા નથી. કોઈ પહેલે જ પગથિયેથી નીચે પડે છે, કોઈ થોડાં-ધણા પગથિયાં ચડ્યા પછી નીચે પડે છે, કોઈ સીડી ઉપરથી નીચે પડીને કાદવમા રગદોળાતા હોવા છતાં સાધુવેશને ધારણ કરી રાખવાની કૃષ્ટતા કરી જાય છે. દીક્ષિત થનાર એક વ્યક્તિ ગુરુપદનો ઉમેદવાર માત્ર હોય છે, એ ઉમેદવારીની સિદ્ધિ માટે તો તેણે ઘણું ઘણું જૂલવાનું અને ઘણું ઘણું મેંપાદન કરવાનું હોય છે.

કુમાર ગાયસિંહ એક મમળ સુદર્તમાં મુનિ રત્નચંદ્રજી જન્યા તેથી પોતામાં એક સાધુની પરિપૂર્ણ ગુણવત્તા આવી ગઈ એમ તેમણે ગિરિકુલ માન્યુ નહોતુ. મંસાર-જીવનમા શ્રાવકની ધાર્મિક દિનચર્યાનો વિધિ કદાચ ક્યો દનો કે એકાદ-એ સૂત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ ક્યો દનો, તેથી કરીને પ્રાકૃત જૈન જનતાની વચ્ચે પોને ગિરિકુલમાં મમ ક્યું હતું એવી માન્યતા તેમણે એક દાણ પણ સેવી નહોતી.

ત્ર વેશપરિવર્તન દ્વારા કરેલા સંસારત્યાગનો અહિંમા તેમને મન કાળે જ જરાએ નહોતો અને ઉત્તર જીવનમાં તો તેમણે એવા ત્યાગ સામે ઝુંબેશ ચલાવેલી. પોતે નવદીક્ષિત અને બાળસાધુ હોવા છતાં જ્યારે વૃદ્ધી અને વડીલ જેવા શ્રાવકો તેમની સમીપે મરતક ભાવી વંદન કરતા ત્યારે તેમને એક પ્રકારનો અંતઃસ્થ સંક્રાંચ થતો. પોતે હજી તો એક લાંબી મજલની શરુઆત માત્ર કરી હતી, તેટલામાં પોતામાં પૂજ્ય ભાવનું આરોપણ કરી રહેલા આ ભોકો પોતા પરનો ભાર વધારી રહ્યા છે, પોતાની ભારે જવાબદારીનું બાન કરાવી રહ્યા છે, એમ તેમના મનમાં સતત ચચા કરતું.

આ સમાનતાએ મુનિ રત્નચંદ્રજીની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની ઉત્કંઠાને વધુ તીવ્ર બનાવી હતી. જ્ઞાન એ સાધુ-જીવનની એકલી અને પરિપૂર્ણ સિદ્ધિ હોવાનું તેમણે કદાપિ માન્યું આંતર ત્યાગ નહોતું. તેમને મન સંસારનો ત્યાગ એ સિદ્ધિ માટેનું એક સાધન હતું, તેમ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ માટેનું બીજું સાધન હતું. સંસારનો ત્યાગ તેમણે આંતર-બાહ્ય બેઉ રીતે કર્યો હતો એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ હવે તેમનું તત્કાલીન પરમ ઈષ્ટ ધ્યેય હતું.

સ્વેત વસ્ત્રનું પરિધાન કરીને સાધુ થવાથી સંસારનો બાહ્ય ત્યાગ થાય છે, પરંતુ સામાન્યતઃ આંતર ત્યાગ નથી થતો. એનું રમરણ ચિત્તમાં રહ્યા કરે છે અને એ રમરણ ક્રોધ વાર બાહ્યત્યાગી સાધુનું પતન કરાવનારું પણ નીવડે છે. સંસારના ભોગોપભોગનું રમરણ સાધુ-જીવનમાં વિપ્રકારક બને છે, તેથી જ તે સાધુનેટ માટે ત્યાગ્ય હોય છે. મુનિ રત્નચંદ્રજીને તો દીક્ષિત થયા પૂર્વે જ આંતર ત્યાગ સિદ્ધ થયો હતો, તેમનું ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત થયું હતું; અને દીક્ષિત થયા પછી જે તીવ્ર અભ્યાસરતિ તથા અભ્યાસમાં જ રહ્યા-પર્યા રહેવાની ઉત્કટ ટૂંતિ જામી હતી તેથી તેમનો આંતર ત્યાગ વધારે

દામિમાન બન્યો હતો. એ એક દષ્ટીકત છે કે સંસારશુવનનાં સ્મરણે તેમના ચિત્તમાં સ્થાન જમાવતાં નહિ. તેમની જે નાની-ટૂંકી વીજ-તોલાળા નોંધપોથી ઉપલબ્ધ થઈ છે તે તેમણે મંતવ ૧૯૬૬માં પોતાના ૩૦ મા વર્ષે-દીક્ષિત શુવનના ૧૩ મા વર્ષે લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ નોંધપોથીમાં શરૂઆતનાં થોડાં પૃથોમાં તેમણે પોતાના તે કાળ સુધીના શુવનની નોંધ આપી છે, તેમાં લગ્ન તથા પુત્રીજન્મની વાત એક-એક વાક્યમાં કહી છે, પરંતુ નથી પત્નીનું કે પુત્રીનું નામ પણ લખ્યું, કે નથી પુત્રીના ઉછેર, વય કે ત્યારપછીની સ્થિતિનો ક્યાંય કશો ઉલ્લેખ થયો. પત્નીના શુવનકાળમાં દીક્ષા સેવાની વિચાર-માળા આસતી હતી, ત્યારે પણ પત્નીના પ્રેમ કે આશ્રયની કોઈ વાતની સ્મરણનોંધ સરખીએ તેમાં નથી દેખાતી. ત્યાગી દશામાં એ સંસારશુવનને ચિત્તથી દૂર રાખવાને તેમને કાંઈ ખાસ આયાસ કરવો પડ્યો હોય, કે જમાતા-પિતા-ભાઈ જેવા સંસારી સ્વજનોનાં મૃત્યુ થોડા જ દિવસોની અંદર થઈ ગયાં ત્યારે પણ એ હૃદયે કાંઈ આર્ત-રોદ લાગણી અનુભવી હોય, એવું તેમના સતત પરિવ્રજમાં રહેનારા ઇતર મુનિઓને પણ માલૂમ પડ્યું નથી. જાતસ્ય દ્વિષ્ટો મૃત્યુઃ એ એક જ વાક્ય-કાળચક્રની સ્વાભાવિક ગતિને દર્શાવતું-કોઈના પણ મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતી વખતે તેમના મુખમાંથી કે તેમની કક્ષમમાંથી નીકળતું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે આવી બધી વાનો તેમને કેવળ વિરમ્ભ થઈ ગઈ હતી, પરંતુ એવા સ્મરણમાં તેમને જરા પણ રસ નહોતો-ઉત્સુકતા નહોતી-સમભાવશીલતા રહેતી-આતર ત્યાગનું એ દર્શન હતું, એમ કહેવાનો જ હેતુ છે.

ઉત્તર શુવનમાં તો એ ત્યાગવૃત્તિની પરમોચ્ચતાનું દર્શન કરાવનારી અનેક ઘટનાઓ જની હતી.

* સ ૧૯૪૫ના કારતક સુદ ૪ ને દિવસે માતૃશ્રી લક્ષ્મીબાઈ, મુ ૧૧ ને દિવસે પિતાશ્રી વીરપાળ સેઠ અને માતૃશ્રી વદ ૨ ને દિવસે મોઝાજી નપુમાઈ એમ દોઢ માસમા ત્રણે સ્વજનોનાં અવસાન થયા હતા.

(૨)

એટલે સંસારત્યાગ પછીનું તેમનું તત્કાલીન ધ્યેય બની રહ્યું હતું
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને તે નિમિત્તે સતત અભ્યાસ.

૨૯. વાડીલાલ મો. શાહે “જૈન દીક્ષા” માં જૈન મુનિઓના
સંબંધમાં એક સામાન્ય પશુ અતિવ્યાપી દીક્ષા
દીક્ષાની ઉમેદવારી કરી છે: “દીક્ષાના ઉમેદવાર જેવી ચીજ બાગ્યે
વિષે એક દીક્ષા જ હોય છે, ઉમેદવાર બનાવવામાં આવે છે; પછી
ત્યાં જ્ઞાનની વાત શું પૂછવી? વ્યવહારનું જ્ઞાન,
તર્કશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, કે સાયન્સ બહેત્રો એક પશુ
ઉમેદવાર તમે બાગ્યે જ જોશો. મૂળ સૂત્રો બધાં તો બાળુએ રહ્યાં, પશુ
ખે-ત્રણે શીખીને દીક્ષા લેવા આવેલાઓ બહુ જ થોડા-એકાદ ટકો-
જોશો. હા, એમને સાધુ બનાવવા ઇચ્છનાર ક્વચિત્ ક્વચિત્ સંસ્કૃત
વ્યાકરણ કે ન્યાય અને એકાદ સૂત્ર શીખવે છે, પશુ તે અમલ
લોકો વચ્ચે વિક્રતાના પ્રદર્શન પૂરતું.” આ દીક્ષાનાં અતિવ્યાપ્તિ
અને એકાંતતા દોષબરેલાં છે, છતાં તે દીક્ષા એક દૃષ્ટિએ સાચી છે
અને બીજી દૃષ્ટિએ ખોટી છે.

એ દીક્ષા સાચી એટલાપૂરતી છે કે કેટલાકે સાધુત્વ અંગી-
કાર કર્યા પછી પ્રારંભમાં અભ્યાસનો ઉત્સાહ દાખવે છે, પરંતુ
અભ્યાસનો રસ કે રુચિ ઓછાં હોય છે, એટલે ઉત્સાહ મોળો પડતાં
અભ્યાસને નેવે મૂકે છે અને સાધુની સામાન્ય દિનચર્યામાં તથા
મુસ્તીમાં સમય માગતા થઈ જાય છે. પરિણામે દ્રવ્યસાધુત્વ મોટા
ભાગમાં અને ભાવસાધુત્વ ઓછા ભાગમાં નજરે પડે છે. આ જ
કારણથી કેટલાક સાધુઓ અભ્યાસની થોડીક મૂઠી પર જીવનભર
ચલાવે જાય છે. જ્ઞાન અનત છે અને સર્વ જ્ઞાન આ યુગમાં કોઈ
પશુ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી, પરંતુ પવિત્ર જીવનચર્યા માટે,
અર્ચકારેલા સાધુત્વને સમગ્રપૂર્વક સાર્થક કરવા માટે અને આત્મ-
દૃષ્ટ્યાણુ સાથે લોકદૃષ્ટ્યાણુની પણ સાધના માટે જ્ઞાન એ પરમ

આવશ્યક વસ્તુ છે. જ્ઞાન વિનાની સાધુધર્મની ક્રિયાઓ કે સંકેતરીકેનું જીવન પણ સાર્યક થતાં નથી. જ્ઞાન વિના યથાર્થદર્શન સંનથી અને જ્ઞાન-દર્શન ઉભયનો યોગ થયા વિના વિશુદ્ધ આત્મિક ધકતર થતું નથી. ખાટે જ્ઞાનોપાસના તો સાધુનું જીવનભરનું કર્તવ્યકે

ઉપર્યુક્ત ટીકા બીજી દૃષ્ટિએ જોટી છે તેનું કારણ એ છે : અનેક શાસ્ત્રો-બ્યવહાર, તર્ક, માનસ, સમાજ કે વિજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો બધ્યા પછી જ સાધુત્વની ઉમેદવારી કરી શકાય, અન્યથા નહિ એવો જે ધ્વનિ એ ટીકામાંથી સ્ફૂરે છે તે એકાંત દૃષ્ટિથી યુક્ત છે. હમેશાં અભ્યાસપ્રાપ્ત જ્ઞાન પછી જ શ્રદ્ધા પ્રકટે છે એમ કહેવું યથા નથી. શ્રદ્ધાને જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે, પરન્તુ પૃથક્ પૃથક્ શાસ્ત્રો અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થએલું એ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન નહિ. જ્યાં શુદ્ધ શ્રદ્ધા હોય છે ત્યાં જ્ઞાનકિરણનું પ્રકટીકરણ થએલું હોય છે જ અભ્યાસપ્રાપ્ત જ્ઞાનથી એ શ્રદ્ધાનું નિર્મલીકરણ તથા દહીકરણ થતું જોઈએ છે. શ્રદ્ધા વિના કેવળ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી કે વિદ્યાઓના જ્ઞાનથી 'વિદ્યાવાન' બની શકાય પણ 'જ્ઞાનવાન' નહિ, અને કોઈ વાર એ અભ્યાસપ્રાપ્ત જ્ઞાન શ્રદ્ધાનું નિર્મલીકરણ કે દહીકરવાને બદલે શ્રદ્ધાને વણસાડે છે પણ ખરું. શ્રદ્ધાનું બીજાં હોય તે જ અભ્યાસપ્રાપ્ત જ્ઞાન એ શ્રદ્ધાને દહાવે છે અને એ પૂર્વાવસ્થામાં સમ્યક્ જ્ઞાનનો રોષ જિગી નીકળે છે. આ જ કારણથી હેમચંદ્ર શકમચાર્ય જેવા મહાપુરુષોએ શ્રદ્ધાબીજના અસ્તિત્વે કરીને સાં જીવન અમીઠાથી પછી જ વિદ્યાઅભ્યાસદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમાંથી જે આત્મચરોપા ઉગવા પામ્યા હતા, તેમને મૂલ્યવાન કે પણ જાણ્યા હતા. એ જ રીતે કેટલાક જૈન અને જૈનેતર મુનિ આજે પણ સાધુત્વ અમીકાર કયાં પછી અભ્યાસદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનગરને આગળ વધી ગયા હોય છે અને નિર્મળ આત્મિક પાંદકકત્વાળુ પણ સાંધી ગયા હોય છે. એટલે દીક્ષાની સાચી ઉારી એ મંત્રાર પ્રતિની ઉદાસીનતા અથવા વૈરાગ્ય અને આત્મિક

યાણુ માટે સાધુજીવનની ઉપયોગિતા પ્રતિનું શ્રદ્ધાખીજ, એ બેઉ નાંમાંથી પ્રકટે છે અને એ જ્યાંસુધી ટકે છે ત્યાંસુધી દીક્ષિત થી, જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્યમાં ઉર્ધ્વગતિ જ કર્યે જાય છે. પત-
નો બય તો હમેશાં રહેલો જ હોય છે; શ્રદ્ધાખીજમાં જે શક્તિ હોય
શક્તિ જીરવી શકે તે કરતાં વધારે આકર્યાં દ્રવ્યોવાળું અભ્યાસ-
ામ જ્ઞાનજળ તે પર રેડાયા કરે તો એ ખીજ વધુસે પણ ખરું;
રન્તુ એ ખીજ જીરવી શકે તેટલું અને તેવું જળ તેને મળ્યા કરે
|| ખીજનું પોષણ થાય, સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને નિર્મળ
ચારિત્ર્યનો લાભ થાય. પતનનો બય જ્ઞાનની જીણુપ કરતાં શ્રદ્ધાખી-
જની શક્તિની મર્યાદા અથવા દર્શનની જીણુપ પર વધારે આધાર
રાખતો હોય છે.

શ્રી. રત્નચંદ્રજીના પ્રારંભિક સાધુજીવનમાંથી એટલું જોઈ શકાય
છે કે તેમનું વૈરાગ્ય અને શ્રદ્ધાખીજ અસાધારણ હતાં અને તેથી
દીક્ષિત થયા પછીની તેમની જ્ઞાનોપાસના તથા
અખંડ જ્ઞાનોપાસના તે માટે દેહકટ્ટ સહન કરવાની શક્તિ પણ
અસાધારણ હતાં. એક ક્ષુધાતુર માણસ
જોજનનો થાળ આવવાની રાદ જોઈ રહી હોય અને એ
થાળમાંના વિવિધ પદાર્થોની કલ્પના કરતાં પોતે તેમાંનું બધું બે-
ચાર ઠોળિયામાં જ આરોગી જશે એવી મણુત્રી કરી રહ્યો હોય, તેના
જેવી મનઃસ્થિતિ દીક્ષિત થયા પૂર્વે શ્રી. રત્નચંદ્રજીની હતી. અને
સમીપે થાળ આવી પહોંચ્યા પછી તો એ જ્ઞાનમુધા અદ્ભુત ઝડપથી
તેમાંના પદાર્થો આરોગવા મડી મધ હતી.

મુદ્રામાં પડી તીક્ષ્ણ થયા પછી તેમણે ગુરુ સાથે ચાતુર્માસ
માટે માંડવી તન્દ્ર વિહાર શરુ કર્યો. નાનાં નાનાં ગામડાં માર્ગમાં
આવતાં અને કોઈ રથને વધુ વખત સ્થિરતાપૂર્વક રહી શકાય તેમ
નહોતું, કારણકે ચાતુર્માસના પ્રારંભને થોડા જ દિવસો અવશિષ્ટ

રહ્યા દત્તા. છતાં માર્ગમાં જ-દેશવપુર નામના ગામડામાં આમલસ પ્રથમદિવસે અર્થાત્ આવાદની પ્રતિપદાએ તેમણે સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણનો-“સિદ્ધાન્તચંદ્રિકા”નો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો અને માંડવી પહોંચતાં સુધીમાં કેટલોક ભાગ કંઠસ્થ પણ થઈ ગયો. માંડવીમાં અભ્યાસ આગળ વધારવા માટે જામનગરથી એક શાસ્ત્રીને બોલાવવામાં આવ્યા અને તેમની પાસે અઢી માસમાં “સિદ્ધાન્તચંદ્રિકા” ની પહેલી વૃત્તિ પૂરી કરી. શાસ્ત્રી વધુ સમય રહી શક્યા નહિ તેથી ‘ચંદ્રિકા’ પૂરી થઈ શકી નહિ.

ત્યારપછીના વર્ષના એટલે સંવત ૧૯૫૫ ના અંગરતના ચાતુર્માસમાં હજવદથી એક શાસ્ત્રીને બોલાવવામાં આવ્યા, તેમની પાસેથી. રતનચંદ્રજીએ “સિદ્ધાન્ત-ચંદ્રિકા ઉત્તરાર્ધ” તથા “રઘુવંશ” નો પાંચ સર્ગનો અભ્યાસ કર્યો. ચતુર્માસ પૂરું થયે જૂન તરફ જવાનું થતાં ત્યાં એક ખીજા શાસ્ત્રી પાસે તેમણે “શ્રુતબોધ” અને “વૃત્તરત્નાકર” એ બે હોમધોનો અભ્યાસ કરી લીધો.

તે જ વર્ષમાં તેમણે કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશ કર્યો અને જુદે જુદે સ્થળે ફરીને સંવત ૧૯૫૬ નું ચાતુર્માસ જામનગરમાં કર્યું અભ્યાસ માટે જે રિધતા જોઈએ તે ચાતુર્માસ મિત્રાવના દિવસોમાં સતત પાઠવિદ્યાને કાળે જોઈ માધુને મળી શકતી નથી, એટલે કાઠિયાવાડમાં ચાતુર્માસ માટે રિધર થયા પૂર્વે કરેલા અભ્યાસને તાજે રાખવા મિત્રાવ વિગેય તે કરી શક્યા નહિ. જામનગરમાં શાસ્ત્રી નાગવજીજી મળજી પાસે તેમણે “સિદ્ધાન્ત-કોમુતી” નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો; તે સાથે સાદિત્યમાં “સિશુપાલ-વધ” અને અલકર ગ્રાન્થમાં “કૃત્તવાનંદ-કારિકા” પણ અભ્યાસ કર્યા. અહીં તેમને આખર ખાતનું દર્દ દેરાન કરવા લાગ્યું, તે માટે કેટલોક વખત છાત્રીતાક્રમ પણ રોકેલું પણ, પડ્યું એ દર્દ તેમને અભ્યાસમાં આગળ વધવા અડગાની રોકે તેમ નહોતું.

જૂનાગઢના સંવત ૧૯૫૭ ના ચાતુર્માસમાં “સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી” ઉત્તરાર્ધ ત્યાંના એક શાસ્ત્રી પાસે શરુ કર્યો. ૧૯૫૮ ના જ્ઞેતપુરના ચાતુર્માસમાં રામાનુજ સંપ્રદાયના શાસ્ત્રી ભાગવતાચાર્ય પાસે ન્યાયનો અભ્યાસ “તર્કસંગ્રહ”થી પ્રારંભ્યો. “ન્યાયબોધિની,” “નીલકંઠી” થી “દીપિકા” પૂરી કર્યો બાદ તેમણે “ન્યાયસિદ્ધાન્ત-મુક્તાવલિ” શરુ કરી અને એક માસમાં “સાધનિકા” સહિત કંદરથ કરી. ત્યારપછી માસ અધિક હોવાથી જ્ઞેતપુરનું ચાતુર્માસ પાંચ માસનું બનેલું એટલે અભ્યાસ માટે સારી પેઠે સમય મળ્યો. ચાતુર્માસ પુરું થતાં થતાં તેમણે “દિનકરી” શરુ કરી અને તે જ્ઞેતપુરમાં પૂરી કરી. થઈ પછી વિહાર કરીને જૂનાગઢ પહોંચતાં ત્યાં તેમણે પૂરી કરી. એ રીતે છ માસમાં તેમણે ન્યાયના છ ગ્રંથો પૂરા કર્યા.

ચાતુર્માસમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે શાસ્ત્રીની વ્યવસ્થા થઈ પડતી પછી બાકીના આઠે માસના વિહારમાં એવી વ્યવસ્થા શક્ય નહોતી, એટલે તે ઠાળમાં શ્રી. રત્નચંદ્રજી કરેલા અભ્યાસનું પુનરાવર્તન કરતા, અને ગુરુના કે બીજા કોઈ વિદ્વાન સાધુના સમાગમનો લાભ મળતાં તે જૈન સૂત્રસાહિત્યનો અભ્યાસ આગળ વધારતા. જ્ઞેતપુરના ચાતુર્માસ પૂર્વે આચાર્ય શ્રી. લાધાજી સ્વામીનો સમાગમ થયેલો ત્યારે તેમની પાસેથી શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ સમવસરજી, લઙ્કિયંધી, બમા, દેશબંધ-સર્વબંધ અને કાપરિયતિ વગેરે થોડકાનો અભ્યાસ કરી લીધો હતો. ત્યારપછી લીંબડીએ થઈને પુનઃ કચ્છ તરફ સંવત ૧૯૫૯ ના ચાતુર્માસ માટે જવાનું થતાં માર્ગમાં તેમણે પં. ઉત્તમચંદ્રજી મહારાજ પાસે અતિક્ષિપ્ત “જાંગીયાના બાંગા” નામનો થોડકો ક્ષીબ્ધી લીધો અને નવી રીતે બાંગાની મુગમ્મ રચના કરી લખી લીધી.

કચ્છમાં પોતાના વતન બોરારામાં જ ગુરુ સાથે તે એ ચાતુર્માસ રહ્યા, ત્યાં એક કૃપાચંકર શાસ્ત્રી પાસે વ્યાકરણના બીજા ગ્રંથો “મનોરમા” અને “શબ્દ-દુશેષર” ક્ષીબ્ધા. એ ચાતુર્માસ પછી

માંડવી જવાનું થયું ત્યાં પં. શ્રી. ઉત્તમચંદ્ર મદારાજ પાસે “અનુયોગદાર” અને “ચંદ્રપ્રગ્ભિ” “સૂર્યપ્રગ્ભિ” એ જૈન મુદ્રા પ્રધાનો અભ્યાસ કરવાની તકનો તેમણે લાભ લીધો.

સંવત ૧૯૬૦ ના ચાતુર્માસમાં અભ્યાસ કરાવનાર સંસ્કૃત પંડિતનો યોગ જની શક્યો નહિ. એ મુનિમાંડળમાં તે વખતે જે નવદીક્ષિત સાધુઓ શ્રી. રૂપચંદ્ર અને શ્રી. ઉમેદચંદ્ર વધા અને શ્રી. શિવજી મુનિ અભ્યાસ માટે સાથે રહ્યા એટલે જ મુનિ-ઓનું એ મંડળ બન્યું. શ્રી. વીરજી મુનિ અને જે નવદીક્ષિતો સાથે શ્રી. રત્નચંદ્ર એ ચાતુર્માસ અંતરમાં રહ્યા અને ગુરુ શ્રી. યુક્તચંદ્ર એક બીજા સાધુ સાથે માંડવીમાં રહ્યા. અંતરમાં સંસ્કૃત અભ્યાસ કે સૂત્રાભ્યાસ આગળ વધારવાની જોગવાઈ ન બની શકી એટલે શ્રી. રત્નચંદ્રએ અનુકૂળતા મળવાને લીધે અંગ્રેજીનો, ગણિતનો અને જ્યોતિષ વિધાનો કેટલોક અભ્યાસ કરવામાં એ ચાતુર્માસ ગાળ્યો. ચાતુર્માસ દરમ્યાન સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આગળ ન વધી શક્યો, પરંતુ તેનો ખગ ચાતુર્માસ પછી વળી ગયો, કારણકે જિનાળાની મોસમ બેસતા મિથિલાના સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી શશિનાથ ઝાંઝાવી પહોંચ્યા. શાસ્ત્રીજી તે વખતે નવયુવાન હતા પણ સારા પંડિત, સુશીલ અને અભ્યાસીના હિત્સાદે પોતે હિત્સાહી બને તેવા હતા, એટલે અભ્યાસાર્થી અને અધ્યાપક બેઉ સમાનશીલ બની ગયા. તેમની પાસે શ્રી. રત્નચંદ્રએ ન્યાયનો અભ્યાસ સારી પેઠે આમળ વધાર્યો “પચ્ચક્ષુષ્ણી,” “સિદ્ધાન્તસક્ષણુ,” “અવચ્છેદકત્વ-નિરૂપિત” એ ત્રણ ન્યાયના મથો વિવેચના સહિત, સાહિત્યમાં “રમ્ય ગાદ્ય” “મન્-રૂપિક” નાટક, “કેસુમાજ્જિ” અને દર્શનશાસ્ત્રમાં “સાખ્ય તત્ત્વકોમટી” એટલા પ્રધાનો અભ્યાસ તેમણે એ પંડિત પાસે કર્યો. એ અભ્યાસમાં મ ૧૯૬૧ નું ખેટોર્મનું ચાતુર્માસ ગયું; પણ ન્યાયપછી

* આ વિવેચના સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયશાસ્ત્રી પ બધા ત્રાસ -રૂપી દર્શ તે અત્યંત હરી અને ને હાને છપાઈને પ્રસિદ્ધ થઈલી પાનું નં.

ચૂના કાંદાનાં ગામડાંમાં વિહાર કરતાં શરીરે શીતળા નીકળવાને કારણે અભ્યાસ બંધ રહ્યો. ઝટ માંદગીમાંથી મુક્ત થવાય અને પુનઃ અભ્યાસનો પ્રવાહ આગળ ચાલે એવી જ વૃત્તિની ઉત્કટતા હતી; પંડિતજીએ દેશમાં જવા માટે રમ માંગી પરંતુ મુનિશ્રીની અભ્યાસની તમજાએ બિમારીમાં રમડાતાં પણ તેમને જવા દેવાની ના કહી. શાસ્ત્રીજી શેકાયા પણ ખરા, પરંતુ તેમના મામા કેશવ જાએ તેમને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક બે માસ માટે અમદાવાદમાં કોઈ જૈન મુનિઓને બધાવવા જવા માટે લખ્યું, એટલે છેવટે તે બે માસ પછી પાછા આવવાનું ક્ષેપીત વચન આપીને અમદાવાદ ગયા, પરંતુ તે વચન તે પાળી શક્યા નહિ, અને શ્રી. રત્નચંદ્રજીની શાનપિપાસા અતૃપ્ત રહી.

સંવત ૧૯૬૨ નું ચાતુર્માસ શુરુ સાથે શુદ્ધાષ્ટમી ગામે કરવાનો નિશ્ચય થયો હતો. કોઈ શાસ્ત્રીને બોલાવવાની તજવીજ પાર ન પડી એટલે એ સમય શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ શુરુ પાસેથી "જીવાભિગમ" અને "પલવણા" નો અભ્યાસ કરવા માટે ઉપયોગમાં લીધો. આ વર્ષે મોરબીમાં ભારતવર્ષીય શ્વે. રથા. જૈન કોન્ફરન્સનું પ્રથમ અધિવેશન બરાવાનું હતું, તે પ્રસંગ ઉપર મોરબી જવાનું મુનિઓને નિમંત્રણ મળ્યું હતું અને તેઓએ ત્યાં જવાની તૈયારી પણ કરી હતી, પરંતુ એ અરસામાં ભારે આવડું થયું, રજામાં પાણી ભરાઈ ગયું એટલે કચ્છની બદાર નીકળી શકાયું નહિ અને મોરબીમાં ભારતવર્ષીય અનુવિધ સંધને મળવાનો લાભ તેમને મળી શક્યો નહિ. ફાગણ માસમાં રજામાં પાણી સુકાયું ત્યારે વેલ્લાસર પાસેનું રજા ઊતરીને તેઓ પુનઃ શાહિવાડમાં આવ્યા.

સંવત ૧૯૬૩ નું ચાતુર્માસ શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ શુરુ સાથે યાનમદ-માં હતું. યાનમદમાં જયા મા શાસ્ત્રીની બલામણુથી અભ્યાસ કરાવવા માટે જાતકૃષ્ણ મિશ્ર આવવાના હતા પણ આખા ચોમાસામાં તે આવી શક્યા નહિ એટલે મુનિશ્રીએ 'જાંગીયાના બાંગા' અને આવડોના વતોના બાંગાની દેવકુલિકાનાં ચંત્રો સચિસ્તાર બનાવવાનું

કાર્ય કર્યું. તે સાથે તેમણે ધારણશક્તિ-અવધાનશક્તિ કેળવવા માંડી અને પહેલાં આઠ અવધાન કરી બેઠાં તે સંકળ થયાં. એ શક્તિની વિશેષ કસોટી તેમણે બીજી વાર ૧૭ અવધાનો કરીને અને ત્રીજી વાર જાહેર સભામાં ૫૦ અવધાનો કરીને કરી બેઠાં.

ચાતુર્માસ પૂરું કરીને મુનિશ્રી ચોડીલે ગયા, ત્યાં શાસ્ત્રી બાલકૃષ્ણ મિશ્ર આવી પહોંચ્યા. તેમની પાસે મુનિશ્રીએ “વ્યુત્પત્તિવાદ,” “શક્તિવાદ,” “શબ્દશક્તિ-પ્રકાશિકા,” “સામાન્ય નિરક્તિ,” “સાધારણ હેત્વાભાસ” વગેરે ન્યાયના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. ચોડીલેથી મોરબી અને ત્યાંથી ઉમરગા મુધી શાસ્ત્રીજી સાથે રહી અને અભ્યાસ પણ ચાલુ રહ્યો. ઉમરગાથી શાસ્ત્રીજી દેશમાં ગયા અને શ્રી રતનચંદ્રજીના ન્યાયાશાસ્ત્રના અભ્યાસની પૂર્ણાકૃતિ થઈ.

નોંધપાત્રીમા મુનિશ્રી જણાવે છે કે “ન્યાયની પૂર્ણાકૃતિની સાથે સંસ્કૃત અભ્યાસની પણ પૂર્ણાકૃતિ કરી” વસ્તુતઃ સંસ્કૃતવિદ

પડિત પાસે બેઠીને અભ્યાસ કરવાની પ્રવૃત્તિ “સંસ્કૃત અભ્યાસ-તે સમયે મુનિશ્રીએ પૂરી કરી જણાવે છે. “ની પૂર્ણાકૃતિ” પરંતુ મસ્કૃત બાયાના સાહિત્યની અભ્યાસ

સાધિતા તો ત્યારપછી ચાલુ જ રહી હતી અને સંસ્કૃત ગ્રંથરચનાની પ્રવૃત્તિ તો અવમાનમમય મુધી ચાલુ રહી હતી એમ તેમના ત્યારપછીના જીવન ઉપરથી માત્રમ પડી આવે છે.

ત્યારપછીના મે. ૧૯૧૪ ના જેતપુરના ચાતુર્માસના ૧મો મહા
“બાવનાચતક” ના વિવિધ જટાયુકા કાવ્યચરની ન્યાના કરી અને એક “કર્તવ્યચતક” ની પણ રચના કરી એ જ “બાવનાચતક” મૂળ તેના વિવેચન સાથે પાછળથી ગ્રંથાકારે પ્રકટ થયું અને “કર્તવ્યચતક” વિકાસ પામીને “કર્તવ્યકોમુદી” પ્રથિમાં તૈયાર થયું હતું. એ જ વર્ષમાં તેમણે શ્રી. વીરજી ના “જનવતી” ની વાચના કરી હતી અને જ્યોતના અવકાશ

હરથ પાસે બૌદ્ધ ધર્મનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વંચાવીને તેના રહસ્યભોધનું નાનું કથું હતું. ચાતુર્માસ પૂરું કરીને જૂનાગઢ તરફ જતાં રસ્તાનાં ખામડાંમાં થોડાં સંસ્કૃત નાટકો વાંચી લીધાં હતાં. આમ સંસ્કૃતની જ શિક્ષા, પણ સૂત્રગ્રંથોની અને અંગ્રેજી ગ્રંથોની વાચના તેમ જ વિવિધ પ્રંથરચનાદ્વારા તેમની વિદ્યાર્થી અવસ્થા તો સતત ચાલુ જ રહ્યા કરી હતી.

સંસ્કૃત ભાષા અને તેમાં લખાયેલા ધાર્મિક તથા ઈતર સાહિત્યના અભ્યાસ તરફ તેમનો વિશેષ પક્ષપાત હતો. એ પક્ષપાતથી તેમની ગ્રંથરચના પણ સંસ્કૃતમાં વિશેષ થઈ હતી. સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન એ જ પાંડિત્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે એવી ગાલિશ માન્યતા એ સંસ્કૃતગ્રંથોની પાછળ નહોતી. એ ગ્રંથોના કારણે વિશેષ તેમણે પ્રસંગોપાત જે કંઈ તેમના પરિચયોઓની સમક્ષ કહ્યું હતું તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

(૩)

દસ વર્ષ મુધી અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રહેલી એ અભ્યાસાર્થી દશામાં શ્રી. રત્નચંદ્રજીની વયનાં ૨૭ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં. માત્ર ચાતુર્માસમાં જ ચાર માસની સ્થિરતા, તે દેહકદ અને સિવાય તો સતત પાઠવિહાર કરવાનો, તોપણ અભ્યાસ-રતિ તેમણે વિશાળ અભ્યાસ કર્યો હતો, એટલાથી એમની જ્ઞાનોપાસના માટેની ઉત્કૃષ્ટ ધમશનું અરાખર મૂલ્યાંકન થઈ શકતું નથી. એ મૂલ્યાંકન કરવા માટે વિદ્યાર્થી-દશામાં તેમને કરવી પડેલી કેટલીક તપશ્ચર્યાનો ખ્યાલ જરૂરી છે. આ તપશ્ચર્યા દર્દીના આક્રમણે કરાવેલી, છતાં એ દેહકદે તેમની અભ્યાસ-રતિને જરાએ મોગી પડવા દીધી નહોતી.

દર્શિત થયા પછી ત્રીજે વર્ષે સં. ૧૮૫૬ માં જ્યારે શ્રી. રત્નચંદ્રજી જામનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા, ત્યારે તેમને વારંવાર

રીતે કહ્યું કે એ તો ભગંદર છે ! હવે શાસ્ત્રક્રિયા વિના એ ગૂમડું નટશે નહિ એમ જણાયું, એટલે તે માટે તેમને જૂનાગઢ પાછા ફરવું પડ્યું. શાસ્ત્રક્રિયા જરાજર પાર બિતરે તે માટે ગૂમડું સારી પેઠે પાકી જવું જોઈએ, અને તે પકવવા માટે બહારથી પોટીસ અને અંદરથી રોટલો ને મરચાં જેવા ગરમ પદાર્થોનું વધુ સેવન કરવું જોઈએ, એવી ડાકટરે સલાહ આપી. બહારના અને અંદરના એ ગરમ ઉપચારની અસર એ થઈ કે ગૂમડું આપોઆપ બેસી ગયું અને શાસ્ત્રક્રિયાની જરૂર જ ન રહી. પણ અવારનવાર તાવ તો આવતો જ હતો તે છેક બિનાજાની ઝડપ આવતાંસુધી ચાલુ રહ્યો અને પછી બિતર્યો.

ત્યારપછી બે-અઢી વર્ષ શ્રી. રત્નચંદ્રજીનું આરોગ્ય સારું રહ્યું. પરંતુ સં. ૧૯૧૧ના ચાતુર્માસ પછી જે વખતે ન્યાય, વેદાંત અને સાહિત્યનો અભ્યાસ સરસ રીતે ચાલી રહ્યો હતો તે વખતે કચ્છમાં બોરારામાં તેમને એક વાર સખ્ત તાવ આવ્યો અને તાવમાંથી શીતળાનો વ્યાધિ થયો. એ વ્યાધિમાંથી મુક્ત થતાં બે માસ વીતી ગયા, તેટલો વખત અભ્યાસ બંધ રહ્યો અને સાથે શાસ્ત્રીજી હતા તે બે માસની રજા લઈને ગયા તે પાછા ફર્યા નહિ, એટલે શ્રી. રત્નચંદ્રજીને એ વર્ષે અભ્યાસની પ્રગતિ સંગ્રંધે ખૂબ અસંતોષ રહ્યો.

ત્રણેક વર્ષ પછી તેમને કાનનું દર્દ ઉપડ્યું. કાનમાં પાક હતો અને તે વહેતો હતો. જૂનાગઢમાં તે માટે જ તેમને દોઢ માસ સુધી રોકાવું પડ્યું હતું. ત્યાં ઉપચારથી કાન સારો થયો હતો પરંતુ કાનનું દર્દ તેમને વારંવાર ઉપડી આવતું અને લાંબે ગાળે તેની અસરે કાનની થોડી બદરાશ પણ આણી હતી.

ગજાના ખીલનું દર્દ પણ તેમને સંવત ૧૯૧૬ માં થયું હતું અને તે માટે વાંઠાનેરમાં ઉપચાર કરાવવા રોકાવું પડ્યું હતું. એ દર્દ તેમને વ્યાખ્યાન આપતાં અટકારી શક્યું હતું પરંતુ અભ્યાસ કરતાં

પ્રકરણ ૩ જી

ધારણાશક્તિ : અવધાન

(૧)

શ્રી. રત્નચંદ્રજીની ધારણાશક્તિનું દર્શન વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જે કાંઈ થઈ શક્યું હતું તે કરતાં વિશેષ દર્શન તે દીક્ષિત થયા પછી થવા લાગ્યું હતું. અભ્યાસકાળ દરમિયાન એ અભ્યાસ અને શક્તિનો પરિચય તેમના ગુરુને અને તેમને ધારણાશક્તિ અભ્યાસ કરાવનાર પંડિતોને-શાસ્ત્રીઓને થયો જ હતો. અભ્યાસાર્થી દસામાં તેમને કેટલાક શાસ્ત્રીઓએ સંતોષ આપ્યો હતો, ત્યારે કેટલાકે અસંતોષ આપ્યો હતો. એક શાસ્ત્રી સંનધે તેમની ફરિયાદ હતી કે* "એમનું જ્ઞાન સાધારણ હતું, પણ બીજા શાસ્ત્રીનો જોગ ન હતો એટલે પડ્યું કામ પૂરું પાડવું એમ ધારી ૭ માસ મુધી એ શાસ્ત્રીને રાખ્યા." બીજા એક શાસ્ત્રી માટે તેમણે બજાવ્યું છે: "શાસ્ત્રી બજાવવા આવ્યા, તે બહેલા હતા પણ કોઈ ને બજાવેલ ન હોવાથી ઉપસ્થિતિ કમ હતી, જેથી વચ્ચે રહી જતું. ૭ મહીના રાખવાના હતા, પણ અડી મહીને રજા આપવી પડી." અને તેમને મળેલા જે શાસ્ત્રીઓ તેમની અભ્યાસરતિને સંતોષ આપતા તેમની પ્રત્યે તેમણે માન અને પ્રશંસાના ઉદ્ગાર પણ કાઢ્યા હતા. અભ્યાસરતિ ઉપરાંત અસામાન્ય ધારણાશક્તિનો પરિચય કરાવનારી મુખ્ય બાબત એ છે કે ત્યારે તેમને બજાવનાર શાસ્ત્રીઓ અનુકૂળ મળ્યા હતા ત્યારે તેમણે અભ્યા-

દસેક વર્ષ સુધીના સતત વિદ્યાભ્યાસ અને શાસ્ત્રાભ્યાસ પછી તેમની અવધાનશક્તિનો પ્રભાવ દેખાવા લાગ્યો હતો. અવધાન-શક્તિ એ એક વિરલ શક્તિ છે. સ્વ. પંડિત શ્રી ગદુલાલજીમાં એ શક્તિ હતી. મોરખીના સ્વ. શીઘ્રકવિ પં. શંકરલાલ માહેશ્વર પણ સરસ અવધાનો કરી શકતા. પં. શંકરલાલ સંસ્કૃત ભાષાના પરમ પંડિત હતા અને કેટલાંક સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકો તેમણે લખ્યાં હતાં. એમનાં અવધાનોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને સ્વ. શ્રીમાન રાજચંદ્રજી પણ અવધાન કરતા. એકી સાથે સો અવધાનો તેમણે કરી બતાવેલાં. શ્રી. રાજચંદ્રજીએ સૌથી પહેલાં સં. ૧૯૬૨ના ચાતુ-ર્માસમાં પહેલી વાર ૮, બીજી વાર ૧૭ અને ત્રીજી વાર જાહેર સભામાં ૫૦ અવધાન કાઠિયાવાડના ચાન ગામમાં કર્યાં હતાં.

અવધાનમાં ચિત્તની અનુક્રમે ત્રણ ક્રિયાઓ થાય છે. (૧) પ્રહણ, (૨) ધારણ, (૩) સ્મરણ. પ્રહણમાં ચિત્તની એકાગ્રતા અથવા ધ્યાન આવશ્યક હોય છે, ધારણમાં પ્રતિભા-

ચિત્તની ત્રણ દ્વારા ચિત્તમાં ઉત્પન્ન કરેલી મનોમૂર્તિ કિંવા ક્રિયાઓ કલ્પનામૂર્તિ સાથે પ્રહણ કરેલી વસ્તુનું તાદાત્મ્ય સાધવાની વ્યવસ્થાશક્તિ આવશ્યક

હોય છે, અને સ્મરણ માટે ચિત્તની સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા અથવા સુદૃઢતા આવશ્યક હોય છે. ચિત્તની એ ત્રણે ક્રિયાઓ યથાનુક્રમે પરિપૂર્ણ થાય છે ત્યારે અવધાન નિષ્પન્ન થાય છે.

સામાન્ય માણસોમાં જ નહિ પણ વિદ્વાનોમાંયે બહુધા એ ત્રણે ક્રિયાઓ કરનારી શક્તિ સુઅવસ્થિત રીતે કાર્ય કરતી હોતી નથી, અને તેમણે શક્તિને કેળવવાની જરૂર હોય છે. એ શક્તિનું ખીજ તો સર્વ મનુષ્યોમાં રહેલું હોય છે, કોઈમાં ન્યૂન અને કોઈમાં વિશેષ સ્વરૂપે એ શક્તિ ખીલેલી પણ હોય છે, પરંતુ અભ્યાસદ્વારા તેની વિશેષ ખીલવણી કર્યા વિના અવધાનશક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

ઠોડી-જૂનમાં એક વાર જાનસંવિજ્ઞાનવેતાઓની એક પરિષદ

મળી હતી તેમાંનો એક પ્રસંગ સી. ઇ. એમ. જેડે વર્ણવી બતાવ્યો છે તે આ શક્તિની સ્વાભાવિક ન્યૂનાધિકતાનો ખ્યાલ આપે છે. પરિપક્વ મળી હતી તે ખંડમાં એકદમ એક વિદ્યુત્ક ધસી આવ્યો અને તત્કાલ તેની પાછળ એક સીધી પણ ધસી આવ્યો. સીધીએ વિદ્યુત્કને પકડ્યો, તેના પર એ ફરી પડ્યો અને વિદ્યુત્કને એ પકડ્યો; બોય પર ખૂબ કુચ્છી ચાલી, તેને અંતે પીસ્તોક્તનો એ બાર થએલો સંભળાયો, કે તુરત વિદ્યુત્ક ઉઠ્યો અને ખંડની બહાર નાસી ગયો જેની પાછળ સીધી પણ બહાર જતો રહ્યો. આ આખો બનાવ માત્ર ૨૦ સેકન્ડમાં બની ગયો. એ બનાવ અગાઉથી ગોર્ડ રાખવામાં આવેલો હતો, તેનો પ્રયોગ પણ પહેલા કરી લેવામાં આવ્યો હતો અને તેના કોટોઆફો લઈ ગળ્યા હતા, તે મુજબ તેની બજવાણી પરિપક્વની વચ્ચે થઈ હતી. પ્રયોગ પૂરો થતાં તુરત પ્રમુખે બહેર ઠર્યું કે-આ બનાવ મર્યાદિત અદાલતમાં કેમ ચલાવવામાં આવનાર છે, માટે દરેક મહાસદે બનાવનું અક્ષરશઃ વર્ણન-ચોંટાળું જેમુ હોય તેમું હુમલ-લખી આપવું આ માગણીના જવાબમાં ગાળીસ સભાસદો તરફથી વર્ણનો લખાઈ આવ્યા હતા જેમાં ઉત્તમ એટલે કે ઓછામાં ઓછી બુલાવાણું ૧૮૦૦ ટકા જેટલું બુલાવાણું માત્ર એક જ વર્ણન હતું. બાકીનાંમાં ૧૪ વર્ણનમાં ૨ થી ૪૦ ટકા બુલા હતા અને ૧૩ માં ૫૦ ટકાથી પણ વધુ હતા. બીજી રીતે વર્ગીકરણ કરતા ૪૦ માં ૧૦ વર્ણન નવે બોટાં, ૨૪ અર્ધી બોટા અને ૬ સમબળ નાના જતા હતા. ઉપરથી જેમ્સ મકાલ તેમ જ કે મામાન્ય કે વિદ્વાન મ. . . . . પ્રદબ્, માન્ય અને સમજાની શક્તિ અમુક મર્યાદા . . . . . દોષ છે.

એક વિદ્વાનો પોતાના પિતાને જવાનું કહે છે કે . . . . . આમાં તમે ખરે ખરે એક નોટબુક લેતા આવડો . . . . . તે હાર કંચાનું બનાવમાં ગળ્યા ખરે કેટલોક બાબત . . . . .

ધારણની યાંત્રિક
પદ્ધતિ

પડે છે. જે વસ્તુ નિત્ય કરવાની રેવ પડી
હોય છે તે તો તુરત સાંભરી આવે છે જેમકે
સાંજે દુકાનેથી કે ઓશીસેથી ઘેર આવતાં
શાક લેતા આવવાનું વગેરે; પણ એકાદ દિવસ

કાંઈ ખાસ કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે તેને સ્મરણમાં રાખવા વિશિષ્ટ
યત્ન કરવો પડે છે. એવે વખતે તે માણસ પોતાના સ્માસને છોડે
ગાંઠ વાળે છે અને શાક લેતી વખતે સ્માસની ગાંઠ જોવામાં આવે
છે કે તુરત તેને પુત્રે મંગાવેલી નોટખૂક સાંભરી આવે છે. આમ
નોટખૂક અને સ્માસની ગાંઠ એ બેઉનું જોડાણ તેણે કર્યું હોય છે
તેથી તે કાર્ય તે સંભારીને પૂરું કરી શકે છે. ધારણાની શક્તિ દુર્બળ
હોય છે ત્યારે સ્માસની ગાંઠ કે એવી કોઈ બીજી વસ્તુ મદદ કરે
છે અને તેને સ્મરણ કરાવે છે, એટલે તે 'સાવધાન' અર્થાત્ સ-
અવધાન બની શકે છે. પરંતુ સ-અવધાન બનવાની એ યાંત્રિક રીત
છે. તેથી મદ્ય-ધારણ-સ્મરણની શક્તિનો વિકાસ થતો નથી, તેને
સ્થૂળ અવસ્થા બન ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

દેહલાકો એક વસ્તુ યાદ રાખવાને માટે તેનું પુનઃ પુનઃ મનન
કરે છે, કોઈ પુસ્તકમાંની કવિતા યાદ રાખવા માટે તેને ગોખે છે, તો
દેહલાકો યાદ રાખવા જેવા જરૂરી વિભાગો માટે પુસ્તકમાંના શબ્દો
કે કવિતાઓની નીચે લાલ-ભૂરી પેન્સિલથી લીટીઓ દોરે છે.
સ્મરણ માટેની એ બધી રીતો પણ યાંત્રિક જ છે.

પરંતુ સ્મરણશક્તિને દહાવવાની વિશિષ્ટ રીત શુદ્ધિ જ છે.
માણસ નેત્રવડે અવલોકન કરીને, હાથ કે શરીરના કોઈ પણ ભાગની
ત્વચાવડે સ્પર્શ કરીને, કાનવડે શ્રવણ
સ્મરણને દહાવવાની કરીને, નાકવડે સૂંઘીને કે ખાંધ વસ્તુ હોય
વિશિષ્ટ રીત તો જીભવડે સ્વાદ લઈને કોઈ પણ વસ્તુના
દશ્ય, આકાર, ધ્વનિ, ગંધ કે સ્વાદને મદ્ય
કરે છે. એ મહિત તત્ત્વને તે ધારણ ત્યારે જ કરે છે કે ત્યારે તે

વ્યવસ્થા ધારી શેશે અને દેવદત્તને યાદ રાખી લેવાને માટે દેવ તથા પ્રભુ સેજ-બેજ ન થઈ ગય તેની સાવચેતી રાખીને તેની રેખાઓમાં દેવની કે દેવદત્ત નામના શંખની કલ્પના કરી શેશે. દસ-પંદર જોટલા માણસોને ઓળખવાના હોય તેટલાને તે આ રીતે ઓળખી શેશે, અને પછી બસે તે બધાંનાં કપડાં ફેરવદલ કરાવી નાંખવામાં આવે તોપણ તે પોતાની પ્રતિભાજનિત, અર્થાનુકૂળ સુવ્યવસ્થા વડે બધાને નામ સાથે ઓળખી આપશે. આમાં પણ પુનઃ અનુક્રમસંખ્યા યાદ રાખવાની હશે તો વળી તે પોતાના ચિત્તમાં એક વ્યવસ્થાની સાથે બીજી વ્યવસ્થા પણ ઉપજાવી શેશે. દસ માણસ હશે તો તે દશાવતારની કલ્પના કરશે અને પહેલા મત્સ્યાવતારની સાથે માણેકલાલનું જોડાણ કરશે, બીજા વરાહાવતારની સાથે ગતિલાલનું જોડાણ કરશે, ઇત્યાદિ.

મી. તીમોથી નામના એક ગુજરાતી ખ્રિસ્તી બાઈ બસો-ત્રણ સો અવધાન એકી સાથે કરતા. તેમણે એક વાર પોતાના અવધાન-શક્તિના અભ્યાસ વિષે ખુલાસો કરતાં કહ્યું હતું: “હું ત્યારે ગુજરાતી સાતમા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે મને ઇતિહાસ કોર્ષ રીતે યાદ રહી શકતો નહોતો અને ઇતિહાસમાં હું વારંવાર નાપાસ થતો. પછી મેં નિશાળની પાસેના એક બગીચામાં જઈને ઇતિહાસ વાંચવા માંડ્યો. ઇતિહાસમાંના પ્રસંગો યાદ રાખવાને હું મારી આસપાસનાં જણોને ઇતિહાસમાંની વ્યક્તિઓરૂપે કલ્પતો અને પછી તેમની વચ્ચે લડાઈઓ, સંધિઓ, ઇત્યાદિનું કલ્પનાવડે જોડાણ કરતો. અને ત્યારે હું ઇતિહાસના પ્રશ્નોના જવાબ લખવા બેસતો ત્યારે મારી આખો સમીપે એ બગીચાનાં ટસો મૂર્તિમંત ઐતિહાસિક પાત્રો બની જતાં અને જાણે તેઓ લડતાં, બોલતાં, દોડતાં દોષ, તેમ કલ્પના-સ્ફુટવડે જોઈને હું લખી લેતો. આથી મને ઇતિહાસ એટલી સરસ રીતે યાદ રહ્યો કે પરીક્ષામાં તે વિષયમાં વધુમાં વધુ માર્ક્સ મળ્યા.” મી. તીમોથીએ પોતાની ધારણાશક્તિને ખૂબ જ ધંત્રવત્ જનારી હતી. તે પોતાના ચિત્તમાં ૨૦૦-૩૦૦ સગાં તથા મિત્રોને

કમવાને ધ્યાનથી કરીને રૂપના અને તેમની સાથે પોતાને યાદ રાખવું
 હૃદયમાં આવે તે અક્ષરો, રાખે, વાળે કે સંખ્યાઓનું જોડણી
 કરીને ચિત્રમાં નોંધી લેતા તેમની સક્રિય આ મર્યાદામાં બધાઈ રેતી
 દોષાર્થી પ્રવેશ ને પડતી ન. પ્રકારોના ય પ્રયોગો તે કરી બતાવતી
 આ પ્રયોગોના નિર્ણયોનો અવકાશ નહેતો નહિ શીમાનું રાખે
 અને તેના પ્રકારોના અવકાશ પ્રકારના તેથી વધે અંશે છતાં
 પડતી ન. પ્રકારોના પ્રતિબંધોને કાઢી અવકાશ દેતો.

અને આ પ્રકારના પ્રયોગોને ચિત્રમાં દર્શાવવાની કે
 પ્રતિબંધો કેવળ નહીં. આ પ્રકારના પ્રતિબંધો
 કે જે અવકાશ પ્રકારના પ્રયોગો
 થી મળ્યાં હોય તેના અવકાશ પ્રકારોને અનુમતિ
 ધારણાની રીતિ આ પ્રકારના પ્રયોગોને દર્શાવે છે

અને આ પ્રકારના પ્રયોગોને ચિત્રમાં દર્શાવવાની કે
 પ્રતિબંધો કેવળ નહીં. આ પ્રકારના પ્રતિબંધો
 કે જે અવકાશ પ્રકારના પ્રયોગો
 થી મળ્યાં હોય તેના અવકાશ પ્રકારોને અનુમતિ
 ધારણાની રીતિ આ પ્રકારના પ્રયોગોને દર્શાવે છે

અને આ પ્રકારના પ્રયોગોને ચિત્રમાં દર્શાવવાની કે
 પ્રતિબંધો કેવળ નહીં. આ પ્રકારના પ્રતિબંધો
 કે જે અવકાશ પ્રકારના પ્રયોગો
 થી મળ્યાં હોય તેના અવકાશ પ્રકારોને અનુમતિ
 ધારણાની રીતિ આ પ્રકારના પ્રયોગોને દર્શાવે છે

જે પ્રસંગોને તમે ધ્યાનમાં રાખી શકો તે ઠરતાં
 બૂલવાની શક્તિ વધારે પ્રસંગોને તમે તમારા મનમાં નોંધી રાખી
 શકો નહિ, તેમ જ જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેને
 સ્મરણમાંથી ખેંચી કાઢવાની આશા રાખી શકો નહિ. જે તમે ધણું
 ખાધું યાદ રાખી લેવાનો યત્ન જાણી જોઈને કર્યો જ કરો તો તમારો
 હેતુ નિષ્ફળ જવાનો અને તમને કર્યું યાદ રહી શકવાનું નહિ.” *
 ગમે તેટલી અવધાનશક્તિ કેળવી શકનાર મનુષ્યના મંત્રધર્મા પણ
 આ વાત સાચી છે; તેથી અવધાનદારે જેવી રીતે સ્મરણને દહાવનાં
 શીખવાની જરૂર હોય છે તેવી રીતે જૂઠી જતાં શીખવાની પણ
 જરૂર હોય છે. શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ અવધાનના પ્રયોગોપૂર્વક જૂઠી
 જવાની શક્તિ સંપાદન કરી હતી, એટલું જ નહિ પણ પૂર્વ કે ઉત્તર
 જીવનના ખીનજરૂરી પ્રસંગોને પણ સ્મરણમાંથી વિદાય કરવા માટેની
 અનુકૂળ ચિત્તસ્થિતિ સંપાદન કરી હતી, એવા તેમના પરિચયોએને
 અનેક વાર અનુભવ થયો હતો.

ઠાઠિયાવાડ, યુગરાત, મુંબઈ, મધ્ય હિંદ અને ઉત્તર હિંદમાં જ્યાં
 જ્યાં તેમણે વિદ્યાર ક્યો હતો ત્યાં ત્યાં જુદે જુદે સ્થળે અવધાન-
 પ્રયોગો કર્યા હતા. આઠ અવધાનથી શરૂઆત
 અવધાન-પ્રયોગોનું કરીને ૧૦૧ અવધાન સુધીની શક્તિ તેમણે
 પૃથક્કરણ પ્રાપ્ત કરી હતી.† ઉત્તર હિંદના વિદ્યારના

* The capacity of your mind to store up images and the associations between them is limited. You cannot register every thing so that you can hope to recall it, any more than you can attend to every thing that is happening around you. If you consciously endeavour to remember too much, you will defeat your own object, and remember nothing.

—“Memory, Concentration and Habit.”

† જુઓ પરિચિત ૨; ૧૦૧ અવધાનોના દાયકમ છતાં સમયના અન્વેષણમાં વધુ ૮૧ અવધાનો તેમણે સુરક્ષિત-પર્યાવરણમાં કર્યા હતાં.

સમયથી તે જૈન અને જૈનેતર જનતામાં સામાન્ય રીતે “શતાવધાની” ના નામથી જ ઓળખાવા લાગ્યા હતા.

અવધાનોમાંના કેટલાક પ્રયોગો ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અંગ્રેજી, ફારસી, ઉર્દૂ, ઇત્યાદિ ભાષાનાં વાક્યો મડલું કરીને અવધાન-પ્રયોગોની પૂર્ણાદ્યુતિ વખતે અનુક્રમે બોલી જવાના હતા. કેટલાક પ્રયોગો ગણિતને લગતા અર્થાત્ સરવાળા-ગુણકારના હતા, કેટલાક પ્રયોગો વાર-તારીખ-માસ ઇત્યાદિની ગણતરીના હતા, કેટલાક જ્યોતિષ વિધાને લગતા હતા અને કેટલાક યંત્રોમાં પૂરવાનાં આંકડાને લગતા હતા. આવા ગણતરીના અને ધારણાના પ્રયોગો સિવાયના બીજા પ્રયોગો અનેરા પ્રકારના હતા.

પ્રજ્ઞાત્મક પ્રયોગોની વચ્ચે તે ગુજરાતી, હિંદી કે સંસ્કૃત કથા કિંવા વ્યાખ્યાન શરૂ કરતા અને એ કથા-વ્યાખ્યાનનો એક ભાગ કહી, બાકીનો સુદૃઢ રાખી, વચ્ચે નવા પ્રશ્નો લેતા. એમ પ્રશ્નો લેવાનું અને વ્યાખ્યાન આપવાનું કિંવા નિબંધલેખન કરાવવાનું તે ચાતુ રાખતા અને વ્યાખ્યાન કે લેખનની સંકલનામાં ક્ષતિ આવવા દેતા નહિ.

પગલું પ્રશ્નો સામાન્ય રીતે ચાક ગણવાની વસ્તુમાં જ બંધાઈ રહેતા નહિ. એ પ્રશ્નો જેમ વિવિધતાયુક્ત હતા તેમ ઠોણ કથો પ્રત્ન પૂછશે તે કલ્પી પણ શકાતું નહિ. કેટલાક કિસ્ટ પ્રશ્નો પ્રશ્નો એવા પુઝાના કે સ્વાભાવિક રીતે કિષ્ટ ગાળ્યા વિના રહે નહિ.

સીંગડામાં અવધાનપ્રમગે એક વાત્સાળિ પ્રત્ન કર્યો “ વેદાંત અને માખ્ય મનના તાન્નમ્યનું નિરૂપણ કરે તેવો એક નવા પ્રશ્ન રચી આપો ” થી. વ્યવસ્થાએ ગુન્ન સ્થાપના બે પડે. વખતે અને બીજા બે પડે, વચ્ચે બીજા આદ પ્રશ્નો થવા બાદ વખતે અને એ રીતે આખા સ્થાપના સુધરતી રચના બની:

एकमेव परं सर्वं, वेदान्तिनां च सम्मतम् ।

प्रकृतिः पुरुषाद् मित्रा, द्वैतं सांख्यमताश्रितम् ॥*

ભાવનગરમાં અવધાનપ્રસંગે એક પૃચ્છકે એક પાદપૂર્તિ કરી આપવાનો પ્રશ્ન મૂક્યો. પાદપૂર્તિ હતી: “ નીર નેવનાં મોભે ચડે ” અને શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ પાદપૂર્તિ કરી આપતાં એ આયાત-નિકાસ કરનારા બંદરી શહેરની સમાને લપડાકે ચોડી દીધી:

“ બહુ યત્ન કર્યો પેદા કરે, આ દેશના ખેડૂ ખરે,
તે ૩ વર્ષિકો મોકલે જપાન ને યૂરપ અરે!
કાપડ મગાવી વાપરે, ખેડૂ જનો બૂખ્યા રહે,
દુનિયા સકળ દેખે અહા : નીર નેવનાં મોભે ચડે ! ”

કોઇ કોઈ પ્રશ્નો અવધાનકારને ગૂંચવણમાં પડ્યું મૂકતા. અમદાવાદની અવધાનસભામાં ઠવિ શ્રી નાનાલાલે પાદપૂર્તિ માંગી: “ આયુષ્યનું અમૃત સાધુતા છે. ” આ કયો છંદ ? લક્ષણ તો ‘ઉપજ્ઞતિ’નું હતું, એટલે મુનિશ્રીએ પૂછ્યું: “ કવિશ્રી ! આપે ઉપજ્ઞતિ છંદ પસંદ કયો છે ? ” કવિશ્રીએ હા ઠહી, એટલે મુનિશ્રીએ ફરી કહ્યું: “ ઉપજ્ઞતિમાં પાંચમી શ્રુતિ ગુરુ જોષ્ઠએ અને તમે આપેલી પંક્તિમાં પાંચમી એટલે ‘અમૃત’ શબ્દની પહેલી શ્રુતિ ‘અ’ લધુ છે. ” કવિશ્રીએ ખુલાસો કર્યો: “ ‘અમૃત’ શબ્દનો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષાની ઉચ્ચારશૈલી મુજબ મેં ‘અમૃત’ કયો છે, અને ‘મ’ જોડાક્ષર હોવાથી ‘અ’ ગુરુ બન્યો છે. ” એ ખુલાસાથી ‘અ’ને ગુરુ મણવાની અને પાદપૂર્તિ ‘ઉપજ્ઞતિ’ છંદમાં જ કરવાની પૃચ્છકની પરવાનગી મળી, એટલે તેમણે પાદપૂર્તિ રચી આપી:

“ ભુદિ તર્ણ અમૃત સત્યજ્ઞાન,
યોગી તર્ણ અમૃત આત્મજ્ઞાન,

* અર્થાત્—વેદાન્તીઓને એક જ પરમ વસ્તુ (પરમશક્તિ) માન્ય છે, અને પ્રકૃતિ પુરુષથી ભિન્ન છે એવો દ્વૈત મત સાંખ્યોને માન્ય છે.

વિજ્ઞાનનું અત્રત મુક્તતા છે,
આયુષ્યનું અત્રત સાધુતા છે. "

એ જ સભામાં એક બીજા પૃથ્વક શાસ્ત્રી શ્રી રામકૃષ્ણ દર્પણે એવો એક નવો શ્લોક માગેલા કે જેમાં ચેક્રટ્ટશઃ શબ્દ અંતર્સાપિકા મા ગોઠવાય. એ શબ્દ એવો છે કે જેને અંતર્સાપિકામાં ગોઠી શકાય જ નહિ' કહી અને જા. એવા પ્રથમાક્ષરોવાળા શબ્દો જ હોઈ શકે નહિ આથી મુનિશ્રીએ પછવું. "ફરેક પાદના પ્રથમાક્ષરમાં જ અંતર્સાપિકા આવે નેમ કરવું." સભાના પ્રમુખ શ્રી કેશવદાસ દર્પણાય મુખ એવી અંતર્સાપિકાની અશક્યતા મમણ ગયા, એકે તેમણે કહ્યું: "શાસ્ત્રીજીએ શબ્દ એવો પમેદ કયો છે કે એવા અક્ષર પાદના પ્રથમાક્ષરો તરીકે લાવી શકાય જ નહિ, એટલે અંતર્સાપિકાના અક્ષરો વચમાં આવે તોપણ ચત્તાવી એવા જોઈએ." પ્રમુખને એ નિર્ણય પછી મુનિશ્રીએ શ્લોક નીચે મુજબ ગીચી આપ્યો:

થેષતે મનુજો વિધયા ।

મદ્કુટ્ટે દિ સમાગતે ॥

જોચનીયો પૂરંધેદં ।

સકટ દિયતે કથમ ॥ *

અંકૃત, પ્રાકૃત અને ગુરુત્તરી પાદપરિણામ તથા તરીન મોકે
અનાઓની માંગણી જવાન અવધાનસમયે
રીધકવિત્વ અને પ્રમુખના નિવૃત્તિ થતી ત્યારે અનાઓને ગીતે
મુખાધિના નીચ-વિવર્તની અવસ્થા અને નીચકવિત્વ એ
ગીતે અનાઓને લાગે છે. અનાઓને

* આ શ્લોક-મા લાંબા નામના અનાઓના મદ્કુટ્ટાનો ઉલ્લેખ
જવાબ છે તે અનાઓને અર્થ આપે છે. અનાઓના નામ
તરીકે જ મદ્કુટ્ટા મદ્કુટ્ટે રહેવા એવા છે પણ તે અનાઓ
સકટ અનાઓ પદેવા જ સકટ કેમ જ આવે અનાઓના નામ
વિષય કરી સજારો જોઈએ

એવી શક્તિ ઓતાઓને મુગ્ધ કરે છે, અને જૂતકાળમાં શીઘ્રકવિ-
ઓની કવિતાઓના મનોરંજનથી મંત્રમુગ્ધ અનેલી સભાઓની વાતો
અણી વાર વાંચવામાં તથા સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ કવિતારચ-
નાની શીઘ્રતા એ કવિની શક્તિનો ગુણ છે—કવિતાનો પોતાનો ગુણ
નથી. આથી શીઘ્રતાપૂર્વક રચાયેલી કવિતાઓ અણીશુદ્ધ પદો તો
બને છે પરંતુ ઉત્તમ ગુણોપેન કવિતાઓ બહુધા નથી બનતી.
વિચાર-સંભાર કિંવા અર્થઘનતાની દૃષ્ટિએ શીઘ્રકવિતાઓ અધિકાંશે
ન્યૂન ગુણયુક્ત બને છે. પરંતુ આ અવધાન-સભાઓમાં શ્રી. રત્ન-
ચંદ્રએ શીઘ્ર રચેલા કેટલાક શ્લોકો તો સુંદર સુભાષિતોની ગણનામાં
આવે તેવા છે. ભાષા પરંતુ પ્રભુત્વ અને જ્વરચનામાં નિપુણતા
ઉપરાંત મર્મગ્રાહી દૃષ્ટિ અને તેજસ્વી પ્રતિભાના યોગે કરીને એ
શીઘ્રરચનાઓ સરલ સુભાષિત શ્લોકો મળી બની છે. એવી થોડી
વાનગી આ રહી:

ધસન્તતિલકા

ક્ષેત્રં શિયં કનકરૂપમિદં તથાપિ ।
ક્લેશેન ભારતમૃણામભયહરિદ્રમ્ ॥
તેનાધુનાઽહહ વિભાતિ લનોપમં તન-
મમ્યેઽધમં કલહવાયુનિદાનમેતન્ ॥ *

અર્થ—કદયાણુરૂપ અને સોના જેવી જે આ ભારતભૂમિ હતી
તે આજે ભારતવાસીઓના પરસ્પર ક્લેશને લીધે અક્રિયન-દરિદ્ર
બની ગઇ છે, જેથી તે રણના જેવી જણાય છે અને રણ બનવાનું
હારણ હું એવું માનું છું કે કલહરૂપ વાયુના વટોગનું જ એ
પરિણામ થયું છે.

* અમદાવાદમાં શ્રી. કેટપલાલ દ. મુને ‘રત્નમાં વટોળ’ વિશે
માણેલા શ્લોક.

अनुष्टुप्

स्वच्छो वायुः क्षितिः स्वच्छा, जनानां मानसं तथा ।
अल्परोगस्ततः प्रीतिं, ग्राम्यजीवनमुत्तमम् ॥ *

अर्थ—हवा योड्भी, धरा योड्भी, चित्त योड्भीयं बोड्भी,
रोगो योडा क्छुं तथी, ग्राम्य शुवन उत्तम.

द्वुतबिलंयित

सरलता हृदयस्य विभूषणं ।
विनयिता वचनस्य विभूषणम् ॥
सुचरितं नरदेहविभूषणं ।
'परिमलं कुसुमस्य विभूषणम्' ॥
दिनकरो गगनस्य विभूषणं ।
सुतृपतिर्नगरस्य विभूषणम् ॥
शुभयशो विभवस्य विभूषणं ।
'परिमलं कुसुमस्य विभूषणम्' ॥ †

अर्थ—सरलता हृदयनो, विनय वाष्णीनो, सदाचार नरदेहेन
भूय गगननो, सारो गगन शङ्करनो, सुयश वैभवनो अने सुदाम मे
शुभनो शङ्कुमार (विभूषण) छे.

अनुष्टुप्

ममदृष्ट्या अहिंसायाः, स्याद्वादस्य चाश्रयात् ।
जैनधर्मस्य केनापि, विरोधो नैव विद्यते ॥ †

* वागनेरभा श्री. लीराय इ वागीय इ योडाडाअ 'ग्राम्य शुवनो
भदता' विरे भावेया श्लो॥

† श्री पापटवाड पुंनभाट गजद वागनेरभा परिमल कुसुमस्य
विभूषणम् मे पञ्चि इपरथी भावशी पाडपुर्ति

† अथपुश्चा जेदरी केदरीभइछ मारडिवाय 'जैन धर्मनो' ...
मे विरे भावेया श्लो॥

અર્થ—સમદષ્ટિ, અહિંસા અને સ્વાદાદના આગ્રયથી જૈન ધર્મ
પદા ધર્મોનો પોતામાં સમન્વય કરી લે છે, તેથી કોઇ ધર્મની સાથે
જૈન ધર્મ વિરોધ રાખતો નથી.

ઉપજાતિ

ચૌરાય સૌખ્યં દદતે ન ચન્દ્રિકા ।

રસાયને શાન્તિકરં ન રોગિણઃ ॥

ધર્મોપદેશે દિતકૃત્ત દુર્જને ।

‘વિદાહિનં નન્દયતે ન ચન્દનમ્’ ॥ *

અર્થ—ચોરને ચંદ્રની ચાંદની સુખ આપતી નથી, રસાયન
રોગીને શાન્તિ આપતું નથી, દુર્જનને ધર્મોપદેશ દિતકર લાગતો
નથી, તેમ હૃદયની બળતરાવાળાને ચંદન આનંદ આપતું નથી.

આર્યા

ન જ્ઞાતઃ સ્થાવરકે, નો વિજ્ઞાતો નરકેડપિ યઃ ।

સઘો લઘ્વં નૃસ્યે, ‘તમલં જાનીત વિદ્વાંસઃ’ ॥ †

અર્થ—હે વિદ્વાનો ! સ્થાવર-પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને
વનસ્પતિમાં જે આત્માને ભળ્યો નથી, અને નરક તથા તીર્થંથ-
પશુપક્ષીના અવતારમાં પણ જેને ભળ્યો નથી, એને અનુબ્ધનો અવ-
તાર અત્યારે પ્રાપ્ત થયો છે તો એ આત્માને પરિપૂર્ણ રીતે જાણો !

ઉપજાતિ

અસ્યાં સમાયાં જયસિદ્ધભૂપઃ ।

સઘઃ સમેયાત્ યદિ ધાયુયાને ॥

દ્રષ્ટું તદા તે મુદિતાઃ સમેયુઃ ।

‘સજ્ઞાતનેત્રા દૃષ્ટ શાશ્વિનોડપિ’ ॥

* જયપુરમા પં. પુરુષોત્તમદાસજી શાસ્ત્રીએ વિદાહિનં નન્દયતે ન
ચન્દનમ્ એ પંક્તિ ઉપરથી માગેલી પાઠપૂર્તિ.

† અવવરમા પં. સમચંદ્રજી બહે તમલ જાનીત વિદ્વાસઃ એ પંક્તિ
ઉપરથી માગેલી પાઠપૂર્તિ.

इयं सभा मानवधर्मनैष्ठिकं ।

प्राप्ता मयेच्छेन्मनसा नितान्तम् ॥

दिदक्षवस्तां त्रिदशाः ममेयुः ।

‘सञ्जातनेत्रा इव क्षालिनोऽपि’ ॥ *

અર્થ—જો આ સભામાં અત્યારે પણ જ્યસિંદ રાગ વાગ્યાનમાં બેસીને આવે તો એને જોવાને માટે પ્રસન્ન થએલાં રૂંધે પણ જાણે સનેત્ર થઈને આવે. જો આ સભા માનવધર્મની સીમાને મનઃપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે તો આ સભાને જોવાની ઇચ્છાવાળા દેવતાઓ અને વૃક્ષો પણ જાણે સનેત્ર થઈને આવે.

અવધાનપ્રયોગોમાં એકસૂત્રતામાં વ્યતિકર નીપજાવનારા અને પ્રયોગો પણ હોય છે. ચિત્ત અને બુદ્ધિના વ્યાપારનું તાદાત્મ્ય માંગનારા પ્રયોગો જ્યારે વચ્ચે આવે છે ત્યારે એકસૂત્રતામાં વ્યતિકર તૂટી ગએલી એકસૂત્રતાનું પુનઃસંધાન કરવાની અવધાનકારની સક્તિની પૂરી કસોટી થાય છે. આવી કસોટી કરનારા પ્રયોગો જેવી રીતે પાદપૂર્તિના, નવીન શ્લોકરચનાના હોય છે, તેવી રીતે શુભરાતી, દિગ્ પ્રાદુર કે મંગલમાં વાતીજાપોના પણ હોય છે. એ વાતીજાપે ધણી વાર અપ્રાધાન્ય નીવડતા, અવધાનકારના જ્ઞાન કરતાં મંત્રમતે જાણવાની વિશેષ ઇચ્છા હાથવનાગ જનતા અને સારી પેઢે ચર્ચા કે મનમેદને દર્શાવનાગ પણ જળમાર્ગ આવતા. કેમ પણ એ મંત્ર વિનંદાની મીઠામુઠી પડેંગવાનો મજબ-પણ ઉપરિચય થતો ત્યારે મૂળ વિવચની મર્યાદાને નદિ છોડવાની સમાનતા જાળવતી પડતી કે

* અવધરમાં રાજ-અધિ દાણેના મંગલના અન્નાપક પ મંગલ-
1. ૮૦ મે જળમાર્ગે રૂંધે કાલિનેન્દ્રિ એ પાત્રી ઉપરથી માનેતી પાદપૂર્તિ

એ સ્વાભાવિક છે. આ અવધાનપ્રયોગોમાંના જે વાર્તાલાપો ઉપસન્ન છે તેમાંથી શ્રી. રત્નચંદ્રજીની જીવનવિષયક અને ધર્મવિષયક માન્યતાઓનો જેવી રીતે સ્કેટ થાય છે તેવી રીતે સ્વભાવગુણનો તથા વાર્તાવિચક્ષણતાનો પણ પરિચય મળે છે. એમનાં રચેલાં પુસ્તકોમાંથી ધણીય બાબતોનાં જ્ઞાન, વ્યાખ્યાન કે વિવરણ મળે છે, પરંતુ એમની વ્યક્તિગત વિચારસરણી જોવાનું તો એ વાર્તાલાપોમાંથી વિશેષ મળે છે એ આપણે પ્રસંગોપાત્ત જોઈશું.

શ્રીસેઠિયા જૈન ગયાનકય ।

વાંચાગેર ।

પ્રકરણ ૪ થું

ઉપદેશપ્રધાન અંથરચના

(૧)

" આજે જન્મમાંનો દિવસ છે. ૩૧ મું વર્ષ પૂરું થયું ૩૨ કું વર્ષ બેસે છે. સામાજિક અને ધાર્મિક અભ્યુદયનાં કાર્ય અને પોતા પકારનાં કાર્ય કરવામાં આ વરસ ખમારુ છે. આંતર ભાવનાનો એવી અંતરની ભાવના છે. " * દીક્ષિત ૨૬ ૨૫૬૮૭૨ પછી તેર વર્ષે થી. રત્નચંદ્રની આ આંતર ભાવના ૨૫૬૮૭૨ને પામેલી જોવા પ્રત્યે છે. પાંચુ ને પૂર્વે એ ભાવના કેવળ સુષુપ્ત નહોતી એમ તેમનાં બાપાએ અને અંથરચનાઓ ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

મંવન ૧૯૨૨થી થી. રત્નચંદ્રએ જાહેર વ્યાખ્યાનો આપીને પ્રારબ્ધ કથોં દતો જીનો જ નહિ પણ જીનેનગેની મોગી મંવ તેમના વ્યાખ્યાનો સામગ્રવા આવતી. અને કુલવ વર્ગોને મંવ જીવનમાં માર્ગદર્શક અને તેવો ઉપદેશ બની ગયો તેટલા પ્રમુખ જીન પંચાગાને દુઃગાખીને ને આપના

ત્યા-પછી બીજાં વર્ષે તેમણે એ પ્રથો વખવાનો પ્રારબ્ધ દતો. નવાનો એક પ્રથ લોમેના હજારોના કર્મવ્યવસ્થાને અને નહિ

તથા સામાજિક ઉપદેશનો નો આ પ્રથો સામાજિક અભ્યુદય ૧૯૩૧થી " કન-૧-૧૦૫૧ " એ નામ આપ્યું. એમાં અંથરચના આપ્યું હતું. અને તેના મંવિજને ૫ ૨૬ પ્રથમ વિભાગ ત્રણ નામ વા

* ને. ૧૬. ૬. ૧૯૩૧ના ૨૦/૧૧/૩૬ ૧૦૦ ના ૧૦૦

પ્રથમ ખંડમાં સામાન્ય નીતિનો, દ્વિતીય ખંડમાં અહ્યયર્થાત્રમ અર્થોત્ત વિદ્યાર્થી-અવસ્થાનાં કર્તવ્યકર્મનો, અને તૃતીય ખંડમાં ગૃહસ્થાશ્રમનાં કર્તવ્યકર્મનો જોધ સમાધિ રહેલો છે. " સામાજિક અભ્યુદય "નાં કાર્યો કરવાનો શ્રી. રત્નચંદ્રજીનો મનોભાવ રકુટ થવા પામ્યો તે પૂર્વે તેમણે કરેલી આ ગ્રંથની રચના જૈન સાધુની ગ્રંથલેખનની પ્રવૃત્તિમાં એક રીતે નવો યોશો પાડનારી છે. જૈન સાધુઓ પરંપરાથી જનતાને આધુનિક કલ્યાણ માટે બહુધા સંસારત્યાગનો ઉપદેશ આપવા માટે વધારે જાણીતા છે. તેમનો આ ઉપદેશ કેટલેક અંશે એકાંતિકતાને લીધે સામાન્ય જનતામાં અથવા જૈનેતરોમાં ટીકાને પાત્ર પણુ બન્યો છે. સંસારત્યાગી સાધુઓ સંસારને સુધારવા ચલન કરે તો તેઓ સંસારની વૃદ્ધિ કરવાના દોષબાગી થાય એવી એકાંતિક માન્યતાથી આજે પણ કેટલાક જૈન સાધુઓ વ્યાખ્યાનોમાં અને ગ્રંથરચનાઓમાં સ્વર્ગની, મોક્ષની, દેવલોકની વાતો કરી કરે છે, પણ જનતાનો સંસાર અતીતિ, દુરાચાર કે અનાચારથી ખદબદી રહ્યો તેમાંથી તેને બહાર કાઢવાને શુદ્ધ સંસારધર્મ કે લૌકિક કર્તવ્યોનો જોધ કરતા નથી. આત્મિક નીતિ એ લૌકિક નીતિ કરતાં નિઃસંસય ઉત્તમ વસ્તુ છે, પરંતુ લૌકિક નીતિ એ એવી હીણી વસ્તુ નથી કે જેનો જોધ આપવાથી એક સાધુ પોતાના ધર્મથી બદલ ચએલો મનાય. સંસાર સુધારવા માટેનો ઉપદેશ એક પ્રકારે કલ્પનિવારણ માટેનો જ ઉપદેશ લેખાવો જોઈએ, પરંતુ તેને સંસારની વૃદ્ધિ માનવી એ તો કેવળ મુદ્ર દષ્ટિ છે. છતાં પરંપરાથી ચાલી આવતી એ મુદ્ર દષ્ટિનો લાગ કરવાનું ધૈર્ય જે યોગ્ય મુનિઓ જતાવી શક્યા છે, એમાંના એક શ્રી. રત્નચંદ્રજી દત્તા. તેમને મતે " સામાજિક અભ્યુદય " માટેનો ઉત્તમ એ એક સાધુનું કર્તવ્ય હતું.

" ઉપદેશની સફળતા " * વિરેના એક લેખમાં તેમણે પોતાની આ દષ્ટિને સ્પષ્ટ કરી જનારી છે: " એમ તો ન કહી શકાય કે

* " જ્ઞાન-મદ્ય-માસિક "માં એ લેખ છે.

સામાજિક વ્યવહાર સુધારવાની જરૂર નથી. સાધન વગર સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. સમાજનો ઉચ્ચ વ્યવહાર પારમાર્થિક શ્રેયઃપ્રતિનું એક સાધન છે. આત્મશ્રેયસ્ સાધવાને ઉચ્ચ વ્યવહારરૂપ સાધનની પણ પૂરતી જરૂર છે. અનુભવ પણ આપણને એ જ જણાવે છે કે નીતિ અને ઉત્તમ વ્યવહારથી આર્થિક ઉન્નતિ થાય છે, ત્યાં જ ધર્મનો પણ સ્થાયી ભાવ થાય છે. આ ઉપરથી સામાજિક વ્યવહારનું પણ પારમાર્થિક શ્રેયસનું સાધન છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ત્યારે સાધ્યની વિચારણા કરવામાં વધારે વખત ગાળવાને જાહેર સાધનમાર્ગનું અવેપણ કરવું વધારે જરૂરનું છે, કેમકે સાધ્યસિદ્ધિનો આધાર સાધનમાર્ગ ઉપર છે. આજની ઉપદેશપદ્ધતિમાં તે દિશા તરફ કેટલું ધ્યાન અપાય છે ?” આટલું કહીને શ્રી. રતનચંદ્રજી એ વિભાગે જતી ઉપદેશપદ્ધતિનાં બયસ્થાનો અને ઉપદેશકોની દૃષ્ટિની સંકુચિતતાના પ્રકારો ચીંધે છે, અને છેવટે ઉદ્ઘોષે છે કે—“મુનિવરો! એ તમારા ચાહુ ઉપદેશની પદ્ધતિ નહિ જાહેરાય તો તમારા આશ્ર દેહણ રહેલા સમાજની સ્થિતિ ધસાતાં ધસાતાં કપાંસુધી પડેાંચકે એનું અનુમાન પણ થઇ શકતું નથી. જો પરમાર્થને માટે તમારું જીવન હોય તો હવે આશ્રત્ય છોડીને સમાજનું શ્રેયઃ કેમ થાય તેના માર્ગનો વિચાર કરો.”

આમ સામાજિક શ્રયઃ એ પણ એક જૈન સાધુના ઉપદેશનો વિષય અને એ જરૂરનું હતું. આ જરૂરીઆત તેમણે પદેસાં વ્યાખ્યાનોડાગ અને પાડી “કર્તવ્ય-કૌમુદી” ગ્રંથની રચનાદ્વારા પૂરી પાડી હતી.

સામાજિક અન્યુદય માટે વ્યાખ્યાનો અને મંથશ્રેણનમાં જ શ્રી. રતનજીની એ દિગ્ગામીની પ્રગતિ અમામ યત્ન જતી નહિ. વિદ્યાર્થી

આને આવદાગિક કેજવણી આપવાની આવશ્યકતા સાંકડાવિક જીવનની કના વિ. વ્યાખ્યાન આપીને તેમણે સૌજન્યપૂર્ણ શુદ્ધિ માટે ચલેા.

૧૯૧૫ માટે ૩૬ ખાસાન્યુ હતું, જેમાં ૪૦ એકત્ર થયા હતા. મુજબમાં મર્નિયુમાં

નોની સંસ્થા = મહાવીર જૈન વિદ્યાલય ”માં તેમણે ઠેઠવણી વિગે
ચાખ્યાન આપ્યું હતું જેને પરિણામે સંસ્થાને કેટલીક આર્થિક મદદ
ળી હતી. વિદ્યાર દરમિયાન કોઇ કોઇ સ્થાનના સંઘોમાં, કુટુંબોમાં
અને જ્ઞાતિઓમાં માંહોમાંહેના ઝગડાને કારણે વિસંવાદ ચાલતો
માલૂમ પડતો ત્યાં તે બેઠી પક્ષોને સમજાવીને સમાધાની કરાવવા
મથતા. વિષમતા તેમના સ્વભાવમાં નહોતી અને બીજે ક્યાંય વિષ-
મતા હોય તો તે તેમને અસહ્ય લાગતી. ગુજરાત-કાઠિયાવાડ કરતાંય
મારવાડ અને પંજાબમાં આ બાગતના અનુભવો તેમને વિશેષ થયા
હતા. સમાધાની માટેના યત્નોમાં ઘણે સ્થળે તેમને સફળતા મળી
હતી, તો કેટલેક સ્થળે નિષ્ફળતા પણ સાંપડી હતી. નિષ્ફળતા
મળતી ત્યારે તેમને તેના કારણરૂપ સામાજિક જડતા ઉપર
નિઃશ્વાસો જ નાંખવાના રહેતા.

આ કાર્યક્ષેત્રમાં તેમનો એક પ્રયત્ન ખાસ નોંધવા જેવો છે.
સંવત્ ૧૯૯૫ નું ચાતુર્માસ અજમેરમાં કર્યો પછી જ્યારે પુષ્કર ખાતે
તે ગએલા, ત્યારે તેમને જણાયું હતું કે પુષ્કરની આસપાસનાં ૮૪
ગામોના જૈનોમાં કન્યાની લેતી-દેતીના વહેવારને અંગે દસેક વર્ષથી
તકરાર ચાલતી હતી અને તેથી તેઓનું સંસારજીવન કલેશમય બની
ગયું હતું. આ કલેશ મિટાવવા શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ એક માસ સુધી
ત્યાં રોકાઇને પ્રયત્ન કર્યો. બેઠી પક્ષોને પુષ્કરમાં બોલાવ્યા, પંચો
નીમાળ્યા અને તેની દ્વારા સમાધાન તથા તેની શરતો નક્કી થયાં.
છેવટે જ દેસરો આપવામાં આવ્યો તે એક પત્રિકામાં છપાવીને
બધાં ગામોમાં ફેલાવવામાં આવ્યો અને બેઠી પક્ષોએ તે માન્ય
રાખ્યો એટલે લાંબા વખતનો એ કલદ મટ્યો.

સામાજિક વિશુદ્ધિ માટેના આવા અને બીજા અનેક પ્રકારના
સફળ-નિષ્ફળ નીવડેલા યત્નો શ્રી રત્નચંદ્રજીએ અનેક સ્થળે કર્યા
હતા. આ યત્નોની એક ખાસિયત મુખ્યત્વે એ હતી કે ક્યાંય પણ
કલદ-કઠાસ જોવામાં આવે તો તેનું નિવારણ કરવાને તે વધારે

ઉત્સુક બનતા. તેમનો સમભાવશીલ સ્વભાવ અને સમ-વર્ણક વિચારસરણી જ જાણે કલદવાયુના વટોળનો વિરામ સાધવાને દેખે તે દિશામાં દોરી જતાં હોય એમ પ્રતીત થતું.

“ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” ના બીજા વિભાગના બે ખંડો છે, તેમાં પ્રથમ ખંડમાં માનવીની તૃતીય અવસ્થાનાં-પ્રોઢાવસ્થાનાં-વાનપ્રસ્થ અર્થનાં કર્તવ્યોનો બોધ છે, અને દ્વિતીય અર્થનાં કર્તવ્યોનો બોધ છે. ત્રીજા અને ચોથી અવસ્થાનાં કર્તવ્યો સમાન હોવા છતાં ત્રીજામાં પરિમીત ત્યાગ અને ચોથીમાં મંપૂર્ણ ત્યાગ મુખ્યવેશો છે. ત્રીજા અવસ્થાના પરિમીત ત્યાગનો જ મંત્ર ‘સેવાધર્મ’ છે. એ સેવાધર્મ કુટુંબ, સમાજ, દેશ અને જીવન મુખી વિસ્તરે છે. ચતુર્થ અવસ્થાના પૂર્ણ ત્યાગનો મહામંત્ર ‘તપસ’ છે અને એ અવસ્થાના કર્તવ્ય-બોધમાં જ મંચકારની જૈનમતાનુમતિ દષ્ટિ પ્રધાન બને છે. એકંદર રીતે એ બેઉ મથોના મગ્ગોને જ ખંડની મંડલના ઉપરથી જે એકમુતતા ઉપસાધ્ય થાય છે તે છે કે-સાચું જૈનત્વ સાચા અભ્યર્ચનાથી, સાચા મૃદસ્યજીવન, મ સવામય પ્રોઢ જીવન અને સાચા આસક્તિનહિત અવશ્ય જીવન રહેલું છે, નહિ કે જૈન કુટુંબમાં થએલા જન-મમાં, જૈન ક્રિયાઓના ગુપ્તચારમાં કે કેવળ બાહ્ય ત્યાગીના વેશમાં.

(૨)

“ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” નો પ્રથમ વિભાગ ગ્યાયો તે પૂર્વે જાણે પંડુ તેની પછી પૂર્ણ થએલો શ્રી. રત્નચંદ્રનો ઉપદેશપ્રધાન મંચ “ બાવનાશીત ” આત્માના કિર્તીકર- “ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” માં ઐદિક અને જનું માર્ગદર્શન આપેલું માર્ગદર્શન છે, ત્યારે “ જીવન ” માં આમુખિક એવનું અર્થ પામના-આત્માના કિર્તીકર માર્ગના ચિત્રન-મનનની વાત.

જૈન છે. સ્થૂલની અનિત્યતા અને આત્માની નિત્યતા જેના પાયામાં ફેલી છે એવી બાર ભાવનાઓના મનન-ચિંતનદ્વારા આત્માનું પર્વકરણ કરવાનો પ્રતિપાદાત્મક, સદૃષ્ટાંત અને પ્રતીતિકર માર્ગ પ્રે ગ્રંથના સો શ્લોક તથા તેના વિસ્તૃત વિવેચનમાં દર્શાવાયેલો છે.

સ્થૂળ-ભૌતિક જગત અનિત્ય છે; આત્મા અસરણ છે, પોતાના જ યત્ને કરીને-ધર્મોવશંબને કરીને તે ઊર્ધ્વ ગતિને પામી શકે તેમ છે; સંસાર સંસરણુશીલ છે-સર્વદા વલ્લા કરે તેવો અનંત છે; આત્મા એકાકી છે-તે એકલો જ ચડવા કે પડવાના સ્વભાવ તથા સામર્થ્ય-વાળો છે, કોઈ તેનું સાથી ચાપ તેમ નથી; પોતાની માનેશી જડ-ચેતન વસ્તુઓથી આત્મા પર છે-અન્ય છે, બેઉ વચ્ચે દ્વૈતભાવ રહેલો છે; પોતાનું શરીર પણ અશુચિ છે, મમત્વ કરવાને યોગ્ય નથી; આસવ એટલે અપવિત્ર કર્મોગમનનાં દ્વારો અનેક છે તે જાણવાયોગ્ય છે પણ ત્યજવાસાધ્યક છે; સંવર અર્થાત્ અપવિત્ર કર્મોગમનનાં દ્વાર ગંધ કરવાની ક્રિયા કરવાયોગ્ય છે; એવાં કર્મો-દ્વારા માનસ કલુષિત થયું હોય-આત્મા અપવિત્ર બન્યો હોય તો તેનું નિર્જરણ કરવું જોઈએ; પોતાના આત્મા જેવા બીજા અનેક આત્માઓથી બરેલો આ શ્લોક અતિ વિશાળ છે, તેમાં આત્મા બમે છે, શોકના અગ્રજાગે પડોંચવું-મિદ્ધ સ્થિતિને પામવું એ આત્માનું ધ્યેય છે; એવા વિશાળ શ્લોકમાં આત્માને દુર્લભ મનુષ્યત્વ મળ્યું છે તેનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ; અને ધર્મનું આલંબન એ જ આત્માને ઉચ્ચ ધ્યેયે પડોંચાડવા સમર્થ છે : આ બાર ભાવનાઓ ચિંતવવાયોગ્ય છે, એ ચિંતનથી મનુષ્યનું માનસ ઊર્ધ્વગમન કરે છે, અને મન એજ ગંધ મોક્ષના કારણરૂપ હોઈને, એ ભાવનાઓનું ચિતન પરમોપાદેય વસ્તુ છે : એ પ્રધાન સ્વર આ પ્રથમાથી પ્રકટી હોં છે.

આ બાર ભાવનાઓ જૈન પરંપરાને અનુસરતી છે. તે ઉપરાંત બીજા ચાર ભાવનાઓ મુખ્યત્વે બૌદ્ધ પરંપરાની અને જૈનાચાર્યોએ

પણ પોતાની રચનાઓમાં સમાવેલી છે તે મૈત્રી (Love towards equals), પ્રભેદ (Love towards superiors), કાર (Love towards inferiors) અને મધ્યસ્થ (Indifference towards opposition) ભાવના છે. એ ચાર ભાવનાઓને આ ગ્રંથમાં જૂદાં પછોડાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે.

(૩)

જનસમાજ ધર્મની શુદ્ધ ક્રિયાઓ જ કર્યા કરે, ક્રિયા કરે, અથોમાંથી બોધ કે જ્ઞાનની વાતો વાંચ્યા કરે, અને જીવનમાં કે જિતારે નહિ, તત્ત્વજ્ઞાન ભણીને કડકકાટ કે પુરુષાર્થનો પુરસ્કાર પાઠ કરી જાય, પણ તેનો છાંટાયે જીવન વ્યવહારમાં હોય નહિ તો એ બોધ, એ કે એ ક્રિયાનો શો ઉપયોગ ? આ વસ્તુસ્થિતિ જેમ આજે કે ધર્મનાયકો અને ઉપદેશકોને સામ્યા કરે છે, તેમ શ્રી. રત્નમંડલ પણ સાક્ષી.

“ધાર્મિક જીવન” વિગેના એક વ્યાખ્યાનમાં તેમણે કહ્યું કે “ધર્મરચાનમાં જઈને તિસક કરી આપ્યા કે દારકામાં જઈ મગની આપ્યા, કે ગુરુ પામે દંડી બંધાવી આપ્યા, કે બ્રહ્મચર્ય કરી આપ્યા, કે મંદિરમાં જઈ ઘંટ વગાડી આપ્યા, અગર ઉપમા જઈ મામાયિક કરી આપ્યા, કે મરજીદમાં જઈ નમાજ આપ્યા, કે ગરમમાં જઈ પ્રાર્થના કરી આપ્યા, કે તીર્થમાં જઈ જનન કરી આપ્યા, એટલે ધર્મ કરી આપ્યા એમ માની શેવાઈ ના જાય કે મમતાવળા ચિત્તને જગદાર નદે છે અને ધર્મ આપ્યા કે જીવન થાય છે... જ્યાંસુધી અનુકરણ સ્વરૂપ જગદાર નથી... આ જીવન વિગેના ચિત્તને કે માગ્યાં મારણ કે... નહિ... કેવળ નથી...” શ્રી. રત્નમંડલને લાગ્યા કરતું કે... “ધર્મ” કે જીવન નથી... પણ અંદરથી તે પ્રાપ્ત.

યા છે. સોફા બાહ્યતઃ અપ્રમાદી દેખાય છે, છતાં અંદરખાને તેમના જીવનમાં અપ્રમત દશા નથી હોતી, તેઓ પ્રમાદ જ સેવતા હોય છે, ત્યાં અર્થમાં પુરુષાર્થી નથી હોતા.

અગ્રમત્તો મૂલ્લા વિજયસ્વ એમ ઇશ્વરવાદીઓ કહે છે, સમય તેયમ મા પમાય એમ કર્મવાદી જૈનો કહે છે; છતાં ઇશ્વરવાદીઓ જીવન નિર્વહતાં ઇશ્વરને જ કર્તા-હર્તા-ભર્તા માનીને, ઇશ્વરની કૃષ્ટિ વિના મનુષ્ય કાંઈ જ કરી શકતો નથી એ વિચારને જીવનમાં ધોખ્યા કરે છે; પરિણામે તે પુરુષાર્થને ગોણું અને ઇશ્વરજ્ઞાને પ્રધાન રથાને રથાપી વસ્તુતઃ પ્રમાદને સેવે છે. એ જ રીતે કર્મવાદીઓ અદૃષ્ટ એવા કર્મને માથે મનુષ્યનાં સુખ-દુઃખનો, ઔદિક-આમુખિક કલ્યાણનો ટાપસો નાંખીને પુરુષાર્થને ત્યજી પ્રમાદને સેવે છે. આ બેઉ વર્ગો જો પુરુષાર્થ કરે છે તો તે ઘણી વાર સાચી દિશાનો પુરુષાર્થ નથી હોતો. એક વર્ગ ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવાને સેવા-પૂજા-ગપ ઇત્યાદિને પુરુષાર્થ માની, બાકીનું-વિશુદ્ધ જીવન આચરવાનું કાર્ય કરવાનું ઇશ્વરજ્ઞાને સોંપી દે છે; બીજો વર્ગ કર્મમંથનને તોડવાને યત-ગપ-તપશ્યાદિ કરીને માને છે કે કર્મમંથન તૂટે છે અને પૂરાં તૂટી જશે એટલે કલ્યાણ આપોઆપ સધાઈ જશે. એ બેઉ એકાંતિક માન્યતામાં જે અજ્ઞાન રહેલું છે તેને વશ પડીને જનતા સાચી દિશાનો પુરુષાર્થ સેવતી નથી.

કર્મવાદની અધૂરી સમજણપૂર્વક-પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા કેટલાક પ્રચુર ક્રિયાકાંડને જ માત્ર સારસ્વ સમજીને આચરનારા જૈનો ભી. રત્નચંદ્રજીની દૃષ્ટિનો પ્રથમ વિષય બનેલા. કર્મવાદ જૈન શાસ્ત્રોમા સારી પેઠે હજાયો છે, પરંતુ કાર્ય-કારણ વચ્ચેનો સંબંધ કેટલા તરવોને આભારી છે અને જીવનની શક્તિઓના વિકાસમાં તથા પૂર્વકર્મમંથનો તોડવામાં પુરુષાર્થનો હિસ્સો કેટલો મોટો છે તે જનતા સમજતી નહિ હોવાથી સાચા પુરુષાર્થનો માર્ગ પકડી શકતી નથી એમ તેમણે જોયું હતું, અને તેથી તેમણે પહેલાં 'પંચ

સમવાય' અર્થાત્ જીવનના બનાવોનાં પાંચ કારણોનો સમન્વય કરીને એક સંવાદાત્મક નિબંધ લખ્યો હતો. એ નિબંધ પહેલાં સ્વામીજીના મો. શાહના "જૈન દિનેન્દ્રુ" માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો, ત્યારપછી 'ગ્લમઘમાલિકા'માં અને પાછળથી સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે "કારણ-સંવાદ" નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ જ્યારે ગુજરાત-કચ્છ-કાઠિયાવાડનો પ્રેરણા લીધીને ઉત્તર દિશાના દિલ્હી તીર્થોથી છવાયલા પ્રદેશમાં વિદાર કરી ત્યારે તેમણે ત્યાંના લોકજીવનમાં પ્રમાદનું એક બીજું પ્રમણ કાઢ્યું. જેવી રીતે હર્મવાદીઓ હર્મોધીનતાને સ્વીકારીને પ્રમાદ કરે છે, તેવી રીતે તે પ્રદેશમાં હર્મરવાદીઓ હર્મરાધીનતાને સ્વીકારીને પ્રમાદ સેવે છે. આ રિથનિએ તેમને "સૃષ્ટિવાદ અને હર્મર" પ્રસિદ્ધ લખવાની પ્રેરણા કરી. એ ગ્રંથમાં તેમણે જગતના કારણરૂપ અને મનુષ્યના જીવનના નિયામકરૂપ હર્મર દોવાના મનની અનેક હર્મશાસ્ત્રીનાં મંતવ્યો ટાંકીને, તે ઉપર વિચરણ કરીને, વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિથી પણ નિષ્પાસ કરીને, વ્યર્થના પુરવાર કરી છે. સૃષ્ટિકર્તાત્વાદ બધી દ્રષ્ટિનાઓ અને તેનાં કારણોની તેમાં તેમણે વિસ્તારથી તપાસી છે. આ પુસ્તક સૃષ્ટિકર્તાત્વાદનું ખંડન કરે છે, પરંતુ હર્મર નહિ એવા નારિતકવાદની-હર્મરના હનકારની તરફેણ કરતું નહિ જમતો કરતાં હર્મર નથી અને જીવોના સત્કાર્ય-અપકાર્યો નિર્ણય કરતું નથી, હર્મર તો પશુ મૂકા દગાએ પડે એવો આત્મા છે અને મનુષ્ય પણ એ દશને પોતાની આધ્યાત્મિક હમ્મતીથી જ રંગાયે છે, પોતાના જ પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખવાનો છે, એનું કોઈ મુક્ત એ મળે એકદં જ નહિ છે. હર્મરનું સૃષ્ટિકર્તાત્વાદ જનમિત્રતાપદ પણ-એકાદ હર્મરવાદની પેઠે-જનનાને નિષ્ક્રિય કરતું. જનના આધિનતા નીચે છે અને પુરુષાર્થને નીચું મૂકે છે એટલે "કારણ-સંવાદ"ની પેઠે "સૃષ્ટિવાદ અને હર્મર" પુસ્તક જનનાને જીવનના રંગ દેતો મંદિતો સ્વપૂજનાને પુરુષક સખાંક છે.

(૪)

શ્રી. રતનચંદ્રજીએ લખેલા અનેક લેખો, વ્યાખ્યાનો ધત્યાદિ હજી અપ્રકટ દશામાં છે. તેમણે સંખ્યાબંધ જાહેર વ્યાખ્યાનો પણ જુદે જુદે સ્થળે આપેલાં. આમાંના થોડા લેખો જીવનવિશુદ્ધિ માટે- અને વ્યાખ્યાનો માત્ર “રતનમઘમાલિકા”માં નાં વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થવા પામ્યાં છે. “સામાજિક અને ધાર્મિક અવ્યુદય”નો જે મહામંત્ર તેમણે જીવનના બત્રીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતાં મનમાં ધારણ કરેલો તે જ મહામંત્ર સિદ્ધ કરવાને તે વ્યાખ્યાનો તથા લેખોદ્વારા મથી રહ્યા હોય એમ આ ગ્રંથ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. તેમાં તેમણે સમભાવ, ભ્રાતૃભાવ, દેશદાઝ, સ્વધર્મી-વાત્સલ્યને દીવાળીનાં તેજસ્વી કિરણોરૂપે ઓળખાવ્યાં છે, જૈન દષ્ટિની વિશાળતા-અનેકાંત દષ્ટિ સમજાવી છે, પુનર્જન્મને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટાંતોવડે સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે, ખોરાકમાં માંસ-મદિરા આવશ્યક નથી પણ આરોગ્યને હાનિકારક છે એ પાશ્વર્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયપૂર્વક બતાવી આપ્યું છે, મનુષ્યના ઐહિક કર્તવ્યોનો વિસ્તારથી અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે, અનેકાંત દષ્ટિએ મનુષ્યનો સામાન્ય ધર્મ પ્રબોધ્યો છે, જનતામાં ધાર્મિક વૃત્તિના પ્રચાર માટે સાંપ્રદાયિકતા ડેટલી હાનિ કરે છે તે દર્શાવ્યું છે, અને ધાર્મિક જીવન એ આંતરિક હોતુ જોઈએ-કેવળ બાહ્યોપચારમાં જ ધાર્મિકતાનું દર્શન એ દંબ છે એ સ્પષ્ટ રીતે લોકોને સંબળાવ્યું છે.

લેખો તથા વ્યાખ્યાનોના આ સંગ્રહગ્રંથમાંના ઉપર દર્શાવેલા વિષયો સિવાયના બીજા જે થોડાં લેખો-વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે તેમાંથી શ્રી. રતનચંદ્રજીની બીજી એક વિસિષ્ટ દષ્ટિ મળી આવે છે. આ દષ્ટિ તે વિશુદ્ધ સાધુત્વ માટેના ઉત્કટ આગ્રહની. આ આગ્રહ ઉત્તરોત્તર ડેટલો આગળ વધતો ગયો હતો તે દર્શાવનારા તેમના જીવનપ્રસંગો વિશે આગળ ઉપર આપણે જોઈશું, પરંતુ એ આગ્રહનું મૂળ આ મઘમાંના ડેટલાક લેખોમાં રહેલું છે. જૈન મુનિઓને

પોતાની ફરજોથી દૂર જતા જોઈને તેમને છટકિશાભિમુખ કરવા તેમણે નાની વયથી જ ચત્ન કરવા માંડ્યો હતો. મહાવીર સ્વામી કેવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે પૂર્વેની છશ્વર્ય અવરથામાં મુનિજીવન કેવું ઉત્કૃષ્ટ હતું તે વિશેનો તેમનો નિર્ણય, સફળતા વિશેનો લેખ અને મુનિકર્તવ્યાદિક તથા મુનિધર્મ વિશે વ્યાખ્યાનો એ જ દિશામાંનાં તિરઃસંધાન સર્માં છે. “રત્નગણમાવિષ્ઠ” માં ઉપર દર્શાવેલા ઉપરાંત ત્રણ-ચાર લેખો જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જુદા જુદા વિષયોની સરલ સમજુતી માટે સખાયજ્ઞ હોય એ જણાય છે. *

(૫)

શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ પોતાની ગ્રંથરચનાનો પ્રારંભ જે મંદિરે કર્યો હતો, તેમાનો એક તો પૂર્વે જણાવેલો “કર્તવ્ય-કોમુતી”^૧ ગ્રંથ અને બીજો “શ્રી અન્નરામરજી સ્વામીનું જીવનચરિત્ર.”^૨ જીવનચરિત્રનો ગ્રંથ વસ્તુતઃ સાધુઓની જીવનચરિત્રો અનેક શાસ્ત્રપારંપર એવા એક મદાપૂરક જીવનકથા છે. એ જીવનકથા લખવા તમારું રત્નચંદ્રજીના ચિત્તનું સાથી પડેલાં આકર્ષણ થયું તેનું કારણ

• આ ગ્રંથમાના લેખો તથા વ્યાખ્યાનોનાં સીધાં નીચે મુજબ છે (૧) જન્મનીના જનાઓ અને તેનાં કારણો, (૨) મદાવીર સ્વામીની જીવનકથા, (૩) વીષાળીના પ્રમહિન કિસ્સો, (૪) સયોપસમ એકેક (૫) જન દર્શની વિરાજના, (૬) ઉપદેશની સફળતા, (૭) મુનિકર્તવ્ય (૮) પુનરન્નમ, (૯) ખાસક મામાસા, (૧૦) અનુષ્ઠ કર્મચ, (૧૧) જીવન (૧૨) આશ્વન્ય ધન, (૧૩) ધર્મ અને સુપ્રદાઓ, (૧૪) પ્રાપ્તિ (૧૫) મુનિધર્મ, (૧૬) મનિ મુન જ્ઞાન વિશેક અંવાદ, (૧૭) નવ વિદ્યા (૧૮) જીવન અને અન્વાવિકલના નિષેધ વિષેનાં પદો.

* જી. અન્નરામ સ્વામીને ૧૮૯૧ જે વર્ષે મૃત્યુ થયું તે ૧૯૧૧માં જન્મ થયો. ૧૯૧૧ માં ૧૯૧૮ માં લખાયેલો

જીવન અને નિજ જીવનદષ્ટિમાં રહેલાં કેટલાંક મૂલ્યવત્ સમાન
 એ સિવાય ખીજું કોઈ જણાતું નથી. શ્રી. અન્નરામરજી સ્વામી*
 ૧૫૫માં દીક્ષિત થકને તુરત શાસ્ત્રાભ્યાસ તરફ વળ્યા હતા. તેમણે
 કરણ, કાવ્ય, અલંકાર, સાહિત્ય, નાટક, ચંપૂ, છંદ, સંગીત
 ને જ્યોતિષ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત ન્યાયમાં દીપિકા,
 ક્તાવલિ, દિનકરી આદિ અને ન્યાયાવતાર, રત્નાકરાવતારિકા
 યા સ્યાદાદ-રત્નાકર આદિ જૈન ન્યાયગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

ઉપરાંત સાંખ્ય, વેદાંત તથા બૌદ્ધ દર્શનના ગ્રંથોનો પણ પરિચય
 મળે મેળવ્યો હતો. તે જૈન જૈન એ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા ગયા
 મ તેમ કેટલાંક પુસ્તકો લખતા પણ ગયા, જેની પ્રતો આજે
 લોખંડીના ગ્રંથખંડારમાં એ સ્વામીજીના ઘરે જ લખાવણી અસ્તિ-
 રમાં છે. એમણે જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ માળવાના જૈન સંપ્રદાયના
 જિન શ્રી દોલતરામજી પાસે કર્યો હતો. સંવત ૧૮૪૫ માં લોખંડી
 સંપ્રદાયના લગભગ ૩૦૦ સાધુઓનું મહાસંમેલન મળ્યું હતું, ત્યારે
 સાધુસમુદાયમાં કેટલાક આચાર-વિચારના રોગોનું આક્રમણ વધ્યું હતું,
 તે દૂર કરવાને માટે શ્રી. અન્નરામરજીએ નિયમનો કરવાની આવ-
 સ્યકતા જોઈ હતી. તેમણે સંઘપતિની સાથે મંત્રણા કરીને કર
 નિયમો નક્કી કર્યા હતા અને એ નિયમો સ્વીકારવાની સાધુસમુદાયને
 વિનંતિ કરી હતી, પરંતુ એ વિનંતિ નિષ્ફળ ગઈ હતી. મોટા
 ભાગના સાધુઓને એ નિયમો આકરા લાગ્યા અને શ્રી. અન્નરામરજી
 તથા સંઘપતિ મળીને પોતા ઉપર બંધનો લાદે છે એમ લાગ્યું, એટલે
 સંપ્રદાય છિન્નજિન્ન બની મર્યો એક જ સંપ્રદાયમાંથી છ સંપ્રદાયો
 બની ગયા, અને જુદા જુદા મુનિઓએ જુદે જુદે સ્થાને પોતાનાં
 સ્થાન જમાવ્યાં. મૂળ લોખંડી સંપ્રદાયમાં માત્ર સાત જ સાધુઓ
 અને ચાર સાધ્વીઓ અવશેષ રહ્યાં ! પણ તેથી શ્રી. અન્નરામરજી કે

* જન્મ સંવત ૧૮૦૬, દીક્ષા સં. ૧૮૧૯ ના માહ સુદ પાંચમ
 અને અવસાન સંવત ૧૮૭૦ નાં આષ્ણ વદ ૧.

સમક્ષ આખા દેશના સાધુવર્ગની શુદ્ધિનો પ્રથમ અનેક પ્રદેશોના જૈન સંધોના સૂચનદ્વારા ઉપરિચિત થયો હતો. શ્રી. અન્નરામરજી સ્વામીએ ધર્મસાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો અને મુમુક્ષુઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તેવી રીતે ગ્રંથો લખ્યા, શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ એ દિશામાં આગળ વધીને સૌક્રાંતને માર્ગદર્શક થાય તેવા ઉપદેશપ્રધાન તથા ટોપ-બ્યાકરણના ગ્રંથો અનેકભાષાભાષી જનતાના અભ્યાસ તથા ઉપયોગની દૃષ્ટિથી તૈયાર કર્યા.

અંગ્રેજ વિદ્વાન બ્લેકી કહે છે કે “ ઉચ્ચ જીવનની સિદ્ધિઓને માટે વીરતાયુક્ત ચિત્રાથી શણગારેલી કલ્પના કરતાં વધારે અગત્યનું બીજું કશું જ નથી; અર્થાત્ સૌથી પહેલાં એ મહાન જીવનમાં- ભક્તિ અને મહાન પુરુષોનાં જીવનથી પરિચિત થી આદર્શોનું પડતર થવું, એ જ ભક્તિ અને મહાન થવા માટેની વધારે પ્રતીતિજનક રીતિ છે, બીજી માર્ગ નહિ.

એક મ સમાચરેલા જીવનના દૃષ્ટાંત કરતાં વધારે અસર-
કારક કોઈ ઉપદેશ નથી. એવા જીવનમાં આપણે
આપણી ને સિદ્ધ કરવામાં આવેલી જોડાએ છીએ,
જે વસ્તુનું પણ હોતું નથી તે વહેવાર રીતે સિદ્ધ
થઈ ગએલી મને વહેતાં જળના મિશ્ર કલરવની પેઠે
એ અદૃષ્ટ બ્રહ્મા કરે છે: ‘જા, અને તું પણ
તે જ પ્રમાણે રત્નચંદ્રજીને પ્રેરણા શ્રી. અન્ન-

• Nothing
of a noble III
heroic pictu
of becoming
the lives of
fine as the
thing d

the achievement
decorated with
surer method
similarity with
is so effec-
see the
which we

તેમના વડીલ શ્રી. ઇચ્છાજી સ્વામી દિમિત હાર્યો નહિ. સંતે શ્રી. અગ્નિમંત્રજીને એ નાના બની ગએલા પણ વિશુદ્ધિ માટે અગ્નિ રહેલા સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ આપ્યું, અને પુનઃ એ સંપ્રદાય કાલ્પે-કૂલ્યો, જ્યારે જુદા પડેલા ઇતર સંપ્રદાયો કરમાવા લાગ્યા. આજે તો એમાંના ધણાખરા સંપ્રદાયો લગભગ મુકાર્છિ ગયા છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ મદાપુરપના વીર જીવને શ્રી. રત્નચંદ્રજીના ચિત્તનું એટલું આકર્ષણ કર્યું કે તેમણે સૌથી પહેલાં શ્રી. અગ્નિ-મંત્રજીના મોત્રની રચના કરીને તેમનું સ્તવન કર્યું, તેમની પેઠે જૈન-જૈનેતર શાસ્ત્રોનું તથા સંસ્કૃત સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું અને તેમની પેઠે જ લીંબડી સંપ્રદાયના સાધુમુદાયનું જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતના ધ્યાનકવામી-સાધુમાર્ગી સંપ્રદાયોના સમસ્ત સાધુમુદાયનું મંગલન તથા વિશુદ્ધીકરણ કરવા માટે જીવનપર્યંત અત્યાગ્રહ એવો. "શ્રી અગ્નિમંત્રજી સ્વામીના જીવનચરિત્ર" ની પ્રસ્તાવનાના પહેલા જ વાક્યમાં કહ્યું છે: "મનુષ્યનું અંતઃકરણ પ્રાણઃ અનુકરણશીલ દોષ છે; તેની મમીપે જેવા પદાર્થો ઉપરિચિત થાય છે, તદનુસાર તેનું ભંધાગળ ભંધાય છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યની જીવન-માંકળોના ઓઝા નિપાટ થાય છે." આ વાક્ય જાહેર એમ જ કહી શકું છું કે-શ્રી. રત્નચંદ્રજીની જીવનમાંકળોના ઓઝાના પાતરમાં શ્રી. અગ્નિમંત્રજી સ્વામીના જીવનની માંકળો પણ ખૂબ જ દિગ્ભો દત્તો. પરંતુ શ્રી અગ્નિમંત્રજી સ્વામીનો આગળથી દોઃ મો ત્રણ પૂર્વેનો મમય અને આગળનો નમઃ એ બેડોના વચ્ચે જ અંતર છે તે અંતર એ બેડોનાં જીવનચરિત્રમાં આન અદર્શ. પણ રહેતું દોષ એમ જાહેર કરે છે એ; અગ્નિ-મંત્રજીના જીવનના મમયમાં પ્રદોષ તમાના જ દોષના, વડીલા, નાના ન સમજવા જ શક્યા. આજે પુનઃ ઇચ્છાજી. અગ્નિ મંત્રજીના સંપ્રદાયો કરી મર્યાદા છે નિર્મૂલ શ્રી. રત્નચંદ્રજીના, અગ્નિ મંત્રજીના એક જ મમય. શ્રી અગ્નિમંત્રજી સ્વામીના મમયે ૧૯૫૦-૫૧ના જીવનચરિત્ર પ્રકાશિત છે. રત્નચંદ્રજી

આ વિશે શ્રી. રત્નચંદ્રજીને એક વાર પૃચ્છા કરવામાં આવેલી ત્યારે સંક્ષેપમાં વિસ્તૃત અર્થ સમાવી શેવાની સંસ્કૃત ભાષાની અસાધારણ શક્તિ હોવાથી તે પ્રતિનો પોતાનો પ્રેમભાવ કે પક્ષપાત હોવાનું કારણ તેમણે દર્શાવ્યું હતું. સંસ્કૃત ભાષા વસ્તુતઃ પ્રાચીન કાળની કથ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી સંસ્કાર પામીને બનેલી છે, પરંતુ તે સાહિત્યની ભાષા બનવાથી અને તેમાં પ્રાચીન પુષ્કળ સાહિત્ય લખાયું હોવાથી તેનું ખેડાણ સારી પેઢે થયું છે અને તેમાં ઉપયુક્ત ગુણવત્તા આવી છે એ વાત સાચી છે. અનેક પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ એ ભાષામાં લખાયેલા પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર જ નહિ પણ એ ભાષાની વિશિષ્ટતા ઉપર આજે પણ વારી જાય છે.

પ્રાચીન કાળની સૂત્રાત્મક શૈલીથી આજના ગ્રંથો લખાતા નથી. આજે તો છાપવાની કળા ખીલી હોવાથી સાહિત્યનો વિસ્તાર ખૂબ વધી ગયો છે. આ વિસ્તારની વચ્ચે સૂત્રાત્મક પદ્ધતિ જાણે કેવળ દર્દાર્થ ગર્ભ હોય તેમ જણાય છે, પણ તે શૈલી નિરર્થક જ છે એમ માનનારા મોટા સમાજની વચ્ચે તેની ઉપયોગિતા માનનારા શ્રી. રત્નચંદ્રજી જેવા કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ મળ્યા આવે છે. ન્યોર્મ રસેલ કહે છે : “ ધાર્મિક ગ્રંથો કેટલા બધા અર્થઘન હોય છે. પૂર્વ તરફનો ફિલસૂફ પોતાનું જ્ઞાનસર્વસ્વ એક નાનકડી સૂત્રાવલિમાં ભરી દઈને બ્યક્ત કરી શકતો. કપિલ, પતંજલિ કે લાઓ-ત્સેનાં સૂત્રોનો વરસો સુધી નિદિધ્યાસ કરે તોય માથુંસ તેના રહસ્યને બાગ્યે જ પામી શકે છે. ખરેખર, જો કોઈ માથુંસ તેમાંનું એક સૂત્ર પણ પૂરેપૂરું આત્મસાત્ કરી શકે, તો તેનામાં પોતાની સ્વતંત્ર ફિલસૂફીઓ રચવાની શક્તિ આવે...શબ્દોની અતિ વિપુલતાથી સાહિત્યને એટલું નુકસાન પહોંચ્યું છે કે સોનાના યજ્ઞજી ઉપર આવીએ તો જ તે ઊગરી શકે...સો વગસની અંદર કાગળ બનાવવા માટેનાં જ મલો કપાર્થને ખલાસ થશે, અને જડુ જ કૌમતી વિચારો સિવાય બીજા કશા માટે કાગળ વાપરી શકાશે નહિ. આપણે ફરી

રામરજી સ્વામીના જીવનમાંથી મળેલી હતી, છતાં જે વીરતાયુક્ત ચિત્રોથી શણગારાયેલી કલ્પનાએ તેમના ભવ્ય આદર્શો ધમ્મા હતા તે ચિત્રો જે મહાન પુરુષોનાં હતાં: એક તો જનતાના જીવનને સંસ્કારથી આપવાનું જેનું કર્તવ્ય છે એવા સાધુઓના જીવનનું વિશુદ્ધીકરણ કરવા માટે લડનાર લોકાશાહનું અને બીજું ગુજરાતને આંતરે ધર્મજ્ઞાનની તથા બાપાજ્ઞાનની સાહિત્યસમૃદ્ધિ રજાવનાર જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રનું.

(૧)

શ્રી. રતનચંદ્રજીનું ગુજરાતી, દિંદી, મંડૂત અને પ્રાકૃત બાપા પરનું પ્રભુત્વ એકસરખું હતું એ ચારે બાપાઓમા તે વ્યાખ્યાન આપતા, વાર્તાલાપ કરતા અને મંથરચંદ્ર પણ કરતા, છતાં વિશેષ મથસેખન તો તેમને સંસ્કૃત બાપા પ્રતિ મંડૂત બાપામા જ કર્યું છે કેવળ ગુજરાતીમાં જ લખેલા તેમના પ્રથમ "ગદિયાદ અને ધમ્મર" તથા "નનગણમાનિકા" માના કેટલાક લેખો તથા વ્યાખ્યાનો છે જે કોઈ મંડૂત બાપા નહીં હોય તેમ જ છે અને ગુજરાતી-મગઝી-દિંદી જેવી પ્રાચીન બાપાઓ નહીં હોય તે કોઈ મંડૂત બાપામાં તેમની મથસેખન મળવા નહીં હોય. તેથી, એવો પ્રશ્ન ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ કે આ બાપાઓને જોઈને જ ઉપનિષદ થાય "

... and the whole of the ...
... the whole of the ...
... the whole of the ...

... the whole of the ...
... the whole of the ...
... the whole of the ...

આ વિશે શ્રી. રત્નચંદ્રજીને એક વાર પૃચ્છા કરવામાં આવેલી ત્યારે સંક્ષેપમાં વિસ્તૃત અર્થ સમાવી સેવાની સંસ્કૃત ભાષાની અસાધારણ શક્તિ હોવાથી તે પ્રતિનો ચેતાનો પ્રેમભાવ કે પક્ષપાત હોવાનું કારણ તેમણે દર્શાવ્યું હતું. સંસ્કૃત ભાષા વસ્તુતઃ પ્રાચીન કાળની કથ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી સંસ્કાર પામીને બનેલી છે, પરંતુ તે સાહિત્યની ભાષા બનવાથી અને તેમાં પ્રાચીન પુષ્કળ સાહિત્ય લખાયું હોવાથી તેનું ખેડાણ સારી પેઢે થયું છે અને તેમાં ઉપયુક્ત ગુણવત્તા આવી છે એ વાત સાચી છે. અનેક પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ એ ભાષામાં લખાયેલા પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર જ નહિ પણ એ ભાષાની વિશિષ્ટતા ઉપર આજે પણ વારી જાય છે.

પ્રાચીન કાળની સૂત્રાત્મક શૈલીથી આજના ગ્રંથો લખાતા નથી. આજે તો છાપવાની કળા ખીલી હોવાથી સાહિત્યનો વિસ્તાર ખૂબ વધી ગયો છે. આ વિસ્તારની વચ્ચે સૂત્રાત્મક પદ્ધતિ જાણે કેવળ દટાઈ ગઈ હોય તેમ જણાય છે, પણ તે શૈલી નિરર્થક જ છે એમ માનનારા મોટા સમાજની વચ્ચે તેની ઉપયોગિતા માનનારા શ્રી. રત્નચંદ્રજી જેવા કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ મળ્યા આવે છે. જ્યોર્જ રસેલ કહે છે : “ ધાર્મિક ગ્રંથો કેટલા બધા અર્થધન હોય છે. પૂર્વ તરફનો દ્વિલક્ષ્ય પોતાનું જ્ઞાનસર્વસ્વ એક નાનકડી સૂત્રાવલિમાં ભરી દઈને બ્યક્ત કરી શકેતો. કપિલ, પતંજલિ કે લાઓ-ત્સેનાં સૂત્રોનો વસ્તો સુધી નિદિધ્યાસ કરે તોય માણસ તેના રહસ્યને બાળે જ પામી શકે છે. ખરેખર, જો કોઈ માણસ તેમાંનું એક સૂત્ર પણ પૂરેપૂરું આત્મસાત્ કરી શકે, તો તેનામાં પોતાની સ્વતંત્ર દ્વિલક્ષ્યશીલો રચવાની શક્તિ આવે...ચંદ્રોની અતિ વિપુલતાથી સાહિત્યને એટલું નુકસાન પહોંચ્યું છે કે સોનાના યત્ન ઉપર આવીએ તો જ તે ઝીંઝરી શકે.. સો વસ્તુની અંદર કાગળ બનાવવા ખાટોનાં જંઝો કપાઈને ખલાસ થયો, અને જુદું જ કોમની વિચારો સિવાય ખીજા કશા ખાટો કાગળ વાપરી શકાયો નહિ. આપણે ફરી

પાછા સાહિત્યમાં સુવર્ણચક્રણની પદ્ધતિ પર આવીશું; અને યોગ-દર્શનકાર ભગવાન પતંજલિ વિદ્યાપીઠમાં સૌથી આદરણીય તરત્ર ગણાશે; અને જેમા અર્થ તથા ભાવનાનાં ઉત્કટતા અને ગાંઠી દશે એટલું જ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.” ૬

વર્તમાન સાહિત્યમા અર્થઘનતા ઓછી થઈ છે અને શબ્દાણુય વધી છે. થોડા જ શબ્દોમા સંપૂર્ણ અર્થવાદક સત્ય કહેવું એ પણ એક કળા છે. એ કળા પ્રાનીય બાવામા પણ ન લાવી શકાય તેવ નથી. માધીજી, ટાગોર અને કાલેલકરના ગદ્યમા એ કલા ભ્રેષ્ઠ થઈ છે, ત્યારે તેથી ઉત્તરી રીતે વર્તમાનપત્રના લેખોમા ‘રણી વારશાહ’ છુતા દોય છે. શ્રી. મનચંદ્રજી ગુપ્તનાની કવિતા મમ્મૂનમા કથિતવ્યને વધુ સશિષ્ઠ સ્વરૂપમાં મૂકવાની કળા સાચી શક્યા દતા, તેથી એ બાવા પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ કે પક્ષપાત જિતવો દોય તે એ અસ્વાભાવિક નથી. બાકી, સામાન્ય જનતાએ તેમના ઉપદેશપ્રમાણ પ્રાપ્તિ લાભ ગુપ્તરાની-દિંદી અનુવાદ-વિવેચન દ્વારા વધુ લીધા છે અને વ્ય.કરજી-ભોળાદિનો લાભ મમ્મૂનદ્વારા વધુ લીધા છે એ વસ્તુસ્થિતિ છે.

(૭)

શ્રી. મનચંદ્રજીનો ઉપદેશપ્રચાર અને જીવનશુદ્ધિ મારેનું મન મૂગન તેમનાં વ્યાખ્યાનોના શ્રેયઃભાગા મર્યાદિત અંગે અમમ્મના નીચડતાં. એ દેવની મિદિ મારે તે પ્રકારે પાશ્વત્ય વિદ્યાશાળા સખતા અને તેનો પણ મર્યાદિત પ્રમાણ છે. પાશ્વની વચ્ચે વર્તમાન મમાગતા માનમની પિડાળ કારિ જ તે ઉપદેશ આપતા કે પ્રસરેવન કાર. ૧૦૦ આ ૧૦૦. તેમજ પ્રામ કરેલી મિદિ અનેક પ્રમાણની મારે મર્યાદિત નદેવ. ૧૦૦ ૧૦૦. ૧૦૦ની વચ્ચે. મારે પમિષ્ઠતા મારે ૧૦ ૧૦. ૧૦૦ ૧૦૦. વિષય ૧૦૦ આવા જમાનતા કે ૧૦૦. ૧૦૦.

જાણીતી થઈ છે; અધ્યાત્મવાદ તથા વસુધા-કુટુંબભાવના પ્રચાર માટે કાળની અનુકૂળતા રહી નથી; એ અનુકૂળતા ઉત્પન્ન કરવા માટે વિવેકાનંદ-દયાનંદ-ગાંધીજી-ટાગોર-રાધાકૃષ્ણનનાં જખ્ખર મથન પણ કેટલાં ઓછાં કાર્યસાધક નીવડ્યાં છે !

શ્રી. રત્નચંદ્રજીના ધ્યાનની બહાર આ વસ્તુરિચિતિ નહોતી. તેમનો આદર્શ તેમના ચિત્તમાં સ્પષ્ટ હતો અને એ આદર્શાભિમુખ રહીને તે મથન કર્યે જ જતા, ક્ષણનિષ્પત્તિ ન્યૂન થાય છે તે જોતા, પરંતુ તેથી તે નિરાશ થતા નહિ. તેમને હંમેશાં લાગ્યા કરતું કે પોતાનું મથન સિંધુમાં બિંદુવત્ છે, પરંતુ પોતાની પેઠે અનેક ત્યાગીઓ જે એવું મથન કરે તો ક્ષણનિષ્પત્તિ જરૂર થાય; પણ ત્યાગીઓ-જૈન ત્યાગીઓ જેઓ નિજ વિશુદ્ધ જીવનથી દાખલો બેસાડીને જનતા ઉપર અસર નીપજાવી શકે તેવાઓ કેટલા થોડા હતા !

એક બાબતુએ તેમને ત્યાગીઓની જીવનવિશુદ્ધિ માટે મનમાં આગ્રહ રહેતો અને તે માનતા કે તેઓની વિશુદ્ધિ સમાજને વિશુદ્ધ કરવા માટે ઉપયોગી બનશે, તો બીજી બાબતુએ સમાજની વિશુદ્ધિ માટે પોતે પોતાથી બને તેટલું કર્યું કરતા. તેમને ખ્યાલ હતો કે ઘણી દિશાઓમાં કાર્ય થવાની જરૂર છે. રાષ્ટ્રવાદ એ ભૌતિકવાદ છે, સાપેક્ષ દષ્ટિએ રાષ્ટ્રવાદ ત્યાગ્ય નથી, પરંતુ ગાંધીવાદ તરફની પ્રગતિ પણ આત્માભિમુખ હોવી જોઈએ, એ દષ્ટિબિંદુ જ. જૂલો જવાતું હતું ધર્મથી દૂર રહેતો અને કેટલેક અંશે ધર્મથી વિમુખ થતો યુવક વર્ગ ભૌતિકવાદ તરફ દળતો હતો, અને જોકે તે 'નીતિ'ને તો માન્ય રાખતો હતો, તોપણ તેની નીતિ આત્માભિમુખ નહોતી. તેને મન નીતિ એ ભૌતિક જગતના સુવ્યવસ્થિત સંચાલન માટે જ 'લૌકિક' માત્ર હતી, એટલે એ નીતિ હુદ્દિવ્યાપારને વશ હતી. એ હુદ્દિવ્યાપારના યોગે કરીને દિસા, અસત્ય, ચોરી, અશ્વત્થચર્ચ અને પરિગ્રહ પણ કાળવશ કે પ્રસંગવશ નીતિરૂપ બનવાને પાત્ર થાય છે, અને જીવનમાં એમ જન્યા પણ કરે છે. આત્મદષ્ટિની

અભિમુખતા વિના કેવળ લૌકિક-સ્થૂલ - નીતિને જ શુવનનો કો
સમજનાર યુવકોને એ બૂલભરેલા માર્ગ પરથી સાચા માર્ગ પર લાવ
વવાની જરૂર હિતર વ્યથાં તેમના મનમાં ઊગી આવી હતી. તેમાં
વધુ નહિતો એકાદ નાની પુસ્તિકા લખી શકાય તો હીક એમ પણ
તેમના મનમાં હતું.* પરન્તુ સાધુશુવનની વિશુદ્ધિ માટેના કાર્યભારમાં
પાછળથી એટલા ઊંડા ઊતરી ગયા હતા કે એ કાર્ય તે વખતે તેમના
મનમાં રહ્યું, પણ પછી તે દમોશને માટે જ રહી ગયું.

વિવેકિયા - ન ગયાનયદ
દોન્નાનર ।

* આ મને જાણ છે કે તેમના પ્રકાર વચનો પાતળાના આ વચનો
જાણી શકે છે. આમ જાણી શકે તેમના પ્રકાર છે. આમ જાણી શકે
દે. મને તેમના હિતરને જાણી શકે છે. તે વચનો મને જાણી શકે
જો તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે.
જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે.
જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે.
જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે. તેમના પ્રકારને જાણી શકે છે.

પ્રકરણ ૫ મું

સર્વધર્મ-સમભાવ

(૧)

શ્રીમાન રાજચંદ્રની અવધાનશક્તિ વિને ઉશ્ચેષ્ય કરતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે : “સ્મરણશક્તિ ધણીની લીમ હોય છે, તેથી અંતરવાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ અવધાનશક્તિ અને ધણીને જોવામાં આવે છે, પણ જો તે સંસ્કારી સંસ્કારશીલતા ન હોય તો તેમની પાસેથી ફૂટી બહામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાં જ સ્મરણ-શક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળામ શોભે અને જગતને શોભાવે.”

શ્રી. રાજચંદ્રજી પણ અવધાનશક્તિ ધરાવતા હતા પરંતુ એ શક્તિને તેમણે કદાપિ પોતાની પરમસિદ્ધિ માની નહોતી. એ શક્તિ ઠેરી રીતે ડેળવાય તે વિને ધણી જિજ્ઞાસુઓ તેમને પૂછતા અને પોતે પણ એ શક્તિ ડેળવવા ઇચ્છા દર્શાવતા; સ્થળે સ્થળે તેમને એ પ્રયોગો કરી બતાવવાને નિમંત્રણો મળતાં તથા આમ્રક થતો, પરંતુ એવા જિજ્ઞાસુઓ અને પૂછકોને તે સ્પષ્ટ રીતે કહેતા કે “તમે શામાટે એવા પ્રયોગો જોવાની આકાંક્ષામાં થેલાં અને છો ? જીવનની એ કાંઈ પરમસિદ્ધિ નથી. એ સિદ્ધિ તો વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યમાં રહેલી છે. જો ચારિત્ર્યસિદ્ધિ ન કરી હોય તો અવધાન-પ્રયોગો અને બદ્ધમરના બદ્ધના પ્રયોગો વચ્ચે કશો તફાવત નથી.”

તેથી શ્રી. રાજચંદ્રજીએ પોતાની ધારણાશક્તિનો ઉપયોગ શાસ્ત્ર-

જ્ઞાન વધારવામાં તથા અચરચના કરવામાં જ વિરોધાંશે ક્યો દે અને શેષ શક્તિ સમભાવપૂર્વક ધર્મનું રદરચ સમજવામાં, સમભાવ તથા જીવનમાં જિતારવામાં ઉપચારમાં લીધી હતી. તેમની ચિંતામૂર્તિ સંસ્કારશીલતાનો પરિચય તેમના ઉદ્ધારોદ્ધાર તથા જીવનચર્ચા થવા પામે છે.

જૈન ધર્મનું મૂળ એક છે પણ તેની શાખાઓ ત્રણ છે : પ્રવેશ રથાનકવાળી, સ્વેનાચર મુર્તિપૂજક અને દ્વિગચર. ધાર્મિક માન્ય

એક એક એક પણ શાખાઓ પડી છે

સંપ્રદાય અને એક શાખાઓમાંથી કેટલીક ઉપશાખાઓ

સાંપ્રદાયિકતા ફરી છે એક જ મુદ્દામાં આ શાખાઓ

ઉપશાખાઓ ફરી ગાંધી જેવી તપાસી

જાણ્ય છે કે આજના અતિશય પ્રગતિની પ્રાપ્તિને માટે જે

માર્ગો જુદા જુદા આચારો નિર્ણય કર્યા, તેના માટે તે

પ્રયોગો અને તેમની અભિપ્રાયો, તેમજ તેની જાણ

વૈદગ્યાર્થ વગી ત્યારે તેના અર્થ નો સ્પષ્ટ જાણ

મંપ્રદાયોમાં ગમતે પેલા અન્ય નો સ્પષ્ટ જાણ

કરું છે તે મુજબ 'મંપ્રદાય' એ અર્થ નો સ્પષ્ટ જાણ

વાત, પણ કેટલીક ધર્મો મંપ્રદાય નો સ્પષ્ટ જાણ

નિર્ણયની કેટલી મિલિટરી ને જ પ્રગતિ નો સ્પષ્ટ જાણ

અન્ય અન્ય નેમલે કેટલું કે 'મંપ્રદાય' એ સ્પષ્ટ જાણ

વાતને કરવામાં આવતી કાંટાની વાત મંપ્રદાય નો સ્પષ્ટ જાણ

વેળા કે વાંટી જાણવા દેવ છે, કિમ્મત જાણ નો સ્પષ્ટ જાણ

કેટલીક જાણ નો સ્પષ્ટ જાણ, અન્ય નો સ્પષ્ટ જાણ

તેમનું જાણ છે છે પણ વેળાની જાણમાં કાંટા નો સ્પષ્ટ જાણ

નિર્ણય નો સ્પષ્ટ જાણ નેમલે કેટલું કે અન્ય નો સ્પષ્ટ જાણ

રૂપ ખેતરમાં ધર્મનો પાક જિયો હોય તો કદાચ તેને અમુક દદ સુધી સંપ્રદાયરૂપ વાડની જરૂર પડે, પણ ત્યાં પાક જ ન હોય ત્યાં ખાલી સંપ્રદાયની વાડોને શું કરવાની હતી? આજકાલ તો વાડોની જેટલી દરકાર રાખવામાં આવે છે તેટલી પાકની દરકાર કરવામાં આવતી નથી; તેથી બહારનાં ચિહ્નોમાં મુંઝાઈ જવું નહિ પણ અંતરમાં ઊંડા ઊતરી આત્મિક ધર્મ અને સદ્ગુણોનો પાક મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો.”

મી. રત્નચંદ્રજીએ સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં દીક્ષા પામીને એ જ સંપ્રદાયમાં જીવન ગાળ્યું હતું. એ સંપ્રદાયમાં રહીને તેમણે સંપ્રદાયની જનતાને, સંપ્રદાય બહારની જૈન સાપેક્ષ દૃષ્ટિ જનતાને અને જૈનેતર જનતાને જીવનવિશુદ્ધિને માર્ગે દોરવા યત્ન કર્યો હતો, પરંતુ કોઈને પણ પોતાના સંપ્રદાયમાં જ સત્ય રહસ્ય રહેલું છે અને છતરન કર્યું નથી એવી એકાંતદૃષ્ટિની વાત કદાપિ કહી નહોતી, એ એમના સર્વધર્મ-સમભાવનું સુખ્ય લક્ષણ હતું. સંપ્રદાયને તેમણે માત્ર એક વાડરૂપ જ માન્યો હતો, બાકી તો ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિ જ તેમને મન સત્ય ધર્મ હતો. આ માન્યતામાં તે જૈન ધર્મના સ્વાદવાદને અથવા સાપેક્ષવાદને-આધર્મસ્તાપનના Law of Relativity ને ઠેવી રીતે અનુસરતા હતા તે તેમના જ ઉદ્ધારો ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે.

એક વ્યાખ્યાનમાં તેમણે કહ્યું હતું કે “વાદળમાથી પડતું પાણી એક જ છે. તળાવમાં તે પાણી બેશું થયું તોપણ એક જ. ગૃહસ્થાની સ્ત્રીઓ પાણી બરવાને બાત્રી અને તે પાણી પોતપોતાના વાસણમાં બઝે, ત્યાં બેદ ઉત્પન્ન થયો કે ‘આ પાણી બાત્રીનું અને આ બગીનું.’ પાણીમાં આબડોટ કે બેદ નહોતો પણ વાસણમાં આબડોટ બાત્રી-બેદભાવ ઉત્પન્ન થયો. વાસણ ફેટી જાય અને પાણી પાણું પડે તો તે એકનું એક જ રહે.

(૩)

જૈન ધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયો પ્રત્યે તેમનો જેવો સમભાવ હતો તેવો જ સમભાવ જૈનેતર ધર્મો અને સંપ્રદાયો પ્રત્યે પણ હતો. આ કારણથી આમંત્રણ મળતાં તેમણે વેદાંતી-સમન્વય-દષ્ટિ ઓની સંસ્થામાં, આર્યસમાજોના મંદિરોમાં અને સીખ લોકોના ગુરદ્વારાઓમાં જઈને પણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ધર્મ પ્રત્યેની તેમની અનેકાંત તથા સમન્વય-શીલ દષ્ટિ ઇતર ધર્મો વિષેની ચર્ચામાં વધારે વિશદ સ્વરૂપને પામતી માતૃમ પડતી હતી.

વાંકાનેરમાં અવધાનપ્રસંગે એક શાસ્ત્રીજી અને શ્રી. રત્નચંદ્રજી વચ્ચે સંસ્કૃત ભાષામાં વાર્તાલાપ યોજવામાં આવ્યો હતો. શાસ્ત્રીજીએ વાર્તાલાપમાં ‘બ્રહ્મના સ્વરૂપ’ વિષે તેમનો અભિપ્રાય જણાવવા માંગ્યો. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો: “બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે?”

શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ જણાવ્યું: “બ્રહ્મ વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાનંદરૂપ છે.”

“તે સાકાર છે કે નિરાકાર?”

“એક અપેક્ષાએ સાકાર અને એક અપેક્ષાએ નિરાકાર છે.”

“બ્રહ્મ કઈ અપેક્ષાએ સાકાર અને કઈ અપેક્ષાએ નિરાકાર કહેવાય?”

“ગુદિની અપેક્ષાએ નિરાકાર અને અગુદિની અપેક્ષાએ સાકાર.”

“એમાં વળી ગુદિ-અગુદિ કેવી?”

“નિમગ્ન-નયથી બ્રહ્મ વિશુદ્ધ ચૈતન્યમય છે, પણ જ્યારે માયા-પ્રકૃતિથી એટલે દર્શનથી તે લેખાય છે ત્યારે તે અગુદ્ બને છે; ગુદ (નિર્ગુણ) બ્રહ્મ માયાથી પર હોઈને, દેહરૂપિન હોવાથી નિરંજન-

પરસ્પર સદકારપૂર્વક વર્તવાનું કહેતા અને એ શીરકાને દષ્ટ હોય છે એકને એકત્ર મળીને કરવાનું કહેતા. વિદાર દરમ્યાન અનેક રસોએ તે એ વર્ગો કે ત્રણે વર્ગોને એકત્ર કરીને ચોતાનું કથિત્વ કે મંમજાતના અને જાહેર સમારંભોમાં તેમને સાથે રહેવા સુચના જાહેર સભામાં મળે કોઈ પ્રસંગ ઉપરિચિત થતા ત્રણે શીરકાઓ મંડળ મેળવીને જૈન ધર્મનો સમગ્ર રીતે ઉદ્ધોત થાય એવું કહે તે બહુ ઊંચુક રહેતા. અન્વરમા તેમણે એક જૈન મિત્રમંડળ રજાનું દનુ તેમાં બધા શીરકાઓના સુખ્યોને રથાન મળતું હતું. જાણે દિગજ, સ્વેનામજ અને ધ્યાનકવાસી એમ ત્રણે શીરકાઓ તો મદાતીર જાણી ઉગ્રવવામાં આવી હતી તેમાં તેમણે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આમાંમાં પાર્શ્વનાથ જાણીમાં સ્વેં મૂં મુનિ દિકાશી. મનમંદ્ર અને શ્રી ચોયમજાએ પરસ્પર સદકાર આપે તથા વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા પાતળપુરમાં શ્રી મનમંદ્ર તથા જનાદનામજાએ સ્વેં મુનિપુત્રક મળતા બોડી મ દાકિનમાં જે જૈન માનુષ્યોની માથે જર્મને જાહેર વ્યાખ્યાનો આપે મુનિપુત્રક જૈન વર્મના પાખા સુગઠિત માનુષ્યોનો મમાવદ માપેલો હતો, અને પરસ્પર જ્ઞાનવિનિમય કર્યો હતો મના એકનાના પ્રથમ પગલે તેમણે સ્વેં મૂં મુનિ વિકાશવિજય માગી પેં વિગાશવિનિમય કર્યો હતો.

નવ ૧૬૬૫માં જૈન મારિયની તુદિ અને મંદ્રા એક મંદ્રા જેવાની આવગજના તેમને જાણાર્થ ત્યાં જૈન મંદ્રા મળ્યાં અને મંદ્રા, મુનિપુત્રક અને સ્વેનામજા એક મળે તેમજ મુદ્રા, મંદ્રા પ્રસિદ્ધ બાતો, જૈન મંદ્રા, મંદ્રા અને મંદ્રા જેવાં અમુદિઓ અને એને મંદ્રા મંદ્રા એ મંદ્રા, મંદ્રા અવનારો નિમગ્ન સને મંદ્રા મંદ્રા મંદ્રા મંદ્રા જૈન મંદ્રાનું વિદ્યુદિત

(૪)

જૈન ધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયો પ્રત્યે તેમનો જેવો સમભાવ હતો તેવો જ સમભાવ જૈનેતર ધર્મો અને સંપ્રદાયો પ્રત્યે પણ હતો. આ કારણથી આમંત્રણ મળતાં તેમણે વેદાંતી-સમન્વય-દષ્ટિ ઓની સંસ્થામાં, આર્યસમાજઓના મંદિરોમાં અને સીખ લોકોના ગુરુદ્વારાઓમાં જઈને પણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ધર્મ પ્રત્યેની તેમની અનેકાંત તથા સમન્વય-શીલ દષ્ટિ છતર ધર્મો વિષેની ચર્ચામાં વધારે વિસદ સ્વરૂપને પામતી માન્ય પડતી હતી.

વાંકાનેરમાં અવધાનપ્રસંગે એક શાસ્ત્રીજી અને શ્રી. રત્નચંદ્રજી વચ્ચે સંસ્કૃત ભાષામાં વાર્તાલાપ ચોજવામાં આવ્યો હતો. શાસ્ત્રીજીએ વાર્તાલાપમાં 'જ્ઞાનના સ્વરૂપ' વિષે તેમનો અભિપ્રાય જાણવા માંગ્યો. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો: "જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે?"

શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ જણાવ્યું: "જ્ઞાન વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય છે. જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાનંદરૂપ છે."

"તે સાકાર છે કે નિરાકાર?"

"એક અપેક્ષાએ સાકાર અને એક અપેક્ષાએ નિરાકાર છે."

"જ્ઞાન કઈ અપેક્ષાએ સાકાર અને કઈ અપેક્ષાએ નિરાકાર કહેવાય?"

"શુદ્ધિની અપેક્ષાએ નિરાકાર અને અશુદ્ધિની અપેક્ષાએ સાકાર"

"એમાં વળી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ કેવી?"

"નિમગ્ન-નયથી જ્ઞાન વિશુદ્ધ ચૈતન્યમય છે, પણ જ્યારે માયા-પ્રવૃત્તિથી એટલે કર્મથી તે લેવાય છે ત્યારે તે અશુદ્ધ બને છે; શુદ્ધ (નિર્ગુણ) જ્ઞાન માયાથી પર હોઈને, દેહરહિત હોવાથી નિરંજન-

પૃથ્વ્યારૂપક ઉપનિષદમાંના સૂત્રમાં કહેલા બ્રહ્મના સ્વરૂપનો પુરસ્કાર કરે છે; તે સાથે સગુણ બ્રહ્મને માયાથી-કર્મથી લિપ્ત કહીને શ્રી. આનંદધનજીએ કહ્યા મુજબ ‘દોષરહિતને રે લીલા નવિ ધરે રે, લીલા દોષવિલાસ’-એવા સગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવી રીતે આત્મા-આત્મા વચ્ચે ભેદ પ્રતીત કરાવે છે તે સમજાવે છે : એ રીતે બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિગેનો પોતાનો મત તે દર્શાવે છે. આત્મા-આત્મા વચ્ચેનો અભેદ અને ભેદ બેઉ કેવી રીતે પ્રતીત થાય છે તે વિગેના આ વિવરણમાં તેમની સ્વાહવાદ અથવા સમન્વયશીલ દૃષ્ટિ આપોઆપ પરખાઈ આવે છે.

આ જ સમન્વયશીલ દૃષ્ટિથી તેમણે ઘણી વાર પૃથ્વ્યકોની શંકાઓ તથા તર્કોનું સમાધાન કર્યું હતું. જૈનેતર ધર્મોના સિદ્ધાન્તોની જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સાથે તાત્ત્વિક સમતા દર્શાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ એક વિશાળ ધર્મભાવના પ્રબોધવાનો અને પ્રચારવાનો હતો.

જૈન ધર્મનો કર્મવાદ જાણીતો છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે જૈનો કર્મોને છેદવાનું માને છે, કર્મોપાસનાને માનતા નથી. આ માન્યતાનો પ્રતિધ્વનિ જયપુરમાં અવધાન-પ્રસંગની સભામાં પડ્યો હતો. જાણીતા જૈન પંડિત શ્રી. બેચરદાસજી અને શ્રી. રત્નચંદ્રજી વચ્ચે પ્રાકૃત ભાષામાં વાર્તાલાપ યોગ્યો હતો, તેમાં પંડિતજીએ પ્રશ્ન કર્યો હતો કે “અહિંસાપ્રધાન જૈન ધર્મની સાથે કર્મજ્યેવાધિકારસ્તે મા જલેષુ કદાચન એ ગીતાવાક્યની સંગતિ કેવી રીતે બેસી શકે?”

મુનિશ્રીએ પૂછ્યું : “આપને એમાં કદાચ અસંગતિ દેખાય છે?”

“કર્મોધિકાર આપવામાં જૈન ધર્મ પ્રતિબેધ કરે છે, કેમકે તેમાં હિંસાનો સંભવ છે.”

“વૈદિક ધર્મ પણ ગુહ્ય કર્મોનો જ અધિકાર આપે છે કે અગુહ્યનો પણ?”

“ક્યાં કર્મ ગુહ્ય છે, અને ક્યાં અગુહ્ય છે?”

દર્શાવનારું એક હિદાહરણ* ‘સૃષ્ટિવાદ અને ધર્મરમાં’થી પ્રસંગાયિત બનશે: “ ખરી રીતે અવતારવાદનો વિકાસ કરવાને જ પુરાણોની રચના કરવામાં આવી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી....તેમને ધર્મર દોષિમાં માનીને તેમને હાથે લડાઈનો ઉપદેશ આપી રાગદ્વેષનાં કામ કરાવવાં એ તો નરી વિચારશન્યતા યા અગ્તતા નહિ તો ખીજું શું કહેવાય ? ” અહીં શ્રી. રત્નચંદ્રજી અવતારવાદ પ્રતિ અવિરોધ પ્રકટ કરે છે, પરંતુ રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરે તેવાં અવતારોનાં કાર્યો પ્રતિ વિરોધ દર્શાવે છે.

એક વાર્તાલાપમાંથી પણ આ સમન્વયશીલતાની મર્યાદાનું હિદાહરણ મળે છે. વડવાણુ કેમ્પમાં અવધાન-પ્રસંગે બે પૂઠ્ઠી બાઈઓએ તેમની સાથે ‘પુનર્જન્મ’ વિષે હિંદી ભાષામાં વાર્તાલાપ કર્યો હતો. પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે “ આપના ધર્મમાં પુનર્જન્મ કહ્યો છે, અને અમારા ધર્મમાં પુનર્જન્મ નથી કહ્યો; બાઈબલમાં નથી કહ્યો, પરંતુ વેદોમાં કહ્યો છે. ”

મુનિએ પૂછ્યું: “ હા, પુનર્જન્મ ન હોય તો મનુષ્યે નીતિ અને ધર્મ પાળવાની શી જરૂર ? ”

“ નગતને માટે-મનુષ્યને જિહ્વિસ્તમાં જગ્યા મળે તે માટે. ”

મુનિશ્રીએ કહ્યું: “ હા, તો જિહ્વિસ્તમાં જગ્યા મળે એ જ ખીજી દુનિયામાં થએલો એનો પુનર્જન્મ છે. ”

બેઉ માન્યતાઓ વચ્ચેની સમન્વયશીલતા આટલેમુધી ચાલી શકી, પરંતુ ત્યાં જ તેની મર્યાદા આવી રહી. એટલે આગળ એ વાર્તાલાપ ન્યાયદષ્ટિના પુરસ્કારપૂર્વક જ ચાલી શક્યો.

પૂઠ્ઠી બાઈએ કહ્યું: “ એ જિહ્વિસ્તમાંથી મનુષ્યને આ દુનિ-

* પીરાણિક, મુસ્લીમ અને ક્રિસ્તિયન સૃષ્ટિની સમાલોચના. પૃ. ૨૪૬

મામાં પાછા આવવું પડતું નથી, એટલે આ દુનિયામાં તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી. ”

“ જિદિસ્તમાં ક્યાંસુધી રહે છે ? ” મુનિશીએ પૂછ્યું.

“ કાવમને મારે. ” જવાબ મળ્યો.

“ એ રીતે જ્યાં હવો જિદિસ્તમાં અને જલ્દતમમાં કાવમ જલ્દને રહે તો આ દુનિયા એક વખત ખાલી થઈ જાય. ”

“ તો ખુદા નવો આદમી પેદા કરીને દુનિયામાં મોકલે છે, અને એ નવો આદમી જેવું કામ કરે છે તેવું કશું તેને મળે છે. ”

“ હા, પરંતુ ખુદાને નવો હવ પેદા કરવાની મી જ્વારત ! ”

“ નાનકને મારે. ”

“ એ દુનિયાના જ્યાં હવો પણ જિદિસ્તમાં આતા જાય ના પાડી ! ”

“ ને! જ્યાં ખુદા નવી દુનિયા પેદા કરે. ”

“ પ્રયોગન વિના પ્રગતિ થતી નથી; ખુદાને દુનિયા જગતની જરૂર પડે તો કામ થાય છે. ”

“ જેવને ખરી ખુદા નથી આવડે કરે છે. ને તોયે ખતેરે છે. ”

“ વખતે નેપુ કરીને પાડી ને જુ મેંડે કોઈ અર્થ ! ”

“ જી. હા, કરી જેવ ને. ”

“ એ ને આજુ જેવ ને. ”

“ એ ને આજુ જેવ ને. ”

પ્રકરણ ૬ ૬

વિશાળ વિચારસ્રષ્ટિ

(૧)

સર્વ ધર્મો પ્રતિ સમભાવ ઉપદેશવાર્તા જૈન સ્વાદ્વાદ-દષ્ટિ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવા ઉપરાંત જૈન ધર્મની દષ્ટિવિશાળતા સંબંધે શ્રી.

રત્નચંદ્રજીએ એક વ્યાખ્યાનમાં કહેલું : “જેથી

“ઐહિક અને પાર- તમામ લોકોમાં સ્વાસ્થ્ય પ્રસારે તેવી મૈત્રી માર્થિક અભ્યુદય” આદિ ભાવના, સમસ્ત પ્રજાકીય વ્યવહારને

ઉત્તમ સ્થિતિમાં લાવનાર શુદ્ધ નીતિ, નિષ્પક્ષ-

પાત દષ્ટિ, આત્મભાવના, અખાધિત નિર્દોષ સિદ્ધાન્તનિરૂપણ, શારીરિક-માનસિક-આત્મિક શુદ્ધિ, હૃદયી ભાવનાદષ્ટિ સાથે કર્તવ્ય-દષ્ટિ, એ જ ધર્મની વિશાળતા અને દૂરદર્શિતા છે. ઐહિક અને પારમાર્થિક બન્ને પ્રકારના અભ્યુદય જેથી થઈ શકે તેવી વિશાળ ભાવના, વિશાળ દષ્ટિ અને વિશાળ કર્તવ્ય જે ધર્મમાં ઉપદેશમાં હોય તે જ ધર્મને વિશાળ કહી શકાય.”

પારમાર્થિક અભ્યુદયની વાતો ‘તો આજે દરેક ધર્મનો દરેક ધર્મોપદેશક કરે છે, કારણકે તેના પદ તથા તેના સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ એ વાનેને જ આભારી હોય છે; પરંતુ ઐહિક અભ્યુદયની વિચાર-રણમાં તે મોટે ભાગે પાછો પડે છે. તે કહે છે કે ‘ઐહિક અભ્યુદય’ એ ધર્મની વાત નથી-અર્થ અને કામની વાત છે; ‘સમસ્ત પ્રજાકીય-વ્યવહારની ઉત્તમ સ્થિતિ’ એ ધર્મોપદેશકના કર્તવ્ય-વર્ણનમાં

હમાં વહી રહેલી જનતાની સમક્ષ તેનું પૃથક્કરણ કરીને ઇષ્ટ માર્ગનું દર્શન પણ કરાવી શકાય નહિ. જુદા, મહાવીર કે શંકરાચાર્ય જેવા મહાત્માઓને પણ પોતપોતાના સમયના સર્વ પ્રકારના વિચારપ્રવાહથી માહિત રહેવું પડ્યું હતું, અને જે તેઓ એથી અનભિમુ રહ્યા હોત તો તેઓ પોતપોતાના ઉપદેશોને યોગ્ય રીતે જનતાના મનમાં ફસાવી શક્યા ન હોત. એમના ઉપદેશગ્રંથોમાંથી પણ તત્કાલિન વિચાર-પ્રવાહની માહિતી મળી શકે છે. કેટલા યોગી જૈન કે જૈનેતર ધર્મ-ગુરુઓએ અને ઉપદેશકોએ આજે પાશ્ચાત્ય વિચારપ્રવાહના ચક્ષુ રહેલા ધસારાનાં કારણો, તેમણે હિંદની જનતામાં પગદંડો રાખ્યો હોવાનાં કારણો, અને એ પ્રવાહની સામે ભારતીય સંસ્કૃતિને ટકાવવા માટેના ઉપાયોની વિચારણા કરી હશે ?

આ સંકુચિત મનોદશામાં જુદા જુદા જૈન સંપ્રદાયોના ધર્મ-ગુરુઓ જૈનેતર ધર્મગુરુઓ કરતાં બાળ્યે જ ગિતરતા હશે, જોકે બેઠકમાં અપવાદો છે જ. નવા વિચારો કે પરાયા વિચારો પોતાના કાનમાં પણ ન પેસી જાય તેટલા માટે તે નહિ સાંભળવા ઇચ્છનારા એક જૈન સંપ્રદાયના સાધુઓનો પરિચય શ્રી. રતનચંદ્રજીને એકવાર કચ્છમાં થયો હતો. મંરત ૧૯૬૮ માં સાગઢિ ગામમાં એ નાની પક્ષના કેટલાક સાધુઓ તેમને મળેલા. તેમની સાથે શ્રી. રતનચંદ્રજીએ જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોની અંદરની જ કેટલીક બાબતો સંબંધે કાંઈ વાતચીત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, પણ એ સાધુઓએ જવાબ આપ્યો હતો : “ ના, અમારાથી શાસ્ત્ર સંબંધી કશી વાતચીત તમારી સાથે ન થાય. એવી વાતચીત તો અમારા પૂજ્ય ગુરુદેવ જ કરી શકે. ” કાનનાં અને મનનાં બારણાં બંધ કરીને જ જ્યારે ધર્મગુરુઓ ફરતા હોય ત્યારે તેઓ ‘દેશકાળ’ નું પણ કેવુંકે જ્ઞાન ધરાવી શકે અને તેઓ જનતાને દેશકાળાનુસાર ચિતકારક બોધ પણ કેવી રીતે આપી શકે ?

શ્રી. રતનચંદ્રજી વર્તમાનકાલિન વિચારપ્રવાહના સંપર્કમાં

દમેશા ન્હા કન્યા અને તેથી દેશકાળની સખ-

દેશકાળની પિછાળુ વળ્યુ મમ્મજ પ્રકારે ધગવતા તેમની પામેલી
માટે મહિની અને નેટલા પ્રમાણમાં અવનન જ

દાની અને તેથી તે આધુનિક વિચારમરજીને

સ્પર્શને પ્રતિભાવ વનુને નવા આપના. વેદાનની છુટી છુટી

છાખાઓના, મોટા પર્ષન, જગ્યે ની મનનીમ-સિમ્લી મર્ષના મધોના

તત્ત્વને તેમને મારી, તે જગ્યાની વાત, તે તે ઉપગત થીઓમોશીના

સ્વામા વિવેકાનન્દના, અને તેમને આપના પાનાના પળા પ્રથો

તેમજે વાન્યા દત્તા અર્થે જાવનુ નમનુ નાના મામાન્ય પ્રકારનું

જનુ, તેથી કોઈ માટે અર્થે પચાસે નાના પાતળ પામે જમા-

વીને પળ મમ્મજવા મધ્યે એમ નાના વાત, તે કોઈથી તેમને

ઉપરથી જગ્યાએ છે નાના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

નવીન વાતો વિષે વળ્યુ નમનુ નાના પાતળ પામે જમા-

આમ અવનન વિચારમરજીને નાના પાતળ પામે જમા-

માટે તે પાનાના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

મર્ષપ્રદોના વાતોને કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

વિચારમરજીને પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

વાતોને તેમના પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

એકે જા અને કોઈના પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

પ્રકારેના કોઈના પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

અર્થે તેમ પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

પ્રકારેના કોઈના પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

નાના પ્રકારેના કોઈના પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

નાના પ્રકારેના કોઈના પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

નાના પ્રકારેના કોઈના પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

નાના પ્રકારેના કોઈના પ્રકારેના કોઈના નાના પ્રકારેના કોઈના

સ્વીકારે છે કે દુનિયા ઉત્ક્રાન્તિના અંશ ઉપર છે, એટલે તે વિકાસ-
ક્રમ કે ઉન્નતિક્રમ ઉપર છે, અર્થાત્ પ્રતિદિન ચડતીના ક્રમથી આગળ
રહેતી જાય છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રો માને છે કે, દુનિયા ઉત્ક્રાન્તિ અને
અવકાન્તિએ બન્ને પૃથ્વી ઉપર ચાલે છે. સાયન્સ-ભૌતિક વિજ્ઞાન જ્યારે
બદારની સ્થિતિ ઉપર ઉત્ક્રાન્તિનો ખ્યાલ કરે છે, ત્યારે આર્ય શાસ્ત્રો
આંતર અને બાહ્ય સ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને ઉપરનો નિયમ સ્વીકારે છે.
ખરી રીતે તો આંતરિક ઉચ્ચ સ્થિતિને જ તેઓ ઉત્ક્રાન્તિ કહે છે.
મને તેમ હો, એ મતભેદ ઉપર આપણે અત્યારે વિચાર કરવાનો
નથી. પરંતુ શાસ્ત્રો આ દુનિયાને બળ્ય અને અબળ્ય એ બે જાતના
પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત માને છે. બળ્ય પ્રાણીઓને જેમ જેમ અનુકૂળ
સાધનો મળતાં જાય છે તેમ તેમ તે સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં
આંતરિક ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતા જાય છે, ત્યારે બીજો વર્ગ સંપૂર્ણ
ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચતો નથી. તેમાંથી આપણે એટલું તો બન્ને
જાતની સાધારણ તુલનાએ સ્વીકારી શકીએ, કે દુનિયામાં અમુક
જાગ ઉત્ક્રાન્તિના પાયા ઉપર છે અને તે એક વખત સંપૂર્ણ ઉત્ક્રા-
ન્તિએ પહોંચશે. તે ક્યારે પહોંચશે એવો જ્યારે સવાલ થાય, ત્યારે
એવો એક નિયમ ઉપરિચિત થાય છે કે અપવાદ સિવાય દરેક વિષ-
યની જૂંથી ટોચ પર ક્રમે કરીને જ પહોંચાય છે. ગમે તેવી ભુદ્ધિવાળો
માણસ મંગીતકળા કે ચિત્રકળા શીખવા માંડે છે, ત્યારે તે એકક્રમ
તે કાર્યમાં નિપુણ થઈ શકતો નથી, પણ ધણાં વરસના અભ્યાસ
પછી નિપુણતા મેળવી શકે છે ..... નિપુણતા અથવા ઉત્ક્રાન્તિ
સીડીનાં પગથિયાંની માફક ક્રમે ક્રમે જ મેળવાય છે. ત્યારે માનસિક
કાર્યોમાં ઉત્ક્રાન્તિ મેળવ્યા પછી જ આત્મિક અથવા આંતરિક
ઉત્ક્રાન્તિ થઈ શકે છે. એક વિષયમાં કે કળામાં સંપૂર્ણતા મેળવવા
માટે જ્યારે વરસોનાં વરસ જોઈએ છે, ત્યારે તમામ વિષયોમાં
સંપૂર્ણતા મેળવવા માટે કેટલો વખત જોઈએ, તેનો વિચાર કરો.
તમામ વિષયોમાં સંપૂર્ણ નિપુણતાને જ આત્મિક ઉત્ક્રાન્તિ કહે છે.

અર્થાત્ મમસ્ત-પદાર્થ-વિષયક જ્ઞાનાવરણ જ ઉત્ક્રાન્તિની અંતિ
 હિમ્નિ છે. તે હિમ્નિએ પદોચ્ચા માટે સુ એક જ-મનો જ પ્રયત્ન
 બસ થઈ શકે? જ્ઞાનાદિ ચેતન્યશક્તિને દુષ્ટાવરણ આવરણો
 હરવા માટે યજ્ઞ પ્રયામની જરૂર છે, અને અપવાદ મિથ્યા
 પ્રયામ યજ્ઞ જ-મનો થવા પછી જ સંપૂર્ણ ઉત્ક્રાન્તિ મંભવે છે
 આ ઉપરથી પૂર જ-મની પજી નિર્દિષ્ટ થાય છે. "

(2)

શ્રી ૧૧મી જાની વિગતોની વિશાળતા અને વિસ્તૃત
ઉદાહરણો જોઈને એક કે ૨૩ પ્રકારના અને પ્રાથમિક
પદો, મુખ્યત્વે પ્રાથમિક, એક અને એક, એક અને એક અને એક
ઉદાહરણો જોઈને એક અને એક

• ५४५ •

• ५४६ •

2002 年 12 月

[illegible]

24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1

Grass, 1973, p. 10

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

[illegible]

1000 2000 3000 4000 5000 6000 7000 8000 9000 10000

[illegible]

214 257, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

• • • • •

44 E. 7th St. New York, N. Y.

હોવાનો સંભવ નથી. જૈન મતમાં તીર્થંકરો અને કેવળજ્ઞાનીઓ જ્યારે વીતરાગ દશાનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તેઓની શુભ-મુક્ત દશા હોય છે, અને જ્યારે આયુષ્ય ક્ષીણ થતાં દેહાદિક સર્વ સંબંધનો છૂટકારો થાય છે ત્યારે તેઓ પરમ મુક્તિને પામે છે.

પ્રશ્ન—આપે મંગલસાચરણના શ્લોકમાં જ્ઞાતા, વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરેને રાગદ્વેષ અને માયાથી રહિત બતાવ્યા ?

ઉત્તર—હા; એમાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે જેઓ રાગદ્વેષ અને માયાથી રહિત છે તે દેવ છે, પછી તેને ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ગ્રાહે જ્ઞાતા કહો, વિષ્ણુ કહો, મહેશ કહો, તીર્થંકર કહો; નામભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી.

પ્રશ્ન—જ્ઞાતાદિક માયાથી રહિત નથી હોઈ શકતા; જો માયા-રહિત રહે તો આ માયામય સંસારનો વ્યવહાર કેમ કરી શકે ? જો માયાવડે આ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે ન કરી શકે તો જગત પર ઉપકાર કેવી રીતે કરી શકે ? અને ઉપકાર ક્યાં વિના આપણે એનું બચન-કીર્તન પણ કેવી રીતે કરી શકીએ ?

ઉત્તર—જો ઇશ્વર છે એને માયાનો શ્રેય ન થવો જોઈએ. આપણે પણ માયાસહિત અને ઇશ્વર પણ માયાવિસિષ્ટ, તો પછી આપણામાં અને ઇશ્વરમાં તફાવત શો ? આપણે માયામાં પડ્યા છીએ, તે માયાથી દૂર થયા તેથી તો આપણે એનું સામર્થ્ય બતાવીએ છીએ, અને તે સમર્થ જો તેથી એનું બચન કરીએ છીએ. પછી માયામય જગતની સાથે સંબંધ રાખવાનું શું પ્રયોજન ? આ જગત તો અનાદિ કાળથી એમ જ ચાલી રહ્યું છે. આ સાંજા ચક્રા હોડીને સંશે એટલું જ સમજી લો કે—

પ્રશ્ન
દિત માયા

સ્વામીજીએ શ્રીમાદ્વાવનવશ
જોતરી.

તો માર્ગોનુસારી થવું જોઈએ. માર્ગ કયો તે જ વિચારવું જોઈએ. સો જીંદગીને અંતે પણ મતભેદ દૂર કરવા આપણે સમર્થ નથી. જ્યાંસુધી પરમાર્થદષ્ટિ ઉત્પન્ન ન થાય અને કેવળ જ્ઞાન-સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી આવી સૂક્ષ્મ તત્ત્વની બાજુતોનો સર્વ પ્રકારે નિર્ણય કરવાને આપણી દષ્ટિ પૂરતી નથી; પણ તે દષ્ટિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તેને માટે શું કરવું જોઈએ અને ક્યાં તેના સાધનો છે તેનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ. મતભેદ છતાં માર્ગભેદ નથી...મહાપુરુષો કયા માર્ગે ગયા અને તેમણે શું શું આચર્યું તેનું મેંશોધન કરીને તે પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે.

પ્રશ્ન—પણ જૈન મતાનુયાયીઓના એવા અભિપ્રાય માટે કારણો તો હશે જ, તે કારણો આપની પાસેથી જાણવા ઇચ્છું છું.

ઉત્તર—સંક્ષેપમાં કહું છું: સુખ-દુઃખનો અનુભવ શરીરની હદની બહાર થતો નથી. જે જીવાત્મા શરીરની બહાર પણ હોત તો ત્યાં પણ તેમ થવું જોઈએ, પણ તેમ નથી થતું. આથી શરીર-પરિમાણ જ જીવનું અસ્તિત્વ જૈન શાસ્ત્રમાં સ્વીકારેલું છે.

પ્રશ્ન—જે જીવાત્માના મધ્યમ પરિમાણનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો ન્યાયમત પ્રમાણે જે જે મધ્યમ પરિમાણવાળું હોય તે તે વિનાશી છે, જેમકે ઘડો. તેથી જીવાત્માની અનિત્યતા ઉત્પન્ન થશે. એમ થાય તો કૃત-કરેલું તેનો નાશ અને નાશ કરેલાનો આગમ-ઉત્પત્તિ થશે. એ દોષાપત્તિ છે.

ઉત્તર—આ પ્રકારની મીમાંસામાં અવશ્ય સ્યાદાદ-સૈલીને અનુસરવું જોઈએ. જૈન શાસ્ત્રોમાં સ્યાદાદ-સૈલીથી જીવાત્માનું નિત્યા-નિત્યત્વ અંગીકાર કરેલું છે. જૈનો દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્યત્વ અને પર્વાર્થાર્થિક નયથી અનિત્યત્વ માને છે.*

* જ્યારે દ્રવિયાતીત વસ્તુઓ વિષે ચર્ચા-વાર્તાના પ્રસંગો ઉપરિવત થતા ત્યારે ચર્ચા માટે પૂરું સમય દોષ અને પૃચ્છક આધિકારી દોષ તો

ઉત્તર—વાસના હોય ત્યાંસુધી કર્મો છૂટી શકતાં નથી, પરંતુ પુરુષાર્થથી અર્થાત્ શુભ કર્મોથી અશુભ કર્મોને હટાવવાં જોઈએ. ઉપરની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી શુભ કર્મ પણ હોડવાનાં છે.

પ્રશ્ન—મોક્ષ શાથી થાય ?

ઉત્તર—સંચિત કર્મોનો નાશ થવાથી, પ્રારબ્ધ ભોગવી લેવાથી, અને ક્રિયામાણ કર્મને અટકાવવાથી પ્રાચીન અને વર્તમાન બન્ને કર્મોનો અભાવ થતાં જીવાત્માની મુક્તિ થાય છે.

*પ્રશ્ન—દેશનાયકોના બળવાન પુરુષાર્થ છતાં આ પવિત્ર ભારત-વર્ષનો અભ્યુદય કેમ જણાતો નથી ?

ઉત્તર—ઠાઈ પણ દેશનો અભ્યુદય ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે તે દેશના સર્વ મનુષ્યો ક્ષુદ્રતાથી રહિત થાય, પુરુષાર્થ હોવા છતાં પરસ્પર કલહ ન કરે, એક બીજાની સાથે અભ્યુદય કેમ નહિ ? મૈત્રીભાવ બાંધે, સદા પ્રફુલ્લિત હૃદયમાં દેશ-ભિમાનની લાગણી રાખે. જાપાન વગેરે દેશોનો અભ્યુદય આ પ્રમાણે જ થયો જણાય છે.

પ્રશ્ન—શું ભારતવર્ષમાં તેવું નથી ?

ઉત્તર—ભારતવાસીઓની તેવી શુદ્ધિ થએલી હજી જોવામાં આવતી નથી. કાલચક્રનો એ પ્રભાવ છે.....ભારતવર્ષમાં એક વખત પૂર્ણ હૃદય હતો, પણ કાલચક્રના નિયમાનુસાર કેટલીક વખત પછી આ દેશનો સંપત્તિસૂર્ય આથમી ગયો છે; તોપણ હવે હૃદયનો સમય આવી પૂર્યો લાગે છે. હૃદયમાં આશાનાં કિરણો પ્રસરવા હાઝ્યાં છે. માંધી મહાત્મા જેવા દેશનાયકોનો પ્રયત્ન અજગપણે વર્તે છે તેથી જણાય છે કે થોડા જ વખતમાં ફરી ભારતનો અભ્યુદય અવસ્ય થશે.

* પ્રસાર્તા—પ. ડી. મુજશાસ્ત્ર; આવનચરના અવધાન-સમયની પ્રાણી આવામાં થએલી પ્રતોચરી.

પરાધીનતા માટે અધ્યાત્મજ્ઞાન જવાબદાર છે ?
 ભારતવર્ષમાં અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ખજાનો જૂના વખતથી ભરપૂર ભર્યો કહેવાય છે. સિદ્ધાન્તમાં તે ખજાનાને સત્ય અને નિત્ય કહેવો છે, છતાં ભારતની પ્રજા જગત પરની બીજી પ્રજાઓને મુકાબલે નીચી પાયરીની દેખાય છે અને ગણાય છે તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર—અધ્યાત્મજ્ઞાન છે તે ધર્મનો ખરો રંગ છે. તે અંતરંગમાં લાગે ત્યારે પ્રેમભાવ પ્રકટે છે, સમભાવ વધે ■ અને દેશનું હિત થાય છે તથા તેથી નીતિ પ્રવર્તે છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનનો પ્રચાર જ્યાં હોય ત્યાં જૂદા, પ્રપંચ, માયા, કપટ વગેરે ન હોય. આધ્યાત્મિક માણસો સદાયરણી જ હોય.

પ્રશ્ન—જો અધ્યાત્મજ્ઞાનનું પરિણામ સર્વત્ર સદાયરણુભવ હોય તો પછી સરવાળે ખામી દેખાય છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—ખામી દેખાય છે, તેમાં આપણી ગણતરીની કાંઈક ભૂલ છે. દુનિયાના બીજા દેશોમાં વ્યવહારમાં જે જીવનકલક (struggle for existence) દેખાય છે તે આપણે ત્યાં નથી, પણ તેને બદલે ઉક્ષર્ણ શાન્તિ અને સંતોષ દેખાય છે.

પ્રશ્ન—સંતોષ તો એટલેસુધી કે પરાધીન દશામાં પણ હિંદ સંતોષ માને છે. સંતોષની આત્મિક કંગાલ દશા શા કામની ?

ઉત્તર—પરાધીનતા છે તેનું કારણ તો એ જ છે કે આપણે સર્વજ્ઞ માર્ગે પ્રયત્ન નથી. પરાધીનતાને માટે અધ્યાત્મજ્ઞાન જવાબદાર નથી, પણ આપણી રહેણી-કરણી જવાબદાર છે.

પ્રશ્ન—જો એમ હોય તો અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ સંત પુરુષો માર્ગદર્શક દમેશાં મળ્યા છતાં લોકો સદાયરણી ન થાય તો પછી એ ખામી ઉપદેશોની કે ભોક્ષોની ?

ઉત્તર—અધ્યાત્મજ્ઞાનથી રહેણી-કરણી ન સુધારવાની આપણી

કરવા તે આપણા શાસ્ત્રાનુસાર પ્રાચીન પદ્ધતિ
પદ્ધતિ અને નથી, કિન્તુ આધુનિક અંગ્રેજ લોકોનું
આત્મોન્નતિ અનુકરણ છે. આ બાબતમાં આપનો શો
અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર—પ્રાચીન કાળમાં પણ ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રભક્તિ તો હતી જ.
જની જન્મભૂમિ સ્વર્ગદિગ્ગતિ ગરીયસી એવાં વાક્યો આપણા સાહિત્યમાં
મિત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તે વાક્યો જ રાષ્ટ્રભક્તિ યા દેશસેવાને દર્શાવે છે.

પ્રશ્ન—આપ સમયમાં જેવી રીતે દેશસેવાનો પ્રચાર છે તેવી
રીતે અગાઉ રાષ્ટ્રભક્તિ હતી કે પીજરૂપે હતી ? હું તો એમ માનું
હું કે હમણાંના જેવી રાષ્ટ્રભક્તિ ભારતવર્ષમાં અગાઉ નહોતી.

ઉત્તર—હા, એટલું ખરું કે રાષ્ટ્રભક્તિ સામાન્ય રૂપે હતી,
એટલે કે આપણા પૂર્વજો વિશ્વદર્શી અને વિશ્વપ્રેમી હતા. આખા
વિશ્વને તેઓ આત્મસમાન માનતા હતા. “સર્વ પ્રાણીઓ તરફ
આત્મભાવ રાખવો;”* “દિગંધર હો યા ધ્વેતાંધર હો, શુદ્ધ હો કે
અન્ય હો, જેનો આત્મા સમભાવથી ભાવિત થશે અર્થાત્ વિશ્વને
પોતા સમાન ગણશે તે જ આત્મા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે એમાં સંદેહ
નથી;”† “આ પોતાનું અને આ પારકું એવી ગણના કુદ્ર
ચિત્તવાળાની હોય છે. ઉદાર ચિત્તવાળા ઉત્તમ પુરુષો તો આખી
વસુધાને પોતાનું કુટુંબ માને છે.”‡ આવાં વાક્યોદ્વારા આ પ્રાચીન
સંસ્કૃતિમાં વિશ્વભાવના પ્રતીત થાય છે અને તે વિશ્વભાવનામાં
રાષ્ટ્રભાવના સોમાં પચાસની માફક સમાઈ જાય છે.

* ભારમવત્સર્વભૂતંષુ ।

† ભાસવરોય સેયંવરો ય, વુદ્ધો વા બદ્ધવ અન્નો વા ।

સમભાવમાર્ગે અળ્પા, લઘ્વૈ મુખ્યં ન સદેહો ॥

‡ અયં નિજઃ પરો વેત્તિ, ગણના લગુચેતસામ્ ।

ઉદાત્તચરિતાનો તુ, લગુષૈવ વૃદ્ધમ્બજમ્ ॥

1. The first part of the report is a general statement of the purpose and scope of the study. It is followed by a brief review of the literature on the subject.

2. The second part of the report is a description of the methods used in the study. This includes a description of the subjects, the experimental design, and the data collection procedures.

3. The third part of the report is a description of the results of the study.

4. The fourth part of the report is a discussion of the results and their implications.

5. The fifth part of the report is a conclusion and a list of references.

6. The sixth part of the report is a list of references. This includes a list of books, articles, and other sources used in the study.

7. The seventh part of the report is a list of references. This includes a list of books, articles, and other sources used in the study.

8. The eighth part of the report is a list of references.

9.

ઉત્પત્તિનું પદ કેમ આપી શકાય? ગાંધી મહાત્મા જેવા પણ એમ કહે છે કે રાષ્ટ્રસેવાનું મૂળ જો આત્મિક ઉત્પત્તિમાં હોય તો જ રાષ્ટ્રસેવા ઉત્પત્તિસાધક થાય; અન્યથા આત્મિક વિકાસ, વિના રાષ્ટ્રસેવાથી કદાચ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ થાય કે દેશની ભૌતિક સંપત્તિ વધે, તોપણ તે પ્રાપ્તિ છેવટે તો અધોગતિમાં જ પર્યવસાન પામે.

* પ્રશ્ન—સ્પર્શસ્પર્શના અંગંધમાં આપનો જે અભિપ્રાય હોય તે જણાવો.

ઉત્તર—જૈન દષ્ટિએ મારો અભિપ્રાય જણાવું છું. માણસોએ બાંધેલી મર્યાદા બે પ્રકારની છે: એક વ્યાવહારિકી સ્પર્શસ્પર્શ અને બીજી નૈશ્વર્યિકી. પહેલી મર્યાદા સમાજ બાંધેલી છે અને બીજી મર્યાદા ધર્મશાસ્ત્રે નિશ્ચિત કરેલી છે. સમાજમર્યાદાનું સમાજમાં પ્રાધાન્ય હોય છે, તેમાં તત્ત્વ શું અને અતત્ત્વ શું એ વિચારને અવકાશ હોતો નથી, કારણકે તેમાં રૂઢિનું બળ આસતું હોય છે; જ્યારે સમાજના નાયકો રૂઢિની સત્યાસત્યતાનું પર્યાયોચન કરી નુકસાનકારક અંશને શોધી બહાર લાવે છે ત્યારે તે રૂઢિનું પરિવર્તન થઈ શકે છે. સ્પર્શસ્પર્શની મર્યાદા પણ પ્રવાહ-પરંપરાનુસાર રૂઢિથી પ્રતિબદ્ધ થઈ ગઈ છે. તેમાં જે ભાગ સમાજની ઉત્પત્તિને ધાતક થતો હોય તે ભાગ જનતાને સમજાવી તેની સંમતિ લઈને દૂર કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—ત્યારે નૈશ્વર્યિકી મર્યાદાનું સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર—એ મર્યાદા જૈન શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે જણાવી છે:
 † “ સર્વ પ્રત્યે સમભાવ રાખે તે ધ્રમણુ-સાધુ કહેવાય, અભયયં

* પ્રશ્નકર્તા—શાસ્ત્રી ગિરિભરણંદર ગોરીશંકર વાઘનેરમાં અવધાન-પ્રસંગે સરસ્વત બાપામાં વચ્ચેલી પ્રશ્નોત્તરી.

† સમયાણ સમણો હોદ, ધમચેરેણ ધમણો ।

નાળેણ ચ મુણી હોદ, હવેણ હોદ તાવસો ॥

(૩)

શ્રી. રત્નચંદ્રજીનાં વિચારરત્નોની વાનગીમાંથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે તેમણે પોતાની વિચારસરણીને ધર્મગ્રંથોની અંદર કહેલી વાતો કે પ્રસંગોમાં જ બાંધી રાખી નહોતી, પરંતુ

જીવન-લક્ષ્ય એમાંનાં તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ વર્તમાન યુગના મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો પણ વિચાર કર્યો હતો અને પૃથક્કોની દોરવણી કરી હતી. તેમને મતે મોક્ષ તથા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ચાતક્ય ખરાં, પણ તેનું સાત્યજ્ઞાન તો કેવલ્યજ્ઞાન સિવાય મનુષ્યને માટે મંભવિત નથી. એવી સ્થિતિમાં આચરવાયોગ્ય વસ્તુ જ સાચી છે અને એ વસ્તુ મહાજનોએ દર્શાવેલા સન્માર્ગોનું અનુસરણ જ છે- ઈશ્વરના કે મોક્ષના સ્વરૂપની કેવળ વાતો કે વિતંડા નહિ; ત્યામ ઉત્તમ વસ્તુ છે પણ તેથી સંસાર કાંઈ એકાંત અનિષ્ટ નથી અને સંસારમાં પણ માનવી જીવન્મુક્ત ઢશાને પામી શકે છે; ત્યાંસુધી જીવન ■ ત્યાંસુધી કર્યો તો લાગેલાં જ છે પણ તેમાંએ તર-તમ ભાવને સમજીને અશુભ કર્યો જ છોડવાનાં છે, અને શુભનું અનુદાન કરવાનું છે, નહિ કે પ્રત્યેક કર્મ પાપનું જ ભાયું છે એમ સમજીને નિષ્ક્રિય-પ્રમાદી બની બેસવું; આધ્યાત્મિકતા ધૃષ્ટ છે, પરંતુ આધ્યાત્મિકતાની દૌભિક વાતો નહિ; ભારતદેશ પરાધીન છે પણ તેની પરાધીનતા અધ્યાત્મજ્ઞાનનું પરિણામ નથી, સાચા અધ્યાત્મજ્ઞાનથી વિપરીત એવી રહેણી-કરણીને આભારી એ પરાધીનતા છે, અર્થાત્ અધ્યાત્મજ્ઞાનની વિકૃતિ જ જીવનમાં જિતરી છે, અધ્યાત્મજ્ઞાન નહિ; દેશ અનેક ધર્મસંસ્થાઓથી વ્યાપી ગએલો છે છતાં જીવનમાં-આચરણમાં તો ધર્મ લય પામી રહેલો છે ત્યાં “ ધર્મનો જય ” ક્યાંથી દૃષ્ટિગોચર થાય! ભારતમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિ એાછી થઈ છે પણ તેની આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ હજી ટકી છે, તેનો સદુપયોગ જ માત્ર જરૂરી છે અને તે માટેનું માર્ગદર્શન કરાવવું એ આજના સંતો તથા નેતાઓનો પરમ સમવધર્મ છે; રાષ્ટ્રોત્થાપતિ એ પણ સમવાનુકૂળ ધર્મ જની શકે, પરન્તુ

: ‘પ્રભુને વશ કરવા હોય તો પ્રેમની ધારા જ વહાવવી જોઈએ.’
 કે માને છે કે પ્રેમની વાત પણ કાઢી નાંખવા જેવી નથી, પણ
 સાથે એમને એમ પણ લાગે છે કે પ્રેમની વાત પારમાર્થિક છે—
 વાવહારિક નથી; એટલે કે જો આપણે તાત્કાલિક ક્ષણ મેળવવા ન
 ગિતા હોઈએ તો પ્રેમભાવની વાત ઠીક છે, પણ જેમને તુરતા-
 રત ક્ષણ જોઈતું હોય તેમણે તો દેવતાની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે
 સિદ્ધાંત દેવું જ જોઈએ,—રક્ત વહેવડાવવું જ જોઈએ; એ જંગલી
 યાના અવશેષ આજે મળે છે.” ખરેખર, આવી જ સ્થિતિ વર્તમાન
 સામાજિક માનસની છે. તાત્કાલિક ક્ષણને માટે તે ભૌતિક દૃષ્ટિને
 મપનાવે છે, આધ્યાત્મિકતાને દૂર ફેંકે છે. ઉપદેશકો ઠહે છે કે ભૌતિક
 રતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ ઉત્તમ છે, પરંતુ એ સુક્ષ્મ માર્ગ તેનામાં
 યિ ઉત્પન્ન કરતો નથી, તે તો ભૌતિકતાને જ બને છે; એટલે પછી
 વર્મચુરુઓ તેને દહંબરી આંખે જોઈ રહીને આશ્વાસન આપે છે :
 ‘ભૌતિક સંપત્તિ પણ તને મળશે, ધીરજ રાખ, કાળચક્રનો આંટો
 પૂરો થવા દે!’”

પ્રકરણ ૭ મું

આગમભાષાની સેવા

મયથ ષ ળં મદ્માગદીણ માણાણ ધમ્મમારજ્જઈ ॥

(સમવાયાંગ ૨૪)

સર્વાર્પિમાગધો સર્વમાસાસુ પરિણામિનીમ્ ।

સર્વેષાં સર્વતો વાચં સારંઙ્ગી પ્રતિદષ્મદે ॥

(વાગ્મટ-કાવ્યાનુસારાગ્ન)

(૧)

મંગુત બાવા પ્રતિ સી મન્યકુલેના પ્રમભાવ દત્તો, અને
આમમભાવા-અર્પિમાગધી બાવા પ્રતિ તેમના અનુષ્ઠ મવાભાવ દે

મંગુત બાવા એ જે કાગે પેરિત્ત જાત્રજોની મારિતજા
દત્તી, તે કાગે પાલી અને અર્પિમાગધી દે

સેવાભાષાએ અને બ.સાએ પ્રેરમાસાએ દત્તી મનુજ જાગે
મરજીત દાવ્યમાસ તરીકેનું જે મમાન પ્રાત ૨૫ દે

૧૪ મમાન મદાતીરે અને જુદ એ જે ૨૫ દે
૧૪૫૫ એ ને પ્ર.મ ૨૦૫૫ ૨૫-૧૦૫૫ કીરેત ૧૪. ૧૦૫
૨૫૫૫. ૧૫૫૫. ૧૦૫

અર્પિમાગધી બાવા પ્રતિ તેમના અનુષ્ઠ મવાભાવ દે
૨૫ એ જે કાગે પ્રતિદષ્મદે ૧૪૫૫ જેના કા એ પ્રતિદષ્મદે

અનેક કૃત્રિમ અને કાલ્પનિક ગળાં બાજ્યાં શાસ્ત્રીય ભાષા છે, તે અંખેરી નાંખીને તેના વિશુદ્ધ ઇતિહાસ તરીકે અર્ધભાગધી તથા વિશિષ્ટતાનો પરિચય થયા વિના એ ભાષાની સેવાનું મૂલ્ય આંકી શકાય તેમ નથી. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે પ્રાચીન કાળે બે ભાષાઓ વિદ્યમાન હતી : એક સંસ્કૃત અને બીજી પ્રાકૃત. બીજી એક સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે સંસ્કૃતમાંથી બ્રહ્મતા પામતી પ્રાકૃત ભાષા ધર્મ, તેમાંથી પ્રાંતિક અપભ્રંશ ભાષાઓ જન્મી અને તેમાંથી આજની પ્રાંતિક લોકિક તથા સાહિત્યભાષાઓ જન્મ પામી છે. આ રીતે આજની બધી પ્રાંતિક ભાષાઓને પ્રાકૃતની પુત્રીઓ તથા પ્રાકૃતને સંસ્કૃતની પુત્રી માનવામાં આવે છે વિદ્વાનોનો મત પણ એક વાર એવો જ હતો; પરંતુ આજે એ મત સર્વથા બદલાઈ ગયો છે. આજે અનેક પુરાવાઓથી સિદ્ધ થયું છે કે પાલી-અર્ધભાગધી એ બેઉ પ્રાકૃત ભાષાઓ તેમ જ સંસ્કૃત ભાષા આર્ય ભાષાની પુત્રીઓ છે અને વર્તમાન પ્રાંતિક પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ એ જ આર્ય ભાષાની પૌત્રીઓ કે પ્રપૌત્રીઓ છે. "પ્રાકૃત પાઠમાળા"ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. રત્નચંદ્રજી કહે છે : "ભારતવર્ષમાં આર્ય તત્ત્વોને વહન કરનારી મુખ્યત્વે બે ભાષાઓ છે : સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત."

પરંતુ આ 'પ્રાકૃત' શબ્દે બહુ-બહુ ગૂંચવણો લીધી કરી છે. પ્રાચીન કાળે મુખ્યત્વે બે જ ભાષાઓનાં નામ ઉપયોગમાં લેવાતાં : સંવસ્યા પાવ્યા ચેવ મર્ણિર્મો હોતિ દોળિ વા । પ્રાકૃત ભાષાઓઃ સરમંડલમ્મિ મિજ્જંતે વસત્યા હિમ્મસિયા ॥ *

પરંતુ મદાવીર અને ભુદના કાગમાં 'પ્રાકૃત' શબ્દથી ને ભાષાઓનું સૂચન સૂત્રગ્રંથોમાંથી થતું હતું તે બે જ લોક-ભાષાઓ હતી : પાલી કિંવા માગધી અને અર્ધભાગધી. આચાર્ય

* સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે પ્રકારની ભાષાઓ હોવામાં આવી છે. ગ્રંથમાં આવતા સ્વરસમૂહમાં ઋષિભાષિણ (આર્ય ભાષા) પ્રદરશ છે.

અર્ધભાગધી પ્રાકૃત, પાલી પ્રાકૃત, પૈશાચી પ્રાકૃત, શૌરસેની પ્રાકૃત, મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, અપભ્રંશ પ્રાકૃત, હિંદી પ્રાકૃત, બંગાળી પ્રાકૃત ઇત્યાદિ.”

જે સ્વરૂપમાં આજે મધ્યકાલીન સાહિત્યની અને શાસ્ત્રોની સંસ્કૃત ભાષા બોલવામાં આવે છે તે જ સ્વરૂપમાં સંસ્કૃત ભાષા ઠાણ જ વાર લોકભાષા નહોતી. સાહિત્યની સંસ્કૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનો ભાષા અને વેદોની ભાષા વચ્ચે વિશાળ સહચાર તફાવત છે. સાહિત્યની સંસ્કૃત ભાષા કરતાં વેદોની ભાષા વધારે જૂની છે છતાં વેદોની ભાષા પણ લોકોની બોલચાલની ભાષા નહોતી. વૈદિક ભાષા અને સંસ્કૃત ભાષા બેઉ ધર્મશાસ્ત્રો તથા સાહિત્યના લેખન માટેની જ ભાષાઓ હતી. તે સિવાયની બીજી ભાષાઓ તે કાળે પણ બોલચાલમાં અને સાહિત્યલેખનમાં-બેઉમાં પ્રચલિત હતી: અશ્વત્થ, વૈદિક, સંસ્કૃત અને જનતાની કથ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ એ બધીની માતા પુરાતન કાળની ઠાઈ એક આર્ય ભાષા હતી એ વિશે શંકા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ‘સંસ્કૃત’ એ તો કૌમારપાણિનીયાદિ-સંસ્કૃતા સંસ્કૃતા ભાષા-કૌમાર-પાણિનિ આદિ વૈમાકરણ્યોએ સંસ્કાર આપેલી સંસ્કૃત ભાષા છે; અર્થાત્ જે ભાષાને સંસ્કારવામાં-સંભાર્જવામાં આવી તે ભાષા લોકભાષા હતી-લોકોની કથ્ય ભાષા હતી એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ સંસ્કારાયેલા સ્વરૂપમાં તે લોકભાષા નહોતી. ડૉ. બાકરકર, પ્રો. લાસેન વગેરે વિદ્વાનો પહેલાં માનતા કે પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃત ભાષાનાં વિકૃત અને પાછળનાં સ્વરૂપો છે, પરંતુ એ માન્યતા વધુ સંશોધનને પરિણામે હવે દૂર થઈ છે. પીચલ, ગ્રીવરસન, હોનેલી ઇત્યાદિ સંશોધકો માને છે કે વેદોની ભાષા અત્યંત પ્રાચીન હોવા છતાં વૈદિક યુગમાં પણ સામાન્ય જનતાની બોલચાલની ભાષા નહોતી-ઋષિઓની સાહિત્ય-ભાષા જ હતી. ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં બોલચાલની ભાષાઓ જુદી જુદી હતી અને વૈદિક ભાષાની સાથે તેમનું નિષ્કર્ષિત્વ માત્ર હતું. એ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાંથી એક ભાષા

પગાઈને તેને વેદોમાં સ્થાન મળ્યું છે, અને સાહિત્યની સંસ્કૃતિ
 બાબતે તેનું ત્યારપછીનું અનેક સંક્રાંતિ પછીનું સ્વરૂપ છે. તાત્પર્ય
 એ નીકળે છે કે પ્રાચીન કાળની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાએ
 મદયાગિણી હતી. તેમાંની એકે બાબતે એક-બીજીની પુર
 અનુગામિની હતી સકાય તેમ નથી. ડૉ. સુનીનિકુમાર ચેટ્ટોપાધ્યાય
 મુખી કહે છે કે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓને એક-બીજીથી કાંઈ
 અલગ પાડી સકાય તેમ નથી, તેઓને એક-બીજીથી સ્વતંત્ર અસ્તિ-
 થાવની હતી સકાય તેમ નથી, બન્ને તેઓ વધુ અંગે તો પરસ્પર
 બાધાઓ હતી.

(૧)

આમથી અહીં દર્શન વડે પૂર્વેની જાનની જે બાધાએ
 પશ્ચિમને કોઈ ન્યાયના મથકે કે સિદ્ધાંતોના ઉપગ્રસ્તો મેળવી શકે
 તે બાધાઓ મુજબને પામી હતી : (૧) દીન
 બાધાની પ્રાચીન મોહાના (પિટક, મદયાગિણી અને તત્ત્વ
 બાધાઓ વગેરે મથકની પાસે બા. (૨) દીન મુખે
 અર્થ મથક બા. (૩) દીન મથક અને મુખે
 દીન મથક બા. (૪) પ્રાચીન દીન મથકની દીન મથકની
 (૫) અર્થ, દીન અને તત્ત્વ મથક પ્રાચીન મથકની

આમાંની પાલી ભાષા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જ સમાયેલી છે, જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન ડેટલાક સંશોધકો મગધ દેશ માને છે અને તેથી તેને માગધી કહે છે. બીજાઓ પાલીમાં પૈશાચી ભાષાનું સાદૃશ્ય જુએ છે. પુનઃ પૈશાચી ભાષાના ઉત્પત્તિસ્થાન વિષે પણ મતભેદ છે. ગિરનારના બૌદ્ધ શિક્ષાલેખોની ભાષા સાથે પાલી ભાષાનું મળતાપણું હોઈ તે ભારતના પશ્ચિમ પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને ત્યાંથી સિંધલદ્વીપમાં ગયેલી એમ પણ ડેટલાકો માને છે. ગિરનારના શિક્ષાલેખો અને ખંડગિરિના શિક્ષાલેખો બેઉ પાલી ભાષાના હોવા છતાં બેઉની ભાષામાં ફેરફાર છેઃ એટલે પૂર્વના પ્રાંતોમાં અને પશ્ચિમના પ્રાંતોમાં પાલી ભાષાનું સ્વરૂપ ફેરફારવાળું પ્રતીત થાય છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટ્ટરજી કહે છે કે જુદા ભગવાનનો ઉપદેશ માગધી ભાષામાં અપાએલો પણ ત્યારપછી મગધદેશની શૌરસેની પ્રાકૃતમાં તે (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦) અનુવાદિત થયો અને તે પાલી ભાષાને નામે જાણીતો થયો. આમ હોવા છતાં પાલી ભાષાનું મળતાપણું શૌરસેની અને માગધી કરતાં પૈશાચી સાથે વિશેષ છે. આ બધી ગૂંચવણો છતાં પાલી ભાષા જે સ્વરૂપમાં લિપિબદ્ધ થયેલી મળે છે તે જુદા ભગવાનની ઉપદેશની ભાષા નહોતી કે તે કાળની કથ્ય ભાષા પણ નહોતી. પાલી ભાષા એ બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્યની ભાષા છે અને તે લિપિબદ્ધ થઈ તે કાળનાં પ્રચલિત ભાષાતરવો તેમાં પ્રવિષ્ટ થયાં હોય એ શક્ય છે.

પૈશાચી ભાષા ડેટલાક સાહિત્યગ્રંથોમાં જળવાયેલી મળે છે, પરંતુ તે ભાષા તેના ઉત્પત્તિકુળની ભાષા નથી. આને વ્યાકરણ, નાટક, કાવ્ય ઇત્યાદિમાં જે પૈશાચી ભાષા જળવાયેલી જોવા મળે છે તે મધ્ય કાળની પૈશાચી ભાષા છે અને ઇશુની બીજીથી પાંચમી સદી સુધીની તે પ્રચલિત ભાષા છે. વૈયાકરણ વરરચિ પૈશાચી ભાષાનું મૂળ શૌરસેની પ્રાકૃત માને છે. ચૂલિકા પૈશાચી એ પૈશાચીની નાની સરખી શાખાસમી છે.

જેન સૂત્રગ્રંથો સિવાયના પ્રાકૃત ભાષામાંના જે ગ્રંથો મધ્ય યુગમાં

બીજો પક્ષ માને છે કે મુખપરંપરાદ્વારા જળવાઈ રહેલી ભાષામાં
 બિલકુલ પરિવર્તન ન થાય તે શક્ય નથી. મહાવીર સ્વામીનો
 ઉપદેશ તરકાલીન કથ્ય ભાષામાં હતો અને કથ્ય ભાષામાં સમય
 જતાં અવશ્ય ફેરફાર થતો જાય છે. વળી મહાવીરના નિર્વાણ પછી
 બસો વર્ષ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦) ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળમાં મગધ
 દેશમાં ઉપરાઉપરી ૧૨ વર્ષ સુધી દુકાળ પડ્યો હતો અને તે કાળે
 સાધુઓને દક્ષિણ પ્રદેશમાં જવું પડ્યું હોવાથી કેટલાકેનું સૂત્રગ્રંથોનું
 રમરણ શિથિલ બની ગયું હતું; તેથી દુકાળનો સમય પૂરો થતાં
 પાટલિપુત્રમાં મંથે એકત્ર થઈને જે જે સાધુને જે જે અંગગ્રંથ
 જે જે આકારમાં યાદ હોય તે તે આકારમાં તે તે અંગગ્રંથને પ્રાપ્ત
 કરીને તેનું સંકલન કરવામાં આવ્યું હતું. આથી પણ અંગગ્રંથોની
 ભાષામાં ફેરફાર થયો હોય અને તેની અર્ધભાગધી ભાષામાં મગધની
 પકોશના પ્રદેશોની ભાષાઓ કરતાં દૂરના મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશની ભાષાનું
 તત્ત્વ દાખલ થવા પામ્યું હોય તો તેમ જાનવું શક્ય છે. આ પછી
 આઠસો વર્ષે વલ્લભીપુરમાં અને મથુરામાં જૈન ગ્રંથોને લિપિબદ્ધ
 કરવાને મુનિસંમેલનો થયાં હતાં; અને તેટલા લાંબા કાળમાં જુદા
 જુદા દેશોમાં વિચરતા મુનિઓની લાંબી શિષ્યપરંપરા વીતી ગઈ
 હોય, જુદા જુદા પ્રદેશોની ભાષાનો તથા ઉચ્ચારણબદ્ધનો, તેમના
 મુખપરંપરાગત સૂત્રજ્ઞાન ઉપર જાણ્યે-અજાણ્યે પ્રભાવ પડ્યો હોય
 તો તે પણ શક્ય છે. આ કારણથી એક જ અંગગ્રંથના જુદાજુદા
 ભાગોમાં જ નહિ પણ એક જ વાક્યમાં પણ પરસ્પર ભાષાબદ્ધ
 ભેદોમાં આવે છે. આ જ કારણથી ઇશુની સાતમી સદીના એક
 ગ્રંથકાર શ્રી જિનદાસ ગણીએ અર્ધભાગધી ભાષાનું અટ્ટાસદેસી
 માસાનિયયે ૩ મદમાગદં એવું વૈકલ્પિક લક્ષણ આપ્યું છે. આ
 માન્યતાને અંગે આધુનિક વૈયાકરણોનો બીજો પક્ષ કહે છે કે સૂત્રોમાં
 પતંમાન કાળે ઉપલબ્ધ થતી ભાષા એ મહાવીરના કાળની અણીગુદ્ધ
 અર્ધભાગધી કિંવા અર્ધમગધ પ્રદેશની ભાષા નથી, પરંતુ ઈતર
 ભાષાપ્રયોગોથી સંમિશ્રિત થએલી અર્ધભાગધી ભાષા છે.

[illegible]

* तत्तत्कालीनाचार्यपरम्परायाः स्खलनयोधारणापाटयेन च तत्परिर्वर्तमानं जातमित्यपि वक्तुं न शक्यते पूर्वाधारिणीमाचार्यांगामस्मदपेक्षयाऽपि स्खलनात् । प्रमादेन कस्यचित् स्खलनासम्भवे न सर्वेषां स्खलना । तत्र स्खलनस्खलनया पाठान्तरसम्भवेऽपि सर्वेषां भाषायाः परिवर्तनमशक्यं, भगवत्परिदर्शनं तु तदैव स्यादिति सूत्राणां भाषान्तरमनुवादो वा कृतः स्यात् ।
३ तेषां ग्रन्थान्तरत्वे सप्रे सूत्रत्वमपगतं स्यात् ।

('नेन सिद्धान्तकोमुही'ने। उपोद्भाव)

પુષ્કળ સમાનતા છે, એટલે વરરચિ અને બીજા જે વૈયાકરણોએ પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણો લખ્યાં તેમને અર્ધભાગધી ભાષાનું જે કાંઈ પૃથક્ત્વ મળૂંમ પડ્યું તે પૃથક્ત્વ જ તેમણે નોંધીને અર્ધભાગધીને વ્યાકરણદષ્ટિએ ન્યાય આપ્યાનું સ્વીકારી લીધું. પ્રાકૃતનાં તૈયાર વ્યાકરણો ઉપર જ લાગી રહેલી દષ્ટિને અર્ધભાગધીનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચવાની કાંતો આવશ્યકતા ન સમજાઇ અને કાંતો તેમાં કાંઈ વિશેષતા ન લાગી. શ્રી. હેમચંદ્ર જેવા જૈનાચાર્યે પણ પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં 'આર્ધ પ્રાકૃત' ને નામે જે ભાગધી ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે નાટકસાહિત્યમાં વપરાયેલી અર્વાચીન ભાગધીનો જ છે— જૈનાગમોમાં વપરાયેલી પ્રાચીન ભાગધીનો નથી. *

જૈનાગમોની અર્ધભાગધી ભાષા સ્વતંત્ર વ્યાકરણની રચનાને પાત્ર નથી એવી દૃઢ માન્યતા પં. શ્રી. ખેચરદાસજીની છે. તેમણે પોતાના "પ્રાકૃત વ્યાકરણ"ના 'પ્રવેશ'માં એ સંબંધે પુષ્કળ દલીલો કરી છે. તેમની દલીલોનો મુખ્ય આધાર આચાર્ય હેમચંદ્ર ઉપર રહેલો છે. તે કહે છે : "શ્રી હેમચંદ્રે પ્રાકૃત, શૌરસેની, ભાગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશનાં વ્યાકરણો લખ્યાં છે તેમ સાથે સાથે આર્ધ પ્રાકૃતને પણ લીધું છે. સાધારણ પ્રાકૃત કરતાં આર્ધ પ્રાકૃતમાં કાંઈક વિશેષતા જરૂર છે, પણ તે એટલી નજીવી છે કે, તેનું જુદું વ્યાકરણ કરવું તેમને યોગ્ય નથી જણાયું. આ જ કારણથી સાધારણ પ્રાકૃતના પેટામાં આર્ધ પ્રાકૃતને પણ એમણે ભેળવી દીધું છે. હેમચંદ્ર જેવા જૈન વૈયાકરણ શૌરસેની, ભાગધી અને પૈશાચી જેવી પ્રાયઃ જીનેતર પ્રકારમાં વપરાયેલી કે નાટકીય ભાષાઓનું વ્યાકરણ લખવા પ્રેરાય અને જૈન આગમોની ભાષાનું વ્યાકરણ ન લખે એ કાંઈ અર્થ

* દેનચદસૂરિણા પ્રાકૃતવ્યાકરણે ભાગધીપ્રકરણે ચા ભાગધીભાષા રચિતા સા તુ નાટકસાહિત્ય પ્રમુખાઽર્વાચીનભાગધી ફાતવ્યા ॥

(' જૈન સિદ્ધાન્તકોશુદી ' નો ઉપોદ્ધાત.)

તેન મુનેની જે અંખાને ખ.ભ.ભ.ને કાલને જે
 માનું નાકે પાકાનું મ.વ.નેની ન.તિ.ત.
 રવનંત વ્યાકરણને તેનાં ન ખરી! ના પ્રત અનિ મદતરે
 પાત્ર અર્ધમાગધી ૩. જેની મીને જેન મુંભ મુખાનું વા.મ.ધી
 વા.મ.ધી નિલિનદ યવં દર્શા, તેની મીને
 તોદ મુંભને કનિ.ક.ના કન.ભ.ખ. મે.પા તોદ નેની નિલિનદ કંપે
 દળા ન.પા પ.ત. ખ.ભ.ન પ્રાનાન રવન ન વ્યાકરણે કમ્યાન
 માનાના વનેર અગિ.ન પ.નાર છે. નહારે અંખાને ખ.ભ.ન
 એ. ૩.કે નાન ન વ્યાકરણ નથી ન.પ. મી મલમંદ્ર મુને છે
 પૂંના મીનામોંએ એ કાલ રવન તેનું દનું.

મખ કાગમાં દેમચડી પૂરે અનેક પ્રાકૃત વ્યાકરણે અર્ધ
 જેમા વચ્ચિન પ્રાકૃત વ્યાકરણ નોગા પડેલું હતું. અર્ધમાગધી
 પણ એક પ્રાકૃત ભાષા જ છે અને તેમ. તથા મદામપૂરી પ્રાકૃતમાં

નિર્દોષપૂર્ણે શ્રીજિનદાગ્રમહસ્તરણ “મગદ્દેશગયભાવાનિવદ્ અદ્ભુતમાગધી”
 શ્રીમાર્કણ્ડેયમહર્ષિણા પ્રાકૃતચર્ચકે સ્વરોન્- ‘શોભન્યા અદ્ભુતશાદિયનેશ્વરે
 માગધી” અર્થાત્ શ્વષેનદેશસ્ય ભાષા શોભનેતી, મગદ્દેશસ્ય ભાષા માગધી.
 મગધશ્વષેનમધ્યભાગસ્ય ભાષાડર્દ્ધમાગધી । પાત્તાનાપાવર સ્વતંત્રેય ભાષા ।
 શત્રુલક્ષેન પાત્તીચદશા દશસ્પાલેન મિત્રા । પાત્તીભાષાયા યથા બૌદ્ધસાહિત્ય
 તથાડર્દ્ધમાગધીભાષાયાં જૈનધર્મસ્તર પુગવનસાહિત્યમ્ । પાત્તીભાવાનિવદ્
 બૌદ્ધસાહિત્ય યથાડશાવધિ પાત્તીભાષાયામેવાવતિપ્તન તથાડર્દ્ધમાગધીવિવદ્
 જૈનસાહિત્યમયપર્યન્ત તસ્યામેવ ભાષાયામવતિપ્તન । એદસ્ત્રય ચદ્વૌદ્ધસૂત્રાણી
 ટીકા અપિ પાત્તીભાષાયામેવાસન્ । તન તસ્યા અણાવધિ તથેવ પ્રચારોડને-
 કાનિ ચ વ્યાકરણાનિ વિવન્તડર્દ્ધમાગધીભાષાયા જૈનસૂત્રાણા ટીકા ન ત્રિમિત
 જૈનાચાર્યેસ્તેન તસ્યાઃ પ્રચારો ન તથા સમજનિ ॥

(‘ જૈન સિદ્ધાન્તકોમુદી ’ નો ૩૫૦૬૫૦)

આપેલા ઉદાહરણ ઉપરથી સૂત્રોની ગવન નહિ પણ પદની ભાષા પણ આર્ષ અથવા અર્ધભાગધી હતી. ”*

હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કર્યા પછી આર્ષ કિંવા અર્ધભાગધીનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચવાની જરૂર માની નથી એ ખરું, પરંતુ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત અને અર્ધભાગધી વચ્ચે બે-ચાર રૂપોના તફાવતને કારણે એવી જરૂર માની નથી એ અનુમાન બરાબર નથી. હેમચંદ્રે એક-એ વિશેષતાઓને માટે ચૂલિકા પૈશાચીને જુદી ભાષા માની છે અને આઠ-દસ વિશેષતાઓને માટે સૌરસેની, માગધી તથા પૈશાચી ભાષાઓને જુદી જુદી ભાષાઓ તરીકે સ્વીકારી છે, તે જ રીતે આર્ષ તથા અર્ધભાગધીને પૃથક્ ભાષા તો માની છે જ; માત્ર મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ રચ્યા પછી બીજી ભાષાઓની ભિન્નતાઓ જુદી નોંધી છે, છતાં અર્ધભાગધી ભાષાની અનેક વિશેષતાઓ પ્રકારાન્તરે બતાવેલી જ છે. આ ભિન્નતાઓ અને વિશેષતાઓ શ્રી. રતનચંદ્રજીએ “જૈન સિદ્ધાંતકોમુદી”ના ઉપોદ્ધાતમાં મોટા પ્રમાણમાં દર્શાવી છે અને ડૉ. બનારસીદાસજીની ‘અર્ધભાગધી રીડર’ તથા ‘રેકોલેટન મામર ઓફ અર્ધભાગધી’ ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે. હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કરી તે પૂર્વે બીજાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો અસ્તિત્વમાં હતાં એટલે હેમચંદ્રે એ પરપરાનુસાર પ્રાકૃત વ્યાકરણને કેન્દ્રસ્થાને રાખી છતર ભાષાઓની ભિન્નતાઓ જ માત્ર નોંધીને સંક્ષેપ સાધ્યો; પરંતુ જોઈ ધર્મગ્રંથોની પાલી ભાષાને માટે પૂર્વે જે સ્વતંત્ર વ્યાકરણો રચાયાં હતાં તેનું જ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ

* Arva and Ardhamāgadhī are identical, and according to the tradition the language of the old Jaina-suttas was Ardhamāgadhī, and indeed as Hemchandra's example from the Dasa-Veyāhya sutta (33-19) shows, not only Prose but also Poetry.

આપેલા ઉદાહરણ ઉપરથી સૂત્રોની ગત જ નહિ પણ પદની ભાષા પણ આર્ષ અથવા અર્ધભાગધી હતી. ”*

હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કર્યા પછી આર્ષ કિંવા અર્ધભાગધીનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચવાની જરૂર માની નથી એ ખરું, પરંતુ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત અને અર્ધભાગધી વચ્ચે એ-ચાર રૂપોના તફાવતને કારણે એવી જરૂર માની નથી એ અનુમાન બરાબર નથી. હેમચંદ્રે એક-એ વિશેષતાઓને માટે ચૂલિકા પૈશાચીને જુદી ભાષા માની હો અને આઠ-દસ વિશેષતાઓને માટે શૌરસેની, ભાગધી તથા પૈશાચી ભાષાઓને જુદી જુદી ભાષાઓ તરીકે સ્વીકારી છે, તે જ રીતે આર્ષ તથા અર્ધભાગધીને પૃથક્ ભાષા તો માની છે જ; માત્ર મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ રચ્યા પછી બીજી ભાષાઓની ભિન્નતાઓ જુદી નોંધી છે, છતાં અર્ધભાગધી ભાષાની અનેક વિશેષતાઓ પ્રકારાન્તરે બતાવેલી જ છે. આ ભિન્નતાઓ અને વિશેષતાઓ શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ “જૈન સિદ્ધાંતકૌમુદી”ના ઉપોદ્ધાતમાં મોટા પ્રમાણમાં દર્શાવી છે અને ડૉ. બનારસીદાસજીની ‘અર્ધભાગધી રીઠર’ તથા ‘રેકેટેડન ગ્રામર ઓફ અર્ધભાગધી’ ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે. હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કરી તે પૂર્વે બીજા પ્રાકૃત વ્યાકરણો અસ્તિત્વમાં હતાં એટલે હેમચંદ્રે એ પરંપરાનુસાર પ્રાકૃત વ્યાકરણને કેન્દ્રસ્થાને રાખી ઘટતર ભાષાઓની ભિન્નતાઓ જ માત્ર નોંધીને સંક્ષેપ સાધ્યો; પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોની પાલી ભાષાને માટે પૂર્વે જ સ્વતંત્ર વ્યાકરણો રચાયાં હતાં તેવું જ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ

* Arsa and Ardhamāgadhī are identical, and according to the tradition the language of the old Jaina-suttas was Ardhamāgadhī, and indeed as Hemchandra's example from the Dasa-Veyāhya sutta (33-19) shows, not only Prose but also Poetry.

એથી આ આગમોની ભાષાને અર્ધભાગધી સમજવી કે એમ સમજ
એ વિગેનાં પુસ્તકો લખવાં એ ભાષાના ઇતિહાસમાં ગોટાળો કરવા
સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?” પરંતુ જે ‘ગોટાળો’ પં. બેચર-
દાસજીને ઈષ્ટ નથી લાગતો તે જ ‘ગોટાળો’ (?) અર્ધભાગધીના
વ્યાકરણ “જૈન સિદ્ધાન્તકોમુદી” ની તથા “અર્ધભાગધી કાવ્ય”ના
પાંચ ખંડોની રચનાદ્વારા શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ કર્યો છે ! શ્રી રત્નચંદ્રજીએ
વસ્તુતઃ પ્રાચીન ભાષાઓના ઇતિહાસમાં ગોટાળો કર્યો નથી પણ
અનેક પ્રકારના પાંચરો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના “સિદ્ધહિમ” ગ્રંથને
હાથીની અંજાડીમાં મૂકીને સિદ્ધરાજે પોતાના રાજમહાક્ષપમાં પધરાવી
તેનું સન્માન કર્યું હતું; ત્રણસો લલિયાઓ પાસે તેની નકલો લખાવીને
તેનો પ્રચાર કર્યો હતો અને કલ્લક નામના અધ્યાપકને રોકી તેની અધ્યયન-
શાળા પાટણમાં શરૂ કરાવી હતી. તે કાળની હાથીની અંજાડીનાં જેટલાં જ
આજનાં મહત્ત્વનાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંમાન શ્રી. રત્નચંદ્રજીના કાવ્ય-
વ્યાકરણને ભારતના પંડિતો, પ્રોફેસરો તથા ડૉ. હેન્ડમથ, પ્રો. શુશ્રીમ,
પ્રો. સીલ્વાન લેવી, પ્રો. જ્ઞાન નોબલ, પ્રો. હર્મન જેકામી, ડૉ. કીરેલેલ,
પ્રો. વોટરનીદ્ર, ડૉ. પરટોલ્ક ઇત્યાદિ જેવા વિદેશી પંડિતોએ પણ
આપ્યાં છે અને અભ્યાસીઓને માટે તે આશીર્વાદરૂપ હોવાનું સ્વીકાર્યું છે.

(૩)

આગમભાષા પ્રતિ શ્રી. રત્નચંદ્રજીની સેવાપરાયણતાનો પ્રારંભ
સં. ૧૯૬૭ થી થાય છે. તે વખતે તેમણે કચ્છના માંડવી ગામમાં
“પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા” તૈયાર કરી હતી;
પ્રાકૃત પાઠમાળા પરંતુ એ જ વર્ષમાં પં. શ્રી. બેચરદાસજીએ
રચેલી એક “પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા” પ્રસિદ્ધ
૧૯૬૮, એટલે તેમણે પોતાની કૃતિ પ્રસિદ્ધિમા મૂકવાનો વિચાર નંધ
રાખ્યો. ત્યારપછી ૧૩ વર્ષ સં. ૧૯૮૦માં બીજાનેરના શેઠ અમરચંદ્રજી
બેરોદાનજીએ તે માર્ગોપદેશિકાને હાથે ભાષાની પાઠમાળાએ ફેરવી

હતા. તેવા પ્રાચીન કોષો પંડિત ધનપાલકૃત 'પાઠ્ય લઘ્વી નામમાલા' અને હેમચંદ્રાચાર્યકૃત 'દેશી નામમાલા' એ જે છે. આમાંના પહેલો ગ્રંથ અતિ સંક્ષિપ્ત છે—માત્ર જસો જટલાં પછીમાં જ સમાપ્ત થાય છે. બીજો ગ્રંથ કેવળ દેશી શબ્દોનો કોષ છે. અર્વાચીન કોષોમાં 'અભિધાન રાજેન્દ્ર' નામક કોષ મુખ્ય અને ઘણો મોટો છે. મોટા સાત ગ્રંથોમાં એ કોષ પૂરો થયો છે, પરંતુ તેમાં બહુવિધ ત્રુટિઓ છે. તેની રચના આશરે પોણાસો પ્રાકૃત જૈન ગ્રંથોને આધારે કરવામાં આવી છે, જેમાં અર્ધભાગધીના દર્શનવિષયક ગ્રંથો વિશેષાંશે છે; અને પ્રાકૃતની ઈતર મુખ્ય શાખાઓના તથા જુદા જુદા વિષયોના જૈન-જૈનેતર ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. તે ઉપરાંત પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી કેટલાક ભાગોના જિતારા કરવામાં આવ્યા છે અને કોષ કોષ તો નાના-મોટા આખા ગ્રંથો જ તેમાં જિતારી લીધા છે. આથી આ ગ્રંથનો વિસ્તાર વધ્યો છે, છતાં ઘણા ઉપયોગી શબ્દો છોડી દેવામાં આવ્યા છે, મોટા મોટા સામાસિક શબ્દોની ભરતી કરવામાં આવી છે, અને કેટલાક કસ્પિત પ્રાકૃત શબ્દો પણ મેળવી દેવામાં આવ્યા છે. ડૉ. વુલ્ફર કહે છે કે વુલ્ફર ની પંચમી વિભક્તિના એકવચનનાં પચાસ રૂપો આ કોષમાં આપેલા છે, પરંતુ અર્ધભાગધી ભાષામાં એમાંનું કોઈ પણ રૂપ ભાગ્યે જ મેળવામાં આવે છે. ગ્રંથના અતિવિસ્તારને કારણે તેને 'એનસાઇક્લો-પીડિયા ઑફ જૈનિઝમ' (જૈન વિશ્વકોષ) તરીકે કેટલાકે ઓળખાવે છે પરંતુ તેમાં જોટલો વિસ્તાર છે તેટલું જીગલું માલુમ પડતું નથી.

૫. શ્રી. હરગોવિંદદાસ કૃત 'પાઠ્ય-સદ્-મહપ્રજ્ઞવો' (પ્રાકૃત શબ્દ-મહાર્ણવઃ) એ એક સારો પ્રાકૃત-દિદી શબ્દકોષ છે. તેમણે પંદરેક વર્ષના પરિશ્રમ પછી બધી પ્રાકૃત ભાષાઓનો શબ્દસંગ્રહ, વિભ. સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દ, મૂળ શબ્દના ઉપયોગનું સ્થાન અને દિદી અર્થો સાથે એ ગ્રંથમાં આપ્યો છે અને વ્યાકરણદૃષ્ટિને સમુચિત રીતે સાચવી છે.

૧. બંગારીનો શબ્દસંગ્રહ સમગ્ર કોષની દાષ્ટએ ધણો નાનો તથા ટિઓવાળો હતો, પરંતુ એમની આગમભાષાભક્તિનો ઘોતક હતો. મિલે પ્રેરણા ઉત્સાહથી શ્રી. રતનચંદ્રજીએ એ કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું અને નવો પ્રયત્ન આરંભીને એ કાર્ય પૂરું કર્યું હતું એ નિર્વિવાદ છે.

“ અર્ધભાગધી કોષ ” એ પાંચ ગ્રંથોમાં વહેંચાયેલો મહાગ્રંથ છે. આગમના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તેવો એક નાનો અર્ધ-ભાગધી-ગુજરાતી શબ્દકોષ પણ તેમણે “ જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ ” એ નામે તૈયાર કર્યો હતો જે સં. ૧૯૮૩માં પ્રકટ થયો હતો.

આગમભાષાના કોષ ઉપરાંત તેનું વ્યાકરણ રચવાની શરૂઆત શ્રી. રતનચંદ્રજીએ અમદાવાદમાં સં. ૧૯૭૬માં જ્યારે કોષનો પ્રથમ વિભાગ પ્રકટ થયો ત્યારે જ કરી હતી. તે

‘ જૈન સિદ્ધાન્ત- માટે તેમણે પ્રથમ શબ્દો અને ધાતુરૂપોની કૌમુદી ’ ચૂંટણી કરેલી. સં. ૧૯૮૦માં વડવાણ કેમ્પના ચાતુર્ભાસમાં, સં. ૧૯૮૧માં મોરબીના ચાતુ-

ર્ભાસમાં, અને સં. ૧૯૮૨માં વાંકાનેરના ચાતુર્ભાસ મુધી એ કાર્ય ચાલુ રહ્યું હતું. એ જ વર્ષમાં “ જૈન સિદ્ધાન્તકૌમુદી ” નામે અર્ધભાગધી ભાષાનું વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ થયું. ભાષાના પ્રારંભિક અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તેવી “ અર્ધભાગધી શબ્દરૂપાવલિ ” અને “ અર્ધભાગધી ધાતુરૂપાવલિ ” સં. ૧૯૮૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ. “ જૈન સિદ્ધાન્તકૌમુદી ” ની પ્રસિદ્ધિ પછી ત્રણ વર્ષ—સં. ૧૯૮૫માં તેમણે એના પર સંસ્કૃત રીઠા લખવાનું શરૂ કરેલું, સં. ૧૯૮૮માં ટીકાલેખનનું કાર્ય પૂરું થયું, ત્યારપછી તેનું પુનઃસંશોધન શરૂ કર્યું અને હેવટે સરીક “ જૈન સિદ્ધાન્તકૌમુદી ” સં. ૧૯૯૪માં લાકોરના ગ્રાણીતા સંસ્કૃત મંથપ્રકાશક શ્રી. મહેશ્વરજી લલમનદાસે પ્રસિદ્ધમાં મુદ્રા. એ ગ્રંથની

પ્રકરણ ૮ મું

કોપની તથા વ્યાકરણની સંઘટના

(૧)

શ્રી. રત્નચંદ્રજી કૃત “અર્ધભાગધી કોપ” ના ચાર પ્રંથોમાં એકંદરે પચાસ હજાર શબ્દોની સંખ્યાનો સમાવેશ છે. એ શબ્દો એકંદરે ૪૯ પ્રંથોમાંથી સંગ્રહેલા છે, જેમાં પચાસ હજાર ૧૧ અંગો, ૧૨ ઉપાંગો, ૭ પદ્ધતિઓ, ૬ શબ્દોનો સંગ્રહ છેદસૂત્રો, ૪ મૂળ સૂત્રો, નંદી સૂત્ર, અણુઓગદ્વાર, અને ઓષનિર્ન્યુક્તિ ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે; એટલે કે બધાં શ્વેતાશ્વર જૈન સૂત્રો અને તેને લગતા સધના મુખ્ય પ્રંથોના શબ્દો તેમાં સમાવી લીધેલા છે. પાંચમા પરિશિષ્ટ વિભાગમાં બાકી રહેલા અર્ધભાગધી શબ્દો ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત અને દેસ્ય શબ્દોનો મોટો સંગ્રહ આપવામાં આવેલો છે.

કોપની સંઘટનામાં એકંદરે પાંચ ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. મૂળ અર્ધભાગધી શબ્દ પહેલાં આપવામાં આવ્યો છે, પછી તેનો સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દ આપેલો છે, વિશુદ્ધ અર્થથોજના અને પછી ગુજરાતી, હિંદી તથા અંગ્રેજી અર્થ તે તે લિપિઓમાં આપેલો છે. હિંદી તથા અંગ્રેજી અર્થોની યોજના માટે શ્રી. રત્નચંદ્રજીને તે તે ભાષાના મહાકવિ બીજા વિદ્વાનોની સદાયતા લેવી પડી હતી, કારણકે તે ભાષાઓનું તેમનું જ્ઞાન કોપની રચના માટે જોઈએ તેટલું ઊંડું નહોતું.

પરંતુ આ અર્થચોગનામા કાઈ દોષ ન આવી જય તેટલી ખજારદારી તો તે ગણના જ દના દિગ અને અંગ્રેજી ભાષાના જાણકાર વિદ્વાનો પણ જાન નેન પગિખાપામા માગી પેટે જાણકાર નથી હોતા ત્યાં તેઓ એ બાપાના નાજદાના અર્થો સમજાવવામાં પૂરી મદદ નથી થતા હિદાતગ્નુ નર્મદ અગાઉત એ ત્રિલિંગી શબ્દ લખ્યો. તેનો મંદૂત પ્રતિશબ્દ અત્યાયુક્ત છે શ્રી. રત્નચંદ્રએ તો શુભરાત્રી અર્થ 'ઉપયોગરહિત,' 'ઉપયોગ વિનાનો,' 'અસાવચેત,' એ પ્રમાણે કરેલો તેનો દિગ અને અંગ્રેજી અર્થ અનુવાદો " બિનઉપયોગકા-નિરૂપયોગી " તથા " Useless " એવો કરેલો. 'ઉપયોગ'નો અર્થ જૈન પગિખાપામા 'સાવધાનતા' એવો થાય છે, એથી અજુમાદિત અનુવાદકનો દોષ તેમણે જોઈ લીધો અને તેનો વાસ્તવિક અર્થ પુન ચોગપો: " ઉપયોગરહિત-અસાવધાન " તથા " Unwary, without proper circumspection " આવો અનુભવ બીજાઓની પાસેથી કામ લેતા તેમને ઘણી વાર થયેલો અને શબ્દશબ્દના પ્રયેક બાપામાના અર્થને પૂરી સાવધાનતાથી તપાસ્યા વિના ચાલી શકતુ નહિ.

કોપમા પ્રત્યેક શબ્દનો મંદૂત પ્રતિશબ્દ આપેલો છે. એવો જ સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દ મંદૂત સાહિત્યમા પ્રચલિત વા પ્રસિદ્ધ ન હોય તે પ્રતિશબ્દની પિગાણુ ખામ ચિહ્નદાન નોંધી વ્યાકરણ-રીતિએ છે, જેમકે અવલુચ નો મંદૂત પ્રતિશબ્દ અવલુચ લયોજન છે, પણ તે મંદૂતમા ગુપ્તિમિત નથી તેથી તેની પાસે * આવુ ચિહ્ન કરીને, તેનો મંદૂત અર્થ નોંઝદણ્ડ એવો આપેલો છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય છે ત્યાં ત્યાં એક શબ્દના બીજા સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દો આપેલા છે, પ્રત્યેક દાનગા છે અને વ્યુત્પત્તિ-સમાસ પણ કરેલા છે આ પ્રતિશબ્દો મંદૂત કોપાને અનુસરીને અને વ્યાકરણુરીતિએ શુદ્ધ છે એવી ખાતરી કરીને જ આપેલા છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અનુસાર એક શબ્દના અનેક અર્થો

અર્થ શકે છે પરંતુ આ કોપમાં કેવળ એ જ અર્થો આપેલા છે કે જેને જૈન સૂત્રોનો ટેકો હોય.

મૂળ શબ્દની સાથે પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ, નપુંસક લિંગ અને ત્રિલિંગ દર્શાવવાને પ્રત્યેકનો પ્રથમાક્ષર આપીને લિંગ (જાતિ) નું દર્શન કરાવ્યું છે. જ્યાં મૂળ શબ્દનું અર્થાતરની દૃષ્ટિએ લિંગાંતર થાય ત્યાં તે અર્થની સાથે પૃથક્ લિંગનિર્દેશ કરેલો છે. આ મૂળ શબ્દની જાતિ તે અર્ધભાગધી શબ્દોની દર્શાવી છે-તેના સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દોની નહિ. જોકે સંસ્કૃત અને અર્ધભાગધી શબ્દોની જાતિ મોટે ભાગે પરસ્પર મળતી હોય છે, તોપણ કેટલીક વાર ભેદ પણ દેખાય છે. દાખલા તરીકે અક્ષુદ્ધ-અશુદ્ધ શબ્દ. સંસ્કૃતમાં એ શબ્દ વિશેષણ હોઈને ત્રિલિંગી લેખાય છે, પરંતુ સૂત્રોમાં તેનો અર્થ 'મંબીર શ્રાવક' એવો છે, અને તેને પુલ્લિંગમાં જ વાપરેલો છે, એટલે તેને પુલ્લિંગ દર્શાવ્યો છે. અંબિલ (સં. અમ્લા) એક પ્રકારની વનસ્પતિ છે. સંસ્કૃતમાં તે સ્ત્રીલિંગી શબ્દ છે, પરંતુ સૂત્રોમાં તેને નપુંસક લિંગમાં વાપરેલો છે, એટલે કોપમાં સૂત્રાનુસારે નપુંસક લિંગનો જ દર્શાવ્યો છે.

લિંગ અને પ્રતિશબ્દ પછી વધુ બાપાઓમાં મૂળ શબ્દના અર્થો આપ્યા છે. અર્થો પૂરા થયા પછી મૂળ શબ્દ જે, જે સૂત્રો

કે પ્રંથોમાં પ્રયુક્ત થયો-હોય તે તે સૂત્રો

શબ્દ-અર્થમાં આગ- તથા પ્રંથોનાં સંક્ષિપ્ત નામ તથા જે જગ્યાએ

મોનું અનુસરણ તે શબ્દ આવ્યો હોય તે માથા-શ્લોક યા

અધ્યયન આદિનો નિર્દેશ આંકડા દ્વારા

કરવામાં આવ્યો છે આ સંક્ષેપની સમજૂતી માટે કોપાન્તર્ગત સૂત્રોની સૂચિ તથા વ્યાકરણ-પ્રયોગોની સંક્ષિપ્ત સૂચિ જોડવામાં આવેલી છે. જે શબ્દોના એકથી વધુ અર્થ થતા હોય તે શબ્દો જુદા જુદા બોધે આપી જુદા જુદા અર્થોનું અને પુનઃ તે તે અર્થોમાં જ્યાં જ્યાં તે શબ્દોનો વ્યવહાર થયો હોય તે તે સ્થાનોનું દર્શન કરાવ્યું છે.

દાખલા તરીકે-અભિજાય-અ. ત્રિ. (અભિજાત; અભિ-પ્રસન્ન જાત જન્મ યસ્ય ■ તથા) કુલીન; ખાનદાન કુળમાં જન્મેલ. ભગવતી-૬, ૩૩; ઉત્તરાધ્યયન-૩, ૧૮. (૨) અગીઆરસનું નામ, પશુના અગીઆરમા દિવસનું નામ, જન્મપ્રતિ-૭, ૧૫૧; સૂર્યપત્રિતિ ૧૦. (૩) ઉત્પન્ન, ઉત્તરાધ્યયન-૧૪, ૬.

સામાસિક શબ્દોને મૂળ શબ્દોના પેટામાં આપવામાં આવ્યા છે, અને તે સાથે તેના સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દો તથા તેના પ્રયોગોનાં સ્થાન આપેલાં છે. ઠાઠ શબ્દોની સાથે સૂત્રોનાં પ્રમાણવાક્યો-અવતરણો પણ આપેલાં છે. જેમકે અભિજાય-અ ની સાથે (અભિજાય-અ-) સદ્ (અર્થ) ત્રિં જેને શ્રદ્ધા-તત્ત્વરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તે. “અભિજાયસદ્ધૈ તાતં ઉવાગમ્મ ઇમં ઉદાહુ” ઉત્તરાધ્યયન ૧૪, ૬.

આવાં અવતરણો જ્યાં જરૂરી જણાયાં છે ત્યાં જ આપેલાં છે, છતાં લગભગ અર્ધોઅર્ધ શબ્દોને માટે અવતરણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે.

ઠાપમાંના શબ્દોમાં જે ધાતુઓ છે તેમને ખાસ ધાતુચિકીટી અંકિત કરેલા છે અને તેના ત્રણ ગણ માનીને પ્રત્યેક ગણનાં સૂચક જુદાં જુદાં ચિહ્નો વાપરેલાં છે. થોડા ધાતુઓની ક્રિયાઓ પણ જુદી આપેલી છે. મૂળ અર્ધમાગધી શબ્દોમા ઉપસર્ગોને ધાતુની સાથે ગણેલા છે અને સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગ તથા ધાતુઓની વચ્ચે સંયોજક ચિહ્નો દર્શાવ્યા છે. જેમકે ✓અભિનિવ્રજ્ય ધા. I (ગણચિકી) (અભિ+નિવ્રજ્ય) મંસાર હોડી બદાર નીકળવું, પ્રવ્રજ્યા ક્ષેત્રી. અભિનિવ્રજ્યમાદિ આ. (આત્માર્થ) “આયાણહેડ અભિનિવ્રજ્યમાદિ” ઉત્ત. ૧૩, ૨૦.

મંત્રધર્મ, દેવધર્મ અને વર્તમાન કૃદન્તોમાં જેના જેના ધાતુઓ ઉપલબ્ધ થયા તે તેને ધાતુની સાથે ગણ્યા ■ અને જ્યાં તેના

ધાતુઓ નથી મળ્યા ત્યાં ત્યાં તેમને સૂત્રકારોને અનુસરીને અવ્યય તરીકે જ માનવામાં આવ્યા છે.

તદ, યુષ્મદ, અસ્મદ, આદિ શબ્દોનાં જુદી જુદી વિભક્તિઓનાં રૂપોમાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નિયમનની શિથિલતા જણાય છે. એટલે શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ આ કોપમાં એવા શબ્દોનાં બધી વિભક્તિઓનાં રૂપો આપ્યાં છે જેને આગમભાષામાં યજ્ઞેલા પ્રયોગોનો ટેકો હોય. અર્ધભાગધીમાં ચતુર્થી વિભક્તિનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ થતો નથી, તે માટેનો પ્રત્યય છે તથા છે. દાખલા તરીકે અસ્મદની વિભક્તિઓનાં રૂપો આ કોપાનુસાર બિતારીએ :

અઠ્ઠ (ત્રિ०) (સં. અસ્મદ) હું

એકવચન	બહુવચન
૩૦ અહં, મેં	અમ્હં, અહં
૬૦ મે, મમં, મમ	અમ્હં, અમ્હે
૧૦ અમ્હ, મે, મણ	અમ્હેદિ
૫૦ મમાહિતો	...
૫૦ મમ, મજ્જ, મજ્જ,	અમ્હં, અમ્હે, અમ્હાણં
મહં, અમ્હં, મમ, મે	

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ૫૨મીનું બહુવચનનું કે સપ્તમીનું એકવચન-બહુવચનનું અસ્મદનું કોઈ રૂપ જ અર્ધભાગધીમાં થતું નથી. ઉપર આપેલાં રૂપો તો આગમસાહિત્યમાં યજ્ઞેલા પ્રયોગોની તારવણીરૂપ છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ એ શબ્દોનાં બધાં રૂપો આપણને ક્ષી. રત્નચંદ્રજીની "પ્રાકૃત પાઠભાળા" ના વ્યાકરણ વિભાગભાષી મળી રહે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

૩૦ મ્મિ, અમ્મિ, અમ્મિ, હ,	અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો, મો, મં, મે
અહં, અહં	
૬૦ બે, બ, મિ, અમ્મિ, અમ્હ,	અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, લે
અમ્હ, મેં, મન, મિન, અહં	

- ૧) તિ, મે, મમ, મમણ, મપાટ
મટ, મણ મઆટ, જે
- ૫૦ મટ (મટણા મરિટુ, મ-ત્તા, મરે, મરેડ, મમ, મજ મત્તવ, (મમા, મમાઈ, મમાઈના મમતા મમાતા, મમાડ મે મરે મરે મજ અને મમતાના રૂપો થાય)
- ૫૦ મે, મટ, મમ, મજ, મજ, મજ્જ, મજ્જે અમ્હ, અમ્હ.
- ૨૬૦ મહ, મિ, મમાટ, મણ, મે અમ્હ, મમ, મજ, મત્ત (એ આગના દેવકના આર રૂપો થાય, જેમકે અમ્હસિ, અમ્હત્થ, અમ્હમ્મિ અમ્હર્હિ)
- જે જો, મત્ત, અમ્હ, અમ્હ, અમ્હે, અમ્હે, અમ્હાણ-જ, મમાન-જ, મજ્જાણ-જ મજ્જાણ-જ અમ્હમુ-જ મમેષ-મ, મહેષ-મ, મમ્મેષુ-જ.

આગમકોપની મંત્રનામા આગમે ના આગિ પુનિ ના અવાજો આવેલી એકનિકતાનો પરિચય આ ક્રિયાથી થાય છે. આ વિભાગોમા આગમના આગિ પુનિ ના અવાજો આપીને તારવણી પૂરી થયા પછી પ્રાણી નાકે, ઇત્યાદિ અંથોમા આગના આગિ પુનિ ના અવાજો થઈને માટે તેનો એક વિભાગ થાય છે.

રતનચંદ્ર ૧૭ કથો દતો. જે વિભાગના ૧૧

૨૬૧ મમેષ ૧૧ શી રા ૧૧ મદ્ધરાઈ પ્ર.

૧૯૧ ૧૪૩ આપવામા ૨૧

સંખ્યાનંધ ગ્રંથોમાંથી એ શબ્દોની તારવણી કરવામાં આવી છે, તેમાં મહત્વના બધા પ્રાકૃત સાહિત્યગ્રંથોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ કોષના પાંચ વિભાગો આગમસાહિત્ય ઉપરાંત પ્રાકૃતસાહિત્યના અભ્યાસીઓ તથા સંશોધકોને પણ મદદગાર બને છે.

આગમકોષના ચાર ગ્રંથોમાં કેટલાંક જરૂરી ચિત્રો આપેલાં છે અને શબ્દાર્થની સમજમાં તે સહાયક બને છે. કોષના પ્રથમ વિભાગમાં પં. શ્રી. બનારસીદાસજીનું અર્ધભાગધી ભાષાનું સંક્ષિપ્ત અંગ્રેજી વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે.

કોષની સંઘટનામાં જે કાંઈ તત્ત્વોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેની રૂપરેખાઓ ઉપરથી એક-એક શબ્દની પાછળ સેવામાં આવેલી પુષ્કળ જહેમતનો ખ્યાલ આવે છે. તે કાર્યની ફળનિષ્પત્તિનું પાછળ વર્ણોસુધી ચિત્તની જે સ્થિરતા, જે મૂલ્યાંકન ધૈર્ય, જે ખંત, જે શ્રમ આવશ્યક થઈ પડ્યાં હશે તેની કલ્પના કોષકારે કરેલી ફળનિષ્પત્તિ ઉપર દેશ-વિદેશના પંડિતોએ કાઢેલા ઉદ્ગારો ઉપરથી જ કરવાની રહે છે.

ડૉ. હેલ્મથ (બર્લીન) કહે છે - “ શ્રી. રત્નચંદ્રજીની કૃતિ પ્રાકૃતના બધા અભ્યાસાર્થીઓના હાર્દિક સત્કારને પાત્ર છે. પૌર્વાત્મ્ય દેશોને લગતા અભ્યાસની આ મહત્વની શાખાના સાહિત્યમાં જરૂર એ કૃતિ એક ત્રુટિ પૂરનારી બને છે અને તેથી જૈન ભાષા, જૈન સાહિત્ય અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં રસ ધરાવનારાઓને માટે તે અમૂલ્ય સાધન બની રહેશે. ”

ડૉ. જ્હોન નોબેલ (બર્લીન) કહે છે : “ શોકની વાત એ છે કે ઠાઈ પણ પ્રાકૃત ભાષાની એકે સારી ડિક્શનરી આજમુધી અસ્તિત્વમાં આવી નથી, તેથી પ્રાકૃત મૂળ પાઠો અને ખાસ કરીને અર્ધભાગધી મૂળ સૂત્રો વાચતાં અભ્યાસાર્થીઓને બહુ મુશ્કેલી વેદની પડે છે. કોષના અભ્યાસાર્થીઓ અર્ધભાગધીના મૂળ તત્ત્વથી તદ્દન

શબ્દપ્રયોગોનું બની શકે તેટલું સ્વચ્છ સ્પષ્ટીકરણ આપવાનો પ્રયત્ન કયો છે. અવતરણો તો એવાં છે કે જેથી આધારશૂત ગ્રંથોની વિશિષ્ટ મુશ્કિલ દર્શન થયા વિના રહે નહિ.”

પ્રો. રામેશ્વર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝા (અજમેર) કહે છે: “પાંચ ભાગોનો આ બૃહત્કોષ વિદ્વત્સમાજ તથા જૈન સાહિત્યને શ્રી. રત્નચંદ્રજી મહારાજની એક અમૂલ્ય દેણુગી છે. સંક્ષેપમાં એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નહિ થાય કે આ ગ્રંથરત્ન વસ્તુતઃ મુનિવર્ધના છયનની સાધના છે...જૈન મુનિઓને ચાતુર્ભાસ સિવાયના આઠ માસ પેદશ વિહાર કરવો પડે છે, જેથી તેમનાં સાહિત્યકાર્યોમાં અનેક બાધાઓ આવી પડે છે, કિંતુ વિદ્ય-બાધાઓની જરા પણ પરવા ન કરતાં મુનિવર્યે ૬૦ વર્ષના પોતાના આયુષ્યમાંથી ૨૦ વર્ષથી વધુ સમય-સુધી અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવીને આ મહાન્ કાર્યને સુસંપન્ન કર્યું, જેથી તે અનંત કાળ સુધી વિદ્વત્સમાજના ધન્યવાદને પાત્ર છે.”

(૨)

શ્રી. રત્નચંદ્રજીકૃત “જૈન સિદ્ધાન્તકૌમુદી” એ જૈનામતોની અર્ધભાગધી ભાષાનું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ છે. વરરચિ, ચંડ, કાત્યાયન, આચાર્ય હેમચંદ્ર, ત્રિવિક્રમ, માર્કંડેય, કમદીશ્વર, અર્ધભાગધીનો અરપય દીક્ષિત વગેરે વૈયાકરણોએ પ્રાકૃત અપૂર્વ વ્યાકરણ-ગ્રંથ વ્યાકરણો રચ્યાં છે. તે બધાંમાં પ્રાકૃત ભાષા-એનો અવતાર એવી રીતે આપવામાં આવ્યો છે કે જાણે મૂળ ભાષા સંસ્કૃત હોય અને તેમાં વિકાર થવાથી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઇતરી આવી હોય. આ માન્યતા કેટલી નાપાયાદાર છે તે પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પ્રાકૃત ભાષાવતારની વૈયાકરણોની આ ઇચ્છીથી ભાષાઓના ઇતિદાસ સંબંધે પણ કેટલીક ખોટી માન્યતાઓ દેહી તેમજ પરદેશી વિદ્વાનોમા પેસી જવા પામી છે. બધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાના અનેક શબ્દો અવિકૃત

-તત્સમ રૂપમાં દાખલ થએલા છે; એ તત્સમ શબ્દો પણ પુરાતન લોકભાષા-પ્રાકૃત ભાષામાંથી જ સંસ્કૃતમાં રચાન પામ્યા હતા, તે પણ પછીના કાળની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જે સંસ્કૃત શબ્દો જરાએ વિકૃત થયા વિના રચાન પામ્યા હતા તે સંસ્કૃત સાહિત્યનો જ પ્રભાવ હતો. એ જ રીતે પુરાતન પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કાર પામેલું રૂપ ધારણ કર્યો પછી પણ એ સંસ્કૃત ભાષાએ પોતાની અંતરપુષ્ટિ માટે પ્રાકૃતમાંથી અનેક શબ્દો ગ્રહણ કર્યા છે. આ રીતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બેઉ ભાષાઓ પરસ્પરાવલંબી બની છે પરંતુ વૈષાકરણ્યેએ સંસ્કૃતને કેન્દ્રસ્થ રાખીને પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ-વ્યુત્પત્તિ આદિ સિદ્ધ કર્યા છે. જ્યાં સ્પષ્ટ વિકાર પૂર્વેનો મૂળ શબ્દ ન મળતો હોય ત્યાં તે જ અર્થનો 'આદેશ' અમુક છે એમ ગણીને નોંધ કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસ્કૃત મૂળ ઉપરથી જ બધું વિકૃત થા આદિષ્ટ થયું છે એવી માન્યતાપૂર્વકની શૈલી એ વૈષાકરણ્યોની છે. શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ એ શૈલીનો ત્યાગ કર્યો છે જૈન સૂત્રોની ભાષાને મૂળ ભાષારૂપે દષ્ટિમાં રાખીને ધાતુગણ તથા શબ્દગણ તેમણે નક્કી કર્યા છે અને તેનું સીધું વ્યાકરણ આપ્યું છે. આથી, અનેક શબ્દવિકારો નોંધવામાં જૂના વૈષાકરણ્યોને સેંકડોની સંખ્યામાં સૂત્રો રચવાં પડ્યાં હતાં તે શ્રી. રત્નચંદ્રજીને રચવાં પડ્યાં નથી. વિભક્તિ, કાળનાં રૂપો, કારણ, સમાસ-તદ્વિત-કૃત્ પ્રત્યય-પ્રકરણો એ બધાં અર્ધમાર્ગી સ્વતંત્ર ભાષા હોય તેવી રીતે-સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીતે જ આમાં છે આથી વિકારોને યાદ રાખવાની તકલીફ પડતી નથી.

આગળના વૈષાકરણ્યોની પદ્ધતિ અને શ્રી. રત્નચંદ્રજીની પદ્ધતિ, એ બેઉની વચ્ચેના તફાવતનો ખ્યાલ આપે ગુણનાત્મક વિવરણ તે માટે શ્રી. દેમચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણની તથા શ્રી. રત્નચંદ્રજીની "જૈન સિદ્ધાન્તકોમુતી" નિરૂપણની પદ્ધતિઓનું ગુણનાત્મક વિવરણ પ્રાસંગિક થઈ પડે. પડેલાં આચાર્ય દેમચંદ્રની પદ્ધતિ જોઈએ.

ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ચ-વાં પ્રાયો લુક્-૮-૧-૧૭૭; અર્થાત્-
-૨૧૨ પછી આવેલા અનાદિ ને અસંયુક્ત ક, ગ, ચ, જ, ત, દ,
પ, ચ, વ નો મોટો ભાગે કોપ થાય છે. જેમકે-તીર્થકરઃ = તિર્થયરો
(ક નો કોપ); નગઃ = નગો; ઘચી = ઘઈ વગેરે. આમાં મૂળ સંસ્કૃત
શબ્દ ઉપરથી આવેા ફેરફાર થઈને આ પ્રાકૃત શબ્દો ઊતરી આવ્યા
છે એમ દર્શાવેલું છે.

કિરાતે ચ ॥ ૮-૧-૧૮૩ ॥ કિરાત શબ્દમાં ક નો ચ થાય;
કિરાતઃ = ચિલાઓ.

યુષ્મદસ્તં તુવં તુહ તુમં સિન્ન ॥ ૮-૩-૧૦ ॥ યુષ્મદ શબ્દને પ્રથમા
એકવચનમાં પ્રત્યય સહિત ત, તુવં, તુહ, તુમં આદેશ થાય.

મે તુમ્મે તુજ્ઞ તુમ્હ તુમ્હે ડગ્હે જસાં ॥ ૮-૩-૧૧ ॥ યુષ્મદ
શબ્દને પ્રથમા બહુવચનમાં પ્રત્યય સહિત મે, તુમ્મે, તુજ્ઞ, તુમ્હ, તુમ્હે,
ડગ્હે આદેશ થાય.

આચાર્ય હેમચંદ્રે ધાત્વાદેશો તો સંખ્યામંથ ગણાવ્યા છે. મૂળ
સંસ્કૃત ધાતુને બદલે પ્રાકૃત ધાતુ આદેશ તરીકે બતાવ્યો હોય છે.
જેમકે વિદુર્લેષઃ ॥ ૮-૪-૧૧૮ ॥ વિદુર્ ક્રિયાપદને રથાને ઢસ આદેશ
વિકલ્પે થાય; વિવર્તતે = ઢસડ કે વિવદ્ધ.

કુપેર્જૂરઃ ॥ ૮-૪-૧૩૫ ॥ કુપ્ ધાતુને વિકલ્પે જૂર આદેશ થાય.
કુપ્યતિ = જૂરડ કે કુજ્ઞદ.

હવે શ્રી રતનચંદ્રજીની નિરૂપણ-પદ્ધતિ જોઈએ:

૬: કિવણાદીનાં મધ્યસ્થ સ્વરસ્થ ॥ ૩-૩-૪૨ ॥ કિવણ ગણના
શબ્દોમાંના મધ્ય સ્વરને રથાને વિકલ્પે ઢ થાય. કિવણ, ચરમ, પુરુષ,
મુનંગ એ શબ્દોમાં મધ્ય સ્વરનેા વિકલ્પે ઢ થાય, એટલે કિવિણો કે
કિવિણો, ચરિમો કે ચરમો, પુરિણો કે પુરણો, મુનંગો કે મુનંગો.

ગુણસ્થ કે ॥ ૩-૨-૪૪ ॥ ગુણ શબ્દનો અંત્ય જ વિકલ્પે ટીધં
થાય, તેમ જ વિકલ્પે તેને ક લાગે. ગુણક કે ગુણક.

વહુલં ચ જ-ત-દ-વ-વાનાં યઃ । ૩-૩-૫૨ ॥ અ
અનાદિ અને અસંયુક્ત ચ, જ, ત, દ, વ, વ ને સ્થાને (
 ય થાય. જયં-જયં (સં० જગત્); સોયં-સોચ (સં० શૌચ); અ
અજિણં (સં० અજિન); અવચરણં-અવતરણં (સં० અવતરણ) ધર્માદિ. (
 કાઉસમાં મૂળ સંસ્કૃત શબ્દો આપેલા છે. પરંતુ શ્રી. રત્નચંદ્ર
 સંસ્કૃત શબ્દો નહિ આપતાં સીધા અર્ધભાગથી શબ્દો જ નોંધ્યા

સોતસ્તુમ્હસ્ય તન્તુમેતુમમઃ । ૪-૩-૮૮ ॥ ઉ પ્રત્યય (પ્ર
 એકવચનનો) સંદિત તુમ્હ શબ્દ (સં० તુમ્હદ) ને તં, તુમે, તુમમ
 તથા આદેશ થાય.

વહુવચનેષુ તુમ્હમતુજ્ઞૌ વા । ૪-૩-૮૯ ॥ તુમ્હ ના બહુવચ
 તુમ્હ અને તુજ્ઞ વિકલ્પે થાય. તુમ્હે, તુમ્મે, તુમ્હે પણ થાય (કુ
 અ ક્ષત્યપ્રાનેન તુમ્હાવેશે 'ઇઃ સમ્વળામાદતઃ' ક્ષત્યનેનાકારસ્વેકારે વૃદ્ધી ઉ
 તુજ્ઞાવેશપક્ષે તુમ્મે । એતદભાવે તુમ્હે)

આ ઉપરથી આચાર્ય હેમચંદ્રની અને શ્રી. રત્નચંદ્ર
 પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ બને છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર કુમ્હદ
 પ્રક્રિયા આપે છે, તો શ્રી. રત્નચંદ્ર તુમ્હ ની પ્રક્રિયા આપે છે.

ક્રિયાપદો પણ અસલ પ્રાકૃત જ લીધાં છે-અમુક સંસ્કૃત ધ
 ઉપરથી વિદ્યુત કે આદિષ્ટ થઇને આવેલા તરીકે નહિ, જેમો-

ઇજ્ઞ ચેઢાયામ્-તેનાં ઇજ્ઞ, ઇંગંતિ, ઇંગિસ્તઃ, એમ શુદ્ધ શુદ્ધ
 કાળોનાં સુત્રોમાં તે તે સ્થળે બતાવેલા પ્રાકૃત પ્રત્યયો સામે શુદ્ધ
 શુદ્ધ રૂપો થાય.

કોઈ ક્રિયાપદને લાગતા પ્રત્યયાદિમાં શુદ્ધ શુદ્ધ રૂપો રૂપો
 દોષ તો તે સ્વતંત્ર રીતે નોંધ્યાં છે. કુળાદિભ્યઃ નેઃ સુર્વાં (૩-૧-૧૧)
 વુજ વગેરે ધાતુઓને લાગતા આજાર્થના છ પ્રત્યયને ન્ય ને મુ તિતિ
 થાય; જેમકે-કુનમુ, વુજ, વુગાદિ.

આ રીતે અર્ધનામધીને જ સ્વતંત્ર જાણ તરીકે

વ્યાકરણની રચના કરવામાં આવી હોવાથી વિમલકર્મ (કારક), તદ્દિત પ્રત્યયો, કૃત પ્રત્યયો, સ્ત્રી પ્રત્યયો વગેરે સ્વતંત્ર પ્રકરણો તેના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં સ્થાન પામી શક્યાં છે, જેની જૂના વैयाકરણોને જરૂર પડતી નહિ, કારણકે તેઓ સંસ્કૃતના વિકાર તરીકે જ તે તે પ્રત્યયાંત રાખવાને નોંધી લેતા.

પાલી ભાષાનાં કવ્યાયણ અને મોગદ્ધાન વ્યાકરણોને જાદ કરતાં અર્ધભાગથી કે ઈતર ઠાઠ પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણો આવી પદ્ધતિએ રચાયાં નથી. કવ્યાયણ તથા મોગદ્ધાનમાં પાલી મુખ્ય ભાષા છે અને તેનું વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે. તે વैयाકરણોએ માધ્યમ તરીકે પાલીને જ સ્વીકારી છે. શ્રી. રતનચંદ્રએ અર્ધભાગથીને સ્વતંત્ર ભાષાનું સ્થાન પોતાના આ વ્યાકરણગ્રંથમાં આવ્યું છે અર્ક, પરંતુ માધ્યમ તરીકે તો તેમણે સંસ્કૃતને જ સ્વીકારી છે. તેનું કારણ પણ છે. વ્યાકરણનાં સૂત્રો પણ તેમણે આગમભાષામાં જ રચ્યા હોત તો એ વ્યાકરણની સ્વતંત્રતા વધારે હિતજનક બનત, પરંતુ અભ્યાસીઓને માધ્યમ તરીકે આગમભાષા અનુકૂળ ન પડત, બધકે મુશ્કેલી અનુભવવી પડત. આથી જેમને સંસ્કૃતનું માત્ર પ્રાથમિક જ્ઞાન હોય તેઓ પણ સમજી શકે એવી રીતે સંસ્કૃતને માધ્યમ તરીકે રાખીને આગમભાષાને કેન્દ્રસ્થાને રાખવામાં આવી છે.

“જૈન સિદ્ધાન્તકૌમુદી” ની મૂળ સરણી પાણિનિની અષ્ટા-શ્યાયીને મળતી છે. શ્રી. રતનચંદ્રએ ચાર અધ્યાય-૧૬ પાઠમાં સૂત્રો જાંધી લઈ, પછી બહોજ દીક્ષિતની સિદ્ધાન્તકૌમુદી પ્રમાણે સૂત્રોને પ્રકરણવાર એવી લઈ વ્યાકરણ નવેસરથી જાંધ્યું છે. સૂત્ર-રચના ચાતુ પદ્ધતિની છે, પણ પરિભાષા પાણિનિની સ્વીકારી છે. પાણિનિના સૂત્રોમાં જે કવચિત્ અવરોપણ અનુભવતું પડે છે તે શ્રી. રતનચંદ્રનાં સૂત્રોમાં નથી. એક પણ સૂત્ર અરપટ નથી, છતાં પંતુ લાચર સાચવવામાં આવ્યું છે. વ્યાકરણનાં સૂત્રોની રચનામાં

“ જૈન સિદ્ધાન્તકોમુદી ” સંગ્રહે મહામહોપાધ્યાય પં. ગૌરી-
શંકર હીરાચંદ્ર ઓઝા કહે છે : “ આ ગ્રંથરત્નના અવલોકનથી મને
અત્યંત દર્પ થયો, કારણકે આ પ્રકારનો આ એક જ અપૂર્વ ગ્રંથ છે.
મદ્યોજ દીક્ષિતની સંસ્કૃત સિદ્ધાન્તકોમુદીની પદ્ધતિ પર અર્ધમાગધી
પ્રાકૃતનું-જેનું જૈન સાહિત્ય બહુ વ્યાપક છે-કોષ સર્વાંગસંપૂર્ણ
વ્યાકરણ આજસુધી ઉપલબ્ધ નહોતું, તેથી આ ભાષાના રસિક
વિદ્વાનોને તદ્વિપથક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી પડતી હતી. મુનિ
મહારાજના આ મહત્વપૂર્ણ વ્યાકરણથી એક મોટા અભાવની ક્ષતિ-
પૂર્તિ થઈ છે. આવા સુંદર વ્યાકરણગ્રંથને પ્રસ્તુત કરવાને માટે
મુનિવર્ય વસ્તુતઃ સાધુવાદને પાત્ર છે.”

મુનિ શ્રી. અમરચંદ્રજી કહે છે : “ પાણિનીય વ્યાકરણ બહુતી
વખતે મૈથિલ પંડિતો પાસેથી એવું સાંભળવામાં આવતું હતું કે
આજના યુગમાં પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી જેવું વ્યાકરણ કદાપિ જની
શકે નહિ. પરન્તુ અવધાનીજ્ઞના ચિંતનશીલ સ્વચ્છ મરતકે કમાલ
કરી જતાવી છે-અસંભવને સંભવ જનાવી દીધો છે. ત્યારે એક
સૂત્રનાં પદોને ઉત્તરોત્તર સૂત્રોમાં અનુવૃત્તિના રૂપમાં અગ્રેસર થતાં
જોષએ છીએ અને એના ફલસ્વરૂપ નાનાં-નાનાં મૂળ સૂત્રોને નીચેની
વૃત્તિમાં બૃહદાકાર પામતાં જોષએ છીએ, ત્યારે હૃદય આશ્ચર્યચકિત
જની ઉઠે છે. વસ્તુતઃ અવધાનીજ્ઞને મૂળ આગમસાહિત્યની અર્ધ-
માગધી ભાષાના પાણિનિ જ કહી શકાય.”

પ્રકરણ ૯ મું

સંસાર-ત્યાગીની જીવન-વિશુદ્ધિનો આગ્રહ

“ધર્મનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાનું પહેલું પગથિયું સાચો ત્યાગ છે. જ્યાંસુધી અને ત્યાંસુધી ત્યાગવતને અપનાવો.”

—સ્વામી વિવેકાનંદ

*

*

*

(૧)

“અનાસક્તિ” એ ભારતના પ્રત્યેક ધર્મનો બીજામંત્ર હોઈને પ્રત્યેક ધર્મમંરથામાં સંસારત્યાગી વર્ગને માટે મહત્વનું સ્થાન નિર્માણ થયું છે. સંસારને ત્યાગનારો મનુષ્ય વનખા ત્યાગીઓની સંસ્થા- વસતો હોય કે નગરમાં, પણ તેણે સંસાર-ઓમાં વિદ્યુતિ પ્રત્યેક ભોગ તરફ અનાસક્ત રહેવું એ જીવંત ફરજ અને છે, અને એ ફરજ બજાવવાના બદલામાં સમાજ તેને પ્રત્યેક પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપવાને જોઈએ. ધર્મ માને છે. એવો અનાસક્ત ત્યાગી મંસ્કૃતિનો સ્થાપક છે. અને સમાજનો સંસ્કૃતિપ્રેમ તેને યોગ્ય માન આપે છે. સંસ્કૃતિના દેવનો સુયોગ્ય રીતે નિર્વાહ થાય તે માટે સમાજના અગ્ર, વચ્ચ અને સ્થાન અર્પણ કરે છે અને તે માટે જોઈએ. અગ્રતા ગ્રામનો હોય તો તે એટલી જ કે એ ત્યાગીને સંસ્કૃતિ નિર્માણ રીતે વકાફાર રહેવું. આ વ્યવસ્થાને દેવને સંપાદન છે, જેઓ સાધુ, શ્રમણ, સંન્યાસી, અનીન, ગોસાઈ ઇત્યાદિ નામે ઓળખાય છે.

પરંતુ જે શુભ હેતુ એ સંસ્થાની પાછળ રહેલો છે તે હેતુ અણી-શુદ્ધ રીતે કોઈ પણ ધર્મસંસ્થામાં પાર પડતો અત્યારે જણાતો નથી. તેમાં વિકૃતિ પેડી છે અને તે વધતી જાય છે એ નિઃસંશય છે.

એક સાધુ, બાવો કે સંન્યાસી પોતાના આત્મધર્મથી બદ થાય તો તે પોતાનું આધ્યાત્મિક અગ્રેયઃ કરે એ તો નિર્વિવાદ છે, પરંતુ અનાસક્તિરૂપ બીજાનું જીવન બદલે એવો ત્યાગી જ્યારે સમાજથી પોષાઈને સંસારના સામાન્ય વિકારોને વશ જાનવા લાગે છે ત્યારે તે તેનું પોષણ કરનારાઓનો વિશ્વાસઘાત કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તે તેઓને બચરૂપ પણ બને છે. જમે તેવો સાધુ કે ત્યાગી છેવટે તો જનતાનું જ એક અંગ છે; તે અનેક જનોના સંસર્ગમાં આવે છે; જો તે વિશુદ્ધ જીવન જીવનારો હોય તો એવા સંસર્ગવડે તે અનેકોનું હિત કરે છે અને વિકૃત આચરણ આચરનારો હોય તો અહિત કરે છે. ભારતમાંનો સાધુ-જાવાઓનો લાખોની સંખ્યાનો સમુદાય આજે ફેટલાકોને મન સમાજ પરના અનિષ્ટ બોગરૂપ બેખાય છે, તેનું કારણ એ જ છે.

જે ત્યાગીઓ સાચો આત્મધર્મ સમજે છે તેઓ તો પોતાના જીવનવડે અને કથનવડે સમાજને સન્માર્ગે દોરીને તેની સેવા કરે છે જ. એ સેવાકાર્યને પણ તેઓ સ્વાત્મગ્રેયઃ જ માને છે. પરંતુ જે સમાજ પોતાનું પોષણ કરે છે તે સમાજને બદલામાં કશુંક આપવાની બીજાઓ એટલા કરે છે અને એમ બતાવવા માંગે છે કે ‘તમે અમારે માટે ઉદાવેલો ભાર અગે વ્યર્થ જવા દેતા નથી.’ તેઓ તેમને શુદ્ધ જીવન ગાળવાનો ઉપદેશ આપે છે, પ્રજાસેવા કરવાનો અને ધર્મપરંપરા જાળવી રાખવાનો બોધ કરે છે અને કાર્મિક એવો ખ્યાલ પણ ઉપજાવે છે કે ‘અમે તમને જે ઉપદેશ આપીએ છીએ, તે ઉપદેશ પ્રમાણે અમે પોતે તો વર્તીએ છીએ જ !’

ઉપદેશ અને આચરણ વચ્ચેનું અંતર જેવી રીતે સંસારી જનો-

ના જીવનમાં દાખલ થાય છે, તેવી જ રીતે એ ત્યાગીઓના જીવનમાં પણ દાખલ થાય છે; પરિણામે દંભ પોતાનો ગાય છે.

જ્યાં ધર્મોના ત્યાગીઓના જીવનની વિશુદ્ધિ માટે સમયે-સમયે ખંડો જન્યાં છે, ઘડે-કાંકરા જુદા પડી ગયા છે, અને જીવનસરણી ઉપર ચડેલો કાઠ ધસાર્ધને નવીન ઉજ્જવલતાનું દર્શન કરાવનાર પ્રસંગો ઇતિહાસને પાને નોંધાયા છે.

વલ્લભીપુરમાં દેવદી ગણિએ સાધુમંથેશ્વર કરીને કંઠસ્થ મુન-અંથોને શિષિપદ્ધ કર્યાં, ત્યારપછી કેટલાક સમયે જૈન સાધુસરણી યમાં શિષિસાચાર પ્રવેશતો થયો હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતમાં વનરાજના કાળમાં

વિકૃતિ સામેનાં જૈન યએલા શીશુગુપ્તસુરિ ચૈત્યવાસી બની ગયેલા બંદીને ઇતિહાસ જૈન સાધુમંથદાયમાના હતા. એ સંપ્રદાયના વધતા જતા શિષિસાચાર સામે સૌથી પડેલાં

ખંડ ઉદાહરણ કર્યું-સિદ્ધરાજના સમયમાં થી. જિનવલ્લભસુરિએ. તેમજ ચૈત્યવાસીઓના આચારો ઉપર પ્રદાન કરનારો 'સંવપદક' ગ્રંથ રચ્યો અને તેને પશ્ચિમમાં જોકે ચૈત્યવાસી સાધુઓએ તેમને ખૂબ રંગડેલા, તોપણ તેમણે તથા તેમના શિષ્યોએ વિનુદ માધુત્વનો પ્રચાર માંડી રાખીને શિષિસાચારને નસાડવામાં મારી પેડે મરજતા મેજરી હતી ત્યાંપછી જૈન મંથેશ્વરી મંખ્યા વધતી ચાલી હતી તેમાં એ બાળુએ ધાર્મિક માન્યતાઓના નતમેદો કાન્ધીશૂન હતા. તે બાળુએ આચારબેદ પણ કાન્ધીશૂન હતા એ રીતે અનંક મંથેશ્વર વડે ચાલુ ગયેલા જૈન સાધુઓના મમુદાયો નમાન વિનુદિત અને વિનુદ સાધુત્વવાળા ન્દી સકયા નડેલા.

વિકૃતિની સોજામી સુના પ્રાંજમાં યએલા જૈન જિન-કોર સાટે ઉદાહરણ નંડ પણ એ જ પ્રકારની બીજી શિષિસાચાર ને તે તેમના જીવનની સંપૂર્ણ વીમનો આજે મળતી નથી, પરંતુ એ દર

જે તાત્ત્વિક અંશ મળે છે તે એ છે કે સૂત્રગ્રંથોના અભ્યાસથી તેમણે જોયું હતું કે તે કાળે જૈનોમાં ચાલી રહેલી મૂર્તિપૂજા જેમ અશાસ્ત્રીય હતી, તેમ તે પાછળ ચાલી રહેલા યાત્રાદિ અનેક પ્રકારના સમારંભો સત્યધર્મની અવગણનાપૂર્વક ચતા હતા. તેમાંથી જૈનોને પાછા વાળવાનો જે યત્ન તેમણે કર્યો હતો તેને અંગે તેમની આસપાસ જૈન સાધુઓ તથા શ્રાવકોનું જે જૂથ જામવા પામ્યું હતું તેને પરિણામે નવો સંપ્રદાય રચાઈ ગયો હતો, જે પાછળથી લોકો ગમ્મ, અથવા રથાનકવાસી, કિંવા સાધુમાર્ગી જૈન ધર્મને નામે જાણીતો થયો. આ સંપ્રદાયની શરૂઆત ૪૫ સાધુઓથી થઈ હતી. જૈનોના અર્ધસાધર્મની, શ્રદ્ધા-શુદ્ધિથી સુક્ત પરંપરા ચલાવવાનું કાર્ય એ સંપ્રદાયે અપનાવ્યું હતું, અને તેમાં તેને વિજય મળ્યો હતો. પુષ્કળ વિરોધની સામે એ સંપ્રદાય પોતાના અંતઃસત્વને કારણે ટકી શક્યો છે, અને આજે આખા દેશમાં આશરે ૧૬૦૦ સાધુ-સાધ્વીઓ તથા પાંચેક લાખ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ એ સંપ્રદાયને અનુસરે છે.

પરંતુ એ ઉપરથી એમ માની શકાય તેમ નથી કે શ્રી. લોકોના શાહના સમયની સાધુજીવનની વિશુદ્ધિ આજે તેમના ગમ્મમાં પણ તેવી ને તેવી જ રહી છે. એક બાજુએ જેમ દોરવિસ્તાર વધ્યો છે અને સાધુદંડો વધ્યાં છે, તેમ બીજી બાજુએ તેમાં ભાગલા પડતા રહ્યા છે, વિકાર પેદા છે તથા વધતો ચાલ્યો છે, અને એ વિકાર નિર્મૂળ કરવાની આવશ્યકતા અનેક દૃષ્ટિઓને વખતોવખત દેખાતી રહી છે.

જુદી જુદી માન્યતાઓને અંગે કિંવા માનાપમાનને અંગે પણ એ સંપ્રદાયમાં નાના-મોટા વિભાગો પડ્યા છે, ઉપસંપ્રદાયો અથવા સંપ્રદાયો રચાયા છે અને ‘ગાદી’ એ તરીકે ગામેનાં નામેની ઓગળો અપાવા લાગી છે. પૂર્વે જણાવ્યું છે કે લોખંડી સંપ્રદાયમાં સાધુસમાચારીને નિયમન હેઠળ લાવવા જતાં અને સાધુઓની શુદ્ધિ માટે આગ્રહ રાખવા જતાં તેમાંથી અનેક

હતા, તેમ દેશના બીજા પ્રાંતોમાંનાં સાધુદંદોમાં ય જનનું રહ્યું છે. આજે એકંદરે એવા ત્રીસ-બીસ સંઘાડા અસ્તિત્વમાં છે.

(૨)

સાધુજીવનની વિશુદ્ધિના પ્રશ્નને અંગે પૂર્વ પરિસ્થિતિ ઉપર વિસ્તૃત દૃષ્ટિપાત કરવાનું કારણ એ છે કે રથાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં એ પ્રશ્ન વધુ નહિ તો પચાસેક વર્ષથી જોરથી સૌમ્યમાંથી તીવ્ર ચર્ચાતો આવ્યો છે અને શ્રી. રત્નચંદ્રજીના બનેલો આગ્રહ જનનું આકર્ષણ એ પ્રશ્ને પહેલવહેલું સંવત ૧૯૬૬ માં કર્યું હતું કે જે વખતે તેમજે રામાણીયા નામના ગામમાં મળેલા કચ્છના સાધુસમેજનમાં ભાગ લઈને સાધુઓને તેમના વિશુદ્ધ જીવનને છાજતા આચારાદિને અંગે સારી પેઠે સમજાવ્યું હતું; અને ત્યારપછી એ જ બાબતનો આગ્રહ રાખીને વિચરતા તેમજે પુષ્કળ પ્રયત્ન-પરંપરામાં પોતાનું જીવન અંતકાળ સુધી ગાળ્યું હતું. સાધુઓની જીવનવિશુદ્ધિ ખાતેનો તેમનો આગ્રહ પહેલાં સૌમ્ય હતો, પછી તે તીવ્ર બન્યો ગયો હતો અને છેવટે તે એટલો ઉગ્ર બન્યો હતો કે વાસ્તવિક રીતે દહીંએ તો તેઓ વર્તમાન સમિત્ર જૈન સમાજમાંથી સાધુ-સામીઓ તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો વિશિષ્ટ દેવનુસારી એક સમાજ જુદો જ નાંચી લેવાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યા હતા. આ બંની પ્રયત્ન-પરંપરા મંદરાતના જનિતમનુ એક મદરતનુ પ્રકરણ છે, તે શ્રી. રત્નચંદ્રજીના જીવન બાદ જનન ગીતે મકળાએલું છે, જોકે એ જનિદાનપ્રકરણ અને શ્રી. રત્નચંદ્રજીની જીવનચરિત્રનું પ્રકરણ જનજે માથે નાંચે જ નથી તે જ જોવા મળે છે વિના એકેનું નથી.

જનનના સાર્વજનિક જીવનની વચ્ચેના મંદરાતના નામ જુદાઓ જનન પ્રદાન કંઈક માટે તે મનને એક જાતનું તથા વિનયન દર્શાવે છે. ૧૯૬૬ માં તેમજે જૈન ધર્મ

લખેલા એક લેખમાંના શબ્દો ઉપરથી તે પરતમાન સાધુ-પ્રશ્નની ગંભીરતા સમજી શકાય તેમ છે: “હું જીવનની ચિકિત્સા અનેક વારકહી ચૂક્યો છું કે સુધારાનું કામ કદાપિ પૂરું થવાનું નથી ચૈત્યવાસીઓનું અંધેર દૂર કરવાને માટે લોકાશાહ નીકળ્યા અને લોકાશાહના વંશજોનું અંધેર દૂર કરવાને ધર્મસિંહજી, ધર્મદાસજી, લવજી ઋષિ વગેરે નીકળ્યા; એ જ રીતે હવે આ વર્ગમાં ધૂસેલા અંધેરને દૂર કરવાને માટે અવકાશ છે. હું એમ નથી કહેતો કે અત્યારે કોઈ નવો ગમ્મ કે નવો સંધાડો શાકવાની જરૂરત છે. પરંતુ હું માત્ર એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે સુધારો કરવાનો સમય હવે આવી ગયો છે.” સાધુસમાજમાં પેટેલા દર્દની ચિકિત્સા કરતાં તેમણે ઇચ્છ્યું હતું કે “(૧) સંધાડાના નામ પર ક્લેશો વધી ગયા છે, (૨) જ્ઞાનનો શોખ ધટી ગયો છે અને તેથી અનેક ઢોંગ દાખલ થતા જાય છે, (૩) સાચી વાત કહેનાર પર અત્યાચાર કરવામાં આવે છે, (૪) આચારશુદ્ધિની જરૂરત ઘોડાને જ માથૂમ પડે છે અને (૫) શ્રાવકો પાસે નકામાં ખર્ચો કરાવવામાં આવે છે.”

આ તો માત્ર ઉપલક્ષ્ય રીતે કરવામાં આવેલી ચિકિત્સા છે; પરંતુ શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ કન્હના સાધુસંમેલનમાં પ્રમુખસ્થાનેથી બ્યાખ્યાન આપીને પોતાથી વય-દીક્ષાએ મોટા તથા નાના એવા તમામ સાધુઓને સૌમ્ય શબ્દોમા પણ જે કોઈ કહી સંભળાવ્યું હતું તે ઉપરથી દર્દના સ્વરૂપ, વિસ્તાર તથા ચિકિત્સાનો વધુ સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકે છે. તેમણે જણાવ્યું હતું કે-હે મુનિવરો ! તમે નાનાં-નાનાં ટોળામાં વિબક્ત ન થતાં એકજ જમાવો, અને એ એકજ રચાવવા ઇચ્છતા હો તો તેનાં દ્વારો હું કહું છે તે શ્રવણ કરો: પહેલાં તો પુસ્તકો સમ્રદવાની પદ્ધતિ છોડી દો. રીતે પુસ્તકોનો પરિમહ ત્યજો; બીજું, એક સંગ્રહાયમાં - ગુરુ-
ઓના શુદ્ધ શુદ્ધ ચિંત્નો જનાવવાની પદ્ધતિ.”

ગુરુના જાણ શિષ્યો જાને એવી પદ્ધતિ પ્રદણ કરો; ત્રીજું, સાધુ-સમુદાયની અંદર માન-મહત્તા-અધિકાર-સત્તા માટેની ધામોએ છોડી દો; ચોથું વય-અનુભવ-સંયમ-જ્ઞાન-ઔદાર્ય આદિ ગુણોએ યોગ્ય હોય તેના અધિકારને ઉદાર મનથી સ્વીકારી લેવો, યોગ્યને જ યોગ્ય અધિકાર મળે તે માટે આગ્રહી જાનો; પાંચમું, ઇર્ષ્યા અને નિંદા કરવાનું છોડી દો; છઠું, અવિશ્વાસને જન્મ આપનારી ખાનગી વાતો કરવાની પ્રવૃત્તિ છોડી દો; સાતમું, નજીવા કાર્યમાં ક્ષુદ્ર વાદ-વિવાદ ન કરો અને એવી ડોશીશ કાઢ કરે તો તેને અટકાવો; આઠમું, સંપ્રદાયના સાધુઓનો પરસ્પર સહવાસ તથા સમભાવ વધે તેટલા માટે તેમ જ સાધુઓ સ્પર્ધાપૂર્વક વધુ ને વધુ અભ્યાસ કરવાને ઉત્સાહી જાને તે માટે તેમને સાથે રાખો, અભ્યાસ કરાવો અને તેમને તમારા જ્ઞાનનો લાભ આપો; નવમું, પરીપકારને હજી બિંદુએ રાખી ઉત્તતિનું કાર્ય કરનાર મુનિઓને સહાય કરો; દસઠું, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને સમકિત આપીને તેમના ગુરુ ધર્મ અંધારોમાં રાખ્યાં અથવા બંધ કરે કારણકે એક તરફ રાગદ્વેષ અને બીજી તરફ દોષદ્વેષ વધે છે; અગીઆરમું, એક બીજા સંપ્રદાયના ઉપાસકોમાં વ્યાખ્યાન આપવા તથા સાંજળવા જવાની રૂઢિ યાત્રુ કરો અને સંકુચિત દત્તિ છોડી દો; બારમું, યાત્રુમાંસ કરવા માટેનાં શુભોચન પણ ઉદાર મનથી પરસ્પર વિનિમય કરો; આટલું કરવાથી સાધુઓમાં પરસ્પર પ્રેમ જાણ અને સાથે સાથે કેટલીક આચાર-વિધિ પણ આપોઆપ દૃશ્ય જશે.

આ આગે દાગના ઉપક ઉપરથી આચાર-શિષ્યતાનું સ્થાપન પણ નમજ મકાવ તેમ છે. એ જાણ કાઢકાઢને અભ્યુત્થાનું દારૂ નોંધેલા ના તેમજ વિનયપૂર્વક તે કહેલું હતું.

મો અન્યદેશની દેવવળી મેદાજ આ નોંધેલને તેમના ખાનગી માની જુલનાનુમાન દાગેલા દર્શાવેલા અને એ દર્શાવેલા ઉપરથી પ્રવચન અને નમજન વાદી તાલ મેળવી શકે આદિ પાતાના પદમાં પ્રવૃત્તિ.

આ સર્વ કાંઈ એછા પ્રુથક્કર નથી. મારી આજસુધીની ધાર-
પુણ્યો, સ્વપ્નાં, વિચારો, દવાઈ ખ્યાલો, એ સર્વનો અમલ થવાનો-
સર્વને સ્થૂળ રૂપમાં આ વિશ્વ પર જોવાનો વખત આવી પહોંચવાનો.
હવે મને વિશ્વાસ આવ્યો. અહા ! તે દિવસ કેવો સુખી, કે જ્યારે
આવા વિચારો દરેક સાધુને ઉત્પન્ન થશે અને એના એ વિચારો
ધણા યોગાવાથી તેમાંથી નીકળતી નવી તંદુરસ્ત અસર સર્વ જૈનોને
ધર્મમાં પ્રગતિ કરતા બનાવશે ! ”

સદ્ગત વાડીલાલ શાહ જેવા તેજસ્વી સ્વભાવના હતા, તેવા જ
ઉચ્ચ લેખિનીવાળા હતા. સાધુઓની શિયલતા ઉપરના તેમના વાણી-
પ્રદારો કેટલાક સાધુઓને ચમચમતા પણુ હતા.
સાધુવર્ગને સુધાર- તેમનો કાંઈક એવો ખ્યાલ જણાતો હતો કે
વાનું વિકલ્પ કાર્ય જેવી રીતે તોફાની બાળકને તમાચો મારવાથી
તે તોફાન કરતું અટકી જાય છે, તેવી રીતે
જરા વાંકું ચાલનાર સાધુને એકાદ કલ્પ-ચાખૂકના પ્રદારવડે તત-
ગતી કાઢવાથી તે સીધા ચાલવા મંડી જાય છે. કેટલાક અનુભવો
પછી, કેટલાક સાધુઓના તે ‘દુસ્મન’ બન્યા પછી, અને ઉચ્ચ લેખિની-
પ્રદારને પણુ કાંઈક મર્યાદા હોવી જોઈએ એવું તેમને જણાયા પછી
તેમણે લખેલું : “ ખરેખર, સાધુવર્ગને સુધારવાનું કામ માયું બાગુએ
મૂકીને કરવા જેવું જ દેખાય છે. મૂર્ખ લોકોને સમજાવવા સારા,
વિદ્વાનોને સમજાવવા પણુ સારા, પણ પોતાને વિદ્વાન અને પૂજ્ય
માનનારા આ દેવાધિદેવોને સમજાવવા જતાં તેઓ ઉલટા યત્ન થઈ
મારે તુકસાન કરી બેસે છે, એ બાબતનો અનુભવ અનેક વખત આ
હૃદ લેખકને થયો છે. કારણકે સાધુને સુધારવાનું કાર્ય સાધુવર્ગ
પૈકીનાનું જ હોવા છતાં તેણે પારકી દલમાં પગ દીધો તો દાંડ
ખરવો જ પડે ! ”

આ જ કારણે તેમણે કેન્દ્ર સાધુ-પરિપક્વની કાર્યવહીનું અવ-
લોકન કરતાં કી. રત્નચંદ્રએ વિનયપૂર્વક કરેલા પ્રયાસને અભિનંદન

સંવત્ ૧૯૬૬માં કચ્છમાં સાધુપરિપદ થયા પછી ત્રીજે વર્ષે ૧૯૬૮માં કચ્છમાં વિચરતી આર્યાઓની એક પરિપદ મુંદ્રામાં મેળાવામાં આવી. આ પરિપદની દોરવણી પણ શ્રી. રતનચંદ્રજીએ કરી હતી, અને સાધુપરિપદને અંતુસરીને પરન્તુ આર્યાઓને અનુકૂળ બને તેવાં નિયમનો એ પરિપદમાં નક્કી કરવામાં આવ્યાં હતાં. એમની મોંઘણીમાં એ સંબંધે માત્ર એટલી જ વીગત છે કે “એ દિવસની ચર્ચા પછી વિદારાદિનું નિયમન કરનારી અગીઆર કક્ષમાં ધડવામાં આવી.”

એ જ વર્ષમાં લોંબડી સંપ્રદાયના સાધુઓની પરિપદ લોંબડીમાં મળી અને તેમાં પણ શ્રી. રતનચંદ્રજીની દોરવણી હેઠળ નિયમનો રચાયો, જેમાં પુસ્તકોના પરિગ્રહનો ત્યાગ, ગુરુશિષ્યોનાં પરસ્પરનાં વર્તન, ઈત્યાદિ વિશે વિચારણા પછી ઘડાયેલી કલમો મુખ્ય હતી.

સાધુઓના જીવનની વિશુદ્ધિ માટેના શ્રી. રતનચંદ્રજીના આ બધા પ્રારંભિક ચત્નોનાં ફળો લોંબડી સંપ્રદાયને ફેટલાક પ્રમાણમાં મળ્યાં. ફેટલાક અંતર્ગત વિસંવાદ મટ્યો, શિષ્યશાસ્ત્ર પર અંકુશ મુકાયો, દીક્ષી પડેલી શિસ્ત કાંઈક દૃઢ બની, પરન્તુ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં વિચરતા ઇતર સંપ્રદાયો ઉપર તેની કાંઈ અસર થયેલી જણાઈ નહિ. પુસ્તકોના પરિગ્રહનો ત્યાગ તુરતમાં તે એ સંપ્રદાયના સાધુઓ પણ કરી શક્યા નહિ, બલકે ગુરુઓના અંધઅંધારેના માલકી-કમળ માટે કોઈ કોઈ તકરારો ઉપરિચિત થવા પામતી.

સમય જતાં આ સ્થિતિમાં થોડો સુધારો થયો હોય એમ દેખાઈ આવે છે. લોંબડી સંપ્રદાયના મુનિ શ્રી. નાનચંદ્રજીએ પોતાનાં પુસ્તકો સમા-યોગના, લોંબડીના તથા ઇતર સ્થળોનાં જૈન પુસ્તકાલયોને અર્પણ કર્યા, મુનિશ્રી હોટાચાવજીએ પોતા પાસેનાં પુસ્તકો ‘લામાજી રવામી પુસ્તકાલય’ને નામે જનતાના ઉપયોગ માટે જાહેરમાં મૂક્યાં, અને લોંબડી સંપ્રદાયના પૂજ્યશ્રીએ તથા લોંબડીના જૈન મંથે પં. શ્રી. ઉત્તમચંદ્રજી મદારાજનો અથબડાર મેરશીના જૈન સંનને

ઉપકારક થાય, અને એ મોટું કાર્ય કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? જીવન-વિશુદ્ધિની જે ઝંખના પોતાના દિલમાં હતી તે ઝંખના ખીખ સંપ્રદાયોના મુખ્ય મુનિવરોના અંતરમાં કેવી રીતે જાગે અને ડ્યારે જાગે? સૌથી અધિક સાધુસંખ્યા ધરાવતા દુકમીચંદ્રજી મહારાજના મારવાડ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રી શ્રીલાલજી મહારાજે જ્યારે સંવત્ ૧૯૧૭-૧૮-૧૯ માં કાઠિયાવાડમાં વિહાર તથા ઉપદેશપ્રચાર કર્યા ત્યારે શ્રી. રત્નચંદ્રજીને કેટલાક દિવસો સુધી તેમના સહવાસનો લાભ મળ્યો હતો. તેમની પાસેથી શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ જાણ્યું હતું કે શિસ્ત-પાલનની અડગતાને લીધે એમના સંપ્રદાયના સાધુઓનું જીવન ધૃતિર સાધુઓ કરતાં કેટલેક અંશે ફીક વર્તતું હતું, છતાં તેમાંએ જોઇએ તેવી નિર્મળતા નહોતી અને જીવનચર્યા શુદ્ધ હોવા છતાં ગુનાર્જનમાં તો ઘણા સાધુઓ પછાત હતા, તથા તેવાઓ જૈન સમાજમાં વાણી કે વર્તન વડે ઉપદેશપ્રચાર કરવાની શક્તિવાળા નહોતા. ઉત્તર હિંદ અને પંજાબમાં વિચરતાં સાધુટંદોની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો શ્રી. રત્નચંદ્રજીને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો નહોતો, પરંતુ તે સંબંધે પણ તેમને કેટલીક માહિતી મળી હતી. પંજાબમાં જૈન તિથિપત્રના સંબંધમાં સાધુઓ વચ્ચે અને પરિણામે શ્રાવકો વચ્ચે એવા મતભેદો પડ્યા હતા કે જેથી સંપ્રદાયમાં તડો પડી જવા જેવી સ્થિતિ જોભી થઇ હતી. આ કારણથી જ આ પ્રશ્ન છેવટે જૈન કોન્ફરન્સના અગ્રેસર શ્રાવકોને ઉપાડી લેવો પડ્યો હતો. આવી એકંદર પરિસ્થિતિ ઉપરથી શ્રી. રત્નચંદ્રજીનો નિશ્ચય થયો હતો કે સાધુવર્ગે ઈર્ષ પ્રાંતમાં ધીરે તો ઈર્ષ પ્રાંતમાં ઉનારજે નીચે પડનો જાય છે અને તેની શુદ્ધિ તથા એકતા માટે વર્ગોમુધી સતત પ્રયત્ન સેવવો જોઈએ. એ પ્રયત્નની દિશા સ્વસંપ્રદાય પૂંતી તો તેમને હાય લાગી હતી પરંતુ સમગ્ર દેશના સાધુસમુદાયની-એકંદરે લેખાતાં બાવીસ ટેળાં કે બત્રીસ સંપ્રદાયોની-શુદ્ધિને માટે એ જ દિશા કાર્યસાધક અને કે કેમ એ સંદિગ્ધ હતું. આ કાણે તેમને લાગતું હતું કે

એક વાર દેશના બધા સાધુઓ નહિ તો બધાં સાધુદ્દોના મુખ્યોએ
એક રથને બાળીને વિચારવિનિમય કરવો બોધ્યો. અને 'ઉંઘા
કરવું' બોધ્યો.

અખિલ ભારતવર્ષીય રથાનકવારી જૈન સાધુસંમેલનનું મહા
એ વિચારસરણીમાં રહેલું હતું. આવકસમુદાયની પરિપક્વ મન
હતી, આવકો પોતાના સમાજમાં પ્રસાર
પૃથક્ સાધુસંમેલનનું અજ્ઞાન, કુરદિઓ, ધર્મવિમુખતા, કુસંપ
વિચારખીજ
દંત્યાદિના નિવારણ માટે દરેકો કરતા દરેક
તેનો અમલ કરવા માટે સમિતિઓ નીમ

હતા, નાણું એકઠાં કરતા હતા, કાર્યાલય તથા વર્તમાનપત્ર ચલાવતા
હતા, પરંતુ સાધુસમાજમાં જે કોઈ અનિષ્ટતાઓ વસતી હતી તેને
વધતી હતી તેના નિવારણ માટે કોઈ કશું કરતા નહોતા। પરંપરાથી
અભિન્નસ્થિતિવાળા કેટલાક મુખ્ય શ્રાવકો કે સંપત્તિઓ તો સાધુઓની
અવનમુદ્ધિના કાર્યમાં દાય ધાડવાના વિચારમાત્રથી જ કંપી જતા
હતા। ‘‘ પૂજ્ય સાધુવરોના અવનમાં કોઈ અમુદ્ધિ દોષ જ નહીં
‘અમુદ્ધિ દોષ તો તેનું નિવારણ પ્રત્યેક સંપ્રદાયના આચાર્ય ફેરવી
મેળે કરી લે,’ ‘એક સંપ્રદાયની વાતમાં ગ્રીક્ષ મંપ્રદાયના માંડમે
માથું ભાંગુ ન જોઇએ’ અને ‘શ્રાવકોથી તો બાકીઓની વાત રહે
કેમ થાય?’ એવા એવા વિચારો શ્રાવકોના એક મોઢા ખાતરી
પ્રગલ્બિત હતા, અને તેથી જુદાં જુદાં નાકુલોને એકઠાં કરવા
વિચાર-પદ્ધતિ પાણી નહતું હતું, પરિણામે સ. ૧૬૮૦ ના મુદ્દિયા
સંકરણનો અંતુ કાળો ઝેલી અવનવયમાં આવેલો મુદ્દિયા
કાળો નમન જે સંકરણ છે, સંપ્રદાયના અંતરિક્ષ
ફેરવવા જેવો કાળો સંકરણ છે તેને જો પૂનઃ નવીનીકરણ
કેટલાક સંકરણોની રચનાને લીધે અજાણ્ય નામના
સંકરણો કે સંકરણ થઈ ગયા, જોકે નવીનીકરણ
જોઈ શકે નહીં પણ તે અંતરિક્ષના અંતરિક્ષ

છતાં સાધુઓ પોતે એવું કર્યું કરવાને તત્પર થાય તેમ દેખાતું નથી, માટે આવડોએ જ એ પ્રશ્ન ઉપાડી લઈને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ છે. મુખ્યત્વે તિથિપત્રની એકતાને માટે પૂજ્ય શ્રી. સોહનલાલજીની પ્રેરણાથી સાધુઓનું સંમેલન કરવાની તાત્કાલિક જરૂરીઆત ઊભી થઈ હતી, તો એ સંમેલનને વિશાળ કાર્યસરણી માટે પણ ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ એવો શ્રી. રત્નચંદ્રજીનો અભિપ્રાય હતો. તેમની મુચ્ચનાનુસાર ડોન્ટર-સના કાર્યાલયે સૌથી પહેલાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોના આચાર્યોનો અભિપ્રાય પૂછ્યો કે-અખિલ હિંદના જાધા સાધુસમુદાયોના પ્રતિનિધિઓનું એક સંમેલન બરતું જરૂરી છે? જરૂરી હોય તો કયે સ્થળે અને કયે સમયે બરતું? તેમાં કેવા પ્રશ્નો નિર્ણયને માટે રજુ કરવા? તે માટે પ્રતિનિધિઓનું ધોરણ કેવું અંગીકારવું? તેમાં કોઈ સાધુને પ્રમુખપદ આપવું કે કેમ? સંમેલનમાં આવડોને હાજર રાખવા કે કેમ? એકલા વિચરતા સાધુઓને તેમાં બોલાવવા કે નહિ? હ'ત્યાદિ.

કોઈ પ્રચલિત પરંપરા કે રીતિમાં નવું પ્રસ્થાન કરવાનો વિચાર પણાં મગજોમાં જન્મતો હોય છે, પરંતુ જ્યેમનામાં નૈતિક બળ નથી હોતું તેઓ એવો વિચાર પ્રકટ કરવાને મોખરે આવતા નથી; છતાં કોઈ ધૈર્યપૂર્વક એવો વિચાર પ્રકટ કરે છે એટલે પછી તેને અનુમોદન આપવાનું ધૈર્ય તેવાઓમાં પ્રકટ કરે છે. જૂદા સાધુસંમેલન બરવાના વિચારના મંત્રાંધમાં પણ તેમ જ બન્યું. જાધા સાધુસમુદાયોને જ્યારે પુઠાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે તેમાં સંમતિ પ્રકટ કરી અને સ્થળ-સમય-વિચારવાયોગ્ય પ્રશ્નો હ'ત્યાદિના મંત્રાંધમાં પોત-પોતાના અભિપ્રાયનુસાર મુચ્ચનાઓ પણ કરી. લોંબકી મંત્રપ્રદાય તરફથી આચાર્ય શ્રી. ગુલામચંદ્રજીની વતી શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ પણ મુચ્ચના-સમતિ લખી મોકલી. આ રીતે સાધુસંમેલનના વિચારને સાચી ચાલના મગી અને શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ વર્ણીથી સેવેલું "ઐક્ય-બળ"નું સ્વપ્ન સિદ્ધ થવાના ચિન્નો દેખાવા લાગ્યાં.

સંપ્રદાયના બે દુકડા થઈ જવાનો વખત નજીક આવી ગયો હતો. આથી તા. ૨૯-૬-૧૯૨૯ ને રોજ કોન્ફરન્સની જનરલ કમિટીએ પાંચ અગ્રેસર શ્રાવકોનું પ્રતિનિધિમંડળ પૂજ્ય શ્રી. સોહનલાલજીને વિનંતિ કરવા માટે મોકલવાનો હરાવ કર્યો હતો. એ હરાવનો અમલ ત્યારપછી બે વર્ષે થયો હતો. તા. ૭-૪-૧૯૩૨ (સં. ૧૯૮૭) ના રોજ સાત શ્રાવકોનું પ્રતિનિધિમંડળ અમૃતસરમાં પૂજ્ય શ્રી. સોહનલાલજીને મળ્યું હતું અને આખા દેશના સ્થાનકવાસી જૈનોમાં એકજ દિવસે સંવત્સરી પર્વની આરાધના યાચ તે માટે કાંઈક પ્રયંધ કરવા વિનંતિ કરી હતી. પૂજ્ય શ્રી. સોહનલાલજીએ પ્રતિનિધિમંડળને જણાવ્યું હતું કે “કોન્ફરન્સ તરફથી પ્રકટ થતી પત્રિકામાં શાસ્ત્રાનુસાર ફેટલીફ બાજતોમાં વિચારવાનું અને સંશોધન કરવાનું રહે છે, તોપણ સંધતી એકતા માટે અમે અમારા સંપ્રદાયમાં કોન્ફરન્સની તિથિપત્રિકાને અનુસરીને કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આજ્ઞા આપીએ છીએ; પણ શર્ત એટલી કે પત્રિકાને શાસ્ત્રાનુસાર બનાવવા માટે તથા શ્રદ્ધા, પ્રશ્નપણા, સાધુસમાચારી, દીક્ષાદિના સંબંધમાં વિચાર કરવા માટે સાધુસંમેલન કોઈ મધ્ય સ્થાનમાં બેસવું કે જેમા પંચાંગના સાધુઓ સુગમ્યતાથી પહોંચી શકે. આ પ્રયંધ કરવાનો જરૂરી પ્રયાત્ન કરવો કે જેથી કોન્ફરન્સની વર્તમાન તિથિપત્રિકા સમાપ્ત થયા પહેલાં અવિધ્યની તિથિપત્રિકાનો શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય થઈ જાય. એક વરસની અંદર જો કોન્ફરન્સ સાધુસંમેલનનો પ્રયંધ કરી શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય ન કરી શકે તો અમે કોન્ફરન્સની તિથિપત્રિકાને અનુસરવા બંધાતા નયા.” પ્રતિનિધિમંડળે આ ચર્તનો સ્વીકાર કરીને કાર્યનો તુરત આરંભ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આમ સંવત્સરીની એકતા એ શ્રદ્ધા-પ્રશ્નપણા અને સાધુસમાચારીની એકતા માટેના પ્રયાસના ખીજરૂપ બની હતી, અને એ પ્રયાસ ધી. રત્નચંદ્રજીના સ્વમની સિદ્ધિના ખીજરૂપ હતો.

(૨)

સાધુસંમેલન મેળવવાનો કોન્ફરન્સે નિશ્ચય કર્યો પરંતુ એ

જૂહત સાધુસંમેલનને માટે શ્રી. સોહનલાલજીએ સૂચવેલા મુદ્દાઓ ઉપરાંત ખીજા વિધિવિધ પ્રશ્નો પણ તેને માટે વિચારણીય છે એ મતલબનું શ્રી. રત્નચંદ્રજીનું કથન હતું. સંમેલનની આવશ્યકતા તો તેમણે સ્વીકારી જ હતી, પણ તેનું વિચારક્ષેત્ર વિશાળ કરવાનું તેમનું સૂચન હતું. એ સૂચન દેશકાળની ઉંડી વિચારણામાંથી જન્મેલું હતું. શ્રી. રત્નચંદ્રજીની પેઠે ઇતર સંપ્રદાયોના આચાર્યોએ તથા મુખ્ય મુનિવરોએ પણ સંમેલનની આવશ્યકતા સં. ૧૯૮૭ માં જ સ્વીકારી લીધી હતી, જોકે સંમેલનનું વિચારક્ષેત્ર સૌને મન એક સરખી રીતે સ્પષ્ટ થયું નહોતું. સૌના અભિપ્રાયો મેળવીને કાન્દર-સે સં. ૧૯૮૯ ના ધામજી માસમાં જૂહત સાધુસંમેલન અજમેરમાં મેળવવાનું ઠરાવ્યું હતું.

નિર્ણય થયા પછી સંમેલન માટે દોઢેક વર્ષનો સમય રહેશે હતો તે ધણો ઉપયોગી નીવડ્યો હતો. તે સમય દરમિયાન જુદા

જુદા પ્રાંતોના બધા સંપ્રદાયો મહોમાઢિ વિ-
સંપ્રદાયોના આંત- ચારણા કરી શકે, જૂહત સાધુસંમેલનમાં પોતાના

રિક ઐક્યની વિચારો રજૂ કરી શકે, આવશ્યક યોજનાઓ

અમલ્ય કે સુધારાઓના ઘડતરમાં બામ લઈ શકે અને

એ રીતે જેમ બને તેમ વધારે મુનિઓને

સંમત બને એવા નિર્ણયો થઈ શકે. ઐક્ય તો એ સંમેલનનું પ્રથમ

સાધન હતું એટલે ઐક્યના બીજા વાવવા માટે એ સમયને ઉપયોગમાં

લેવો તે તેનો પરમ સદુપયોગ હતો. “મહાસંમેલનની સામગ્રી”

શીર્ષક હેઠળ લખેલા એક લેખમાં શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ આ વિષય પરત્વે

ઉઠા હૃદયના વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા. એ વિચારો ઐક્યની આવ-

શ્યકતા દર્શાવનારા તો હતા જ, પરંતુ તે ઉપરાંત સાધુઓની નાની-

મોટી ક્ષતિઓ માટે તેમની કાન-ઉધાડણી કરનારા પણ હતા. તેમાં

તેમણે જણાવ્યું હતું.

“ દરેક સધાગની પોતપોતાની નાની નાની ક્ષતિઓને દરેક સંપ્રદાયે પોતે જ આપસઆપસમાં ટણી લઈ, જુદી જઈ, સુધારી

એ વસ્તુ આપણે આવાં સંમેલનોમાં તથા તેને અંગે થતી કાર્યસિદ્ધિમાં જ જમતને ખતાવી શકીએ. એટલે સંઘાડના સાધુઓ-સાધુઓ વચ્ચે અને શિત્તશિત્ત સંપ્રદાયોના મુનિઓ-મુનિઓમાં પણ સુમેળ જમાવવો પડશે અને સંમેલન પહેલાં જ તે મેળ જામી જવો જોઈએ.

“આમ એક જ સંઘાડના સાધુઓએ તો પહેલી જ તકે દરેક પ્રકારનો મમત્વ મૂકી દર્ષને સંમેલનને યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવી ધટે અને પરસ્પરનો વાદવિવાદ કે મતભેદ ભૂલી જવો ધટે. તેમ થશે તો જ ખીજા સંઘાડ અને ખીજા સંપ્રદાયોને સંગઠિત કરી શકાશે. તેથી દરેક સંઘાડ, ગચ્છ કે સંપ્રદાયના દરેક સાધુએ તેમ જ અમણીએ ખૂબ હિદાર છતાં ચક્રાર નજરે જોઈ લેવું જોઈએ કે પોતાના સમૂહમાં પોતા તરફથી કે પોતાના કેઈ પણ ખંધુ તરફથી એવી આડખલી નડે તેમ તો નથી ને ? તેવું નડતર જણાતાં તે દૂર કરવાનો અત્યારથી જ પ્રયાસ સેવવો. એને સંમેલનની સિદ્ધિને અર્થે એક વ્યવહાર રૂપરેખા ગણી શકાય.”

આંતરિક ઐક્યસિદ્ધિ ખાટેની આ વિચારસરણીને રાજકોટમાં સં. ૧૯૮૮ ના માઘ માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં સફળ થતી જોઈને શ્રી. રત્નચંદ્રજીને પગમ આનંદ થયો હતો. ત્યાં પ્રાંતિક સાધુસંમેલન ગુજરાત-કાઠિયાવાડના આઠ સાધુસંપ્રદાયોના પ્રતિનિધિઓનું પ્રાંતિક સંમેલન મળ્યું હતું અને સાત દિવસની વિચારણા પછી સંમેલને કેટલાક નિર્ણયો કર્યા હતા. એ સંમેલનમાં અજમેરના જૂદત્ સંમેલન માટે આમ ત્રણ આપવા નીકળેલા શ્રી. દુર્લભજી ઝવેરી દાગર હતા અને તેમણે સંમેલનના કાર્ય પ્રતિ ખૂબ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ સંમેલનની કાર્યવદી પત્રા પછી આનંદ પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું હતું: “સંમેલનનું કાર્ય સફળતાથી પાર પડ્યું છે. સંમેલનથી મુનિઓમાં ખૂબ પ્રેમભાવની રૂઢિ થઈ છે એ જાણીને મો ખુશ થશે.”

ઠાળાનુસાર સુધારો-વધારો કર્યો હતો. રેશમી, ખારીક, મૃદ્યવાન કે ચરખીવાળાં વસ્ત્રો ન વડોરવાની સાધુઓને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. વ્યાખ્યાન સિવાયના સમયે સ્ત્રીવર્ગે હિપાગ્રયમાં ન આવવા બાબત અને સ્ત્રીઓએ સાધુઓ પાસેથી શિક્ષણ ન લેવા સંબંધી નિયમો કર્યો હતા. સંસાર-વ્યવહાર માટેનાં જ્યોતિષ, મંત્ર, યંત્રાદિના પ્રયોગોનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો. જડપૂજની બંધી ફરમાવી હતી. સાધુઓએ જાતે પત્રો ન લખવા અને મંથના મુખીની સહીથી જ લખાવી મોકલવા એવું નિયમન કર્યું હતું. આ બધા દરારો તથા નિયમોનાં સર્વાનુમતે કરીને એ સાધુસંમેલને અજમેરમાં મળનારા જૂદત્ સાધુસંમેલનની પૂર્વપીઠિકા બાંધી હતી.

આવી જ પૂર્વપીઠિકા રચનારાં બીજાં પ્રાંતિક સંમેલનો પણ થયાં હતાં. પંજાબના સાધુઓમાં બે વિભાગો પડ્યા હતા તે સંધર્ષ મયા હતા. મારવાડના છ સંપ્રદાયોના સાધુઓએ પાણીમાં મળીને ઐક્યસિદ્ધિ કરી હતી. દક્ષિણ પ્રદેશના ઋષિ સંપ્રદાયના સાધુઓએ દોદરમાં સંમેલન કર્યું હતું અને નિયમો બાંધી સંગઠન કર્યું હતું.

જૂદત્ સાધુસંમેલનની સફળતા માટે યએલાં પ્રાંતિક સાધુસંમેલનોની પ્રતિષ્ઠા મૂર્તિપૂજક હોવાને પણ એવા જ સાધુસંમેલન માટે પ્રેરણા મળી રહી હતી. એ વર્ગના ‘પ્રજુદ જૈન’ પત્રે (તા. ૧૨-૩-૩૨) તે સમયે લખ્યું હતું. “સાધુસંમેલનની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. આપણા સમાજમાં સાધુસંમેલન માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ હજી એ પ્રયત્નને સફળતા મળી નથી રચાતકવારસી સંપ્રદાયે આ બાબતમાં પહેલ કરી છે. પ્રાંતિક સાધુસંમેલનોનો તો પ્રારબ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. મારવાડ પ્રાંતિક સાધુસંમેલન પાણીમાં બરવાનો નિબંધ થઈ ગયો છે, ત્યારે રાજકોટમાં ગુજરાત-કાશિયાનાડ-૬૨૭ પ્રાંતિક સાધુસંમેલનની ગુન ઘરઆત થઈ ચૂકી છે. હોદ્દા પંજાબ પણ એ જાગનમાં પડાત નથી, તે પણ સાધુસંમેલન માટે તગમાર તૈયારીઓ કરી રહ્યું છે. આમ પ્રાંતિક સંમેલનોમાં સફળતા

આ હિતેજક સ્વર શ્રી. રતનચંદ્રજીને કાને પહોં પડ્યા.. જૂદત્
ધુસંમેલનનું જે સુખદ સ્વપ્ન તેમના ચિત્તમાં વર્તીથી રમી રહ્યું હતું,
સ્વપ્નસિદ્ધિ માટે તેમણે પારાવાર મથન કર્યું હતું, અને જેની
પીઠિકાની રચના માટે યશસ્વી ગુર્જર સાધુસંમેલનમાં અગ્રવર્તી
મ લીધો હતો, તે જૂદત્ સંમેલન હવે હાથવેંતમાં હતું. સં. ૧૯૮૮
! આવણુ માસ ચાલતો હતો અને સં. ૧૯૮૯ના ફાગણ માસમાં
મેલન મળવાનું હતું. ચાતુર્માસ પૂરું થતાં અજમેર તરફ પ્રયાણ
રવાનું હતું, અને ત્યાં જવા માટે ગરેર થઇ ચૂકેલા પ્રતિનિધિ
સાધુઓનાં નામોમાં તેમનું નામ અગ્રવર્તી હતું.

પરંતુ તેમને લાગ્યું કે સંમેલન મેળવવા માટેનો સમય હજી
પૂરેપૂરો પાક્યો નથી. જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું જે અંતર્ગત ઐક્ય
જૂદત્ સંમેલનનો પાયો ખની શકે તે ઐક્યની યથોચિત સિદ્ધિ હજી
થવા પામી નહોતી. જૂદત્ સંમેલન મેળવવા માટે ઉતાવળ થઇ રહી
હતી એમ તેમને લાગતું હતું. સંમેલન પૂર્વેની ક્ષેત્રવિશુદ્ધિનું શ્રી.
રતનચંદ્રજીનું માનસ ચિત્ર એવું હતું કે : “ સંગઠિત ધ્યેયો આત્રીસે
સંપ્રદાયોના બાહોય પ્રતિનિધિઓની પૂરેપૂરી હાજરી હોય, એક
ખીખની આંખોમાંથી અખીજરણા ઝરતાં હોય, એક ખીખનાં મસ્તકે
એક ખીખને ઉચામાં ઉચી વિચારણામાં લપસીત કરતાં હોય, કદાચ
કે કદેશભાવ લેશમાત્ર પણ ઉપસ્થિત ન થાય તેવી રીતે ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ
કરવામાં આવતી હોય, વ્યક્તિગત બેદ કે સાંપ્રદાયિક બેદના કિસ્કા
જમીનદોરત થવાની તૈયારી હોય, અખિજ બારતનો સાધુસમાજ એ
શક્તિના નિદાનને વધારી શેવા તૈયાર થાય, ત્યારે જૂદત્ સંમેલનરૂપ
રૂપ દ્રવ્યે અને બાવે, સ્વરૂપે કે પરિણામે, ઉત્તમ થતું મળ્યાય. આ
સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે માત્ર થોડા દિવસનો સંગમ બસ નથી
પરંતુ મહિનાના મહિનાઓ વિચારણા માટે પસાર કરવા પડે
જ્યાં સાધુઓ નહિ તો મુખ્ય મુખ્ય વિદ્વાન અને બાહોય, દીર્ઘદર્શ
નિષ્પક્ષપાતી, ગીતાર્થ, ન્યાયદષ્ટિવાળા સંતો વચ્ચેની પુરના જૂતગારી

સધાયું હતું અને જે ઘોડા એકલવિહારી સાધુઓ બાકી હતા તેમને મેળવી લેવાના ચત્રો ચાલતા હતા; પરંતુ બોટાદ અને ગોંડલ સંપ્રદાયનું સંગઠન થયું નહોતું. બોટાદ સંપ્રદાયના અગ્રેસર કાનજી મુનિએ સંમેલનમાં સહકાર આપવાની ચોખ્ખી અનિચ્છા બતાવી હતી. * માળવા-મારવાડના છ સંપ્રદાયોનું સંગઠન પાલીમાં થયું હતું પણ બીજા અનેક સંપ્રદાયો હજી બાકી હતા. દક્ષિણમાં વિચરનારા સાધુઓનું સંગઠન કીક થયું હતું. પરંતુ આ રીતે બૃહત્ સંમેલનમાં ભાગ લેવાને સંગઠિત થએલા સંપ્રદાયો એકંદરે ૧૬ હતા, જ્યારે અવશિષ્ટ રહેલા તેટલા જ બીજા સંપ્રદાયોનું સંગઠન બાકી હતું. આ સંગઠન થયા પૂર્વે સંમેલન મેળવવું એ અપરિપક્વ કાળે સંમેલન મેળવવા બરાબર હતું એમ શ્રી. રતનચંદ્રજીને લાગતું હતું.

પૂજ્ય શ્રી હુકમીચંદ્રજી મદારાજના સંપ્રદાયના એ વિભાગો પડી ગયા હતા, તે જ્યાંમુખી સંમેલનમાં ભાગ ન લે ત્યાંમુખી સંમેલન પાંગળું રહેલું જ લેખાય એવી સ્થિતિ હતી. આ વિભાગોને સાંધવાને પ્રયાતોની જરૂરત હતી. પૂજ્ય શ્રી. જવાહરલાલજી અને પૂજ્ય શ્રી. મુજાલાલજીનો સમાગમ શુદ્ધ વાતાવરણની વચ્ચે થાય, પરિણામે તેઓની વચ્ચે એકચ થાય અને તેઓ બૃહત્ સંમેલનમાં ભાગ લે એ અનિવાર્ય અમત્યનું કાર્ય હતું. પરંતુ એ અમત્ય પૂરી પાડવાને બદલે તેનું વાતાવરણ ગમ્યુ હતું ? શ્રી. રતનચંદ્રજીના રાખ્દોમાં કહીએ તો “ ઝનૂની અંધઅધાળુઓ પોતાની અંદર રહેલી વૈરવૃત્તિ વાતાવરણમાં રેડી મદાપુરુષો વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એવી વિચલક્ષી વધતી જાય છે. નાની તરડમાંથી મોટા ચીરા પડે છે. આવી પ્રવૃત્તિથી જ સંપ્રદાય-સંપ્રદાય વચ્ચે ચીંગ પડી ગએલા જોવામાં આવે છે. ફેટલીક વાગ લેખો અને પેમ્પ્લેટો પણ આવી તરડને ચીરાના રૂપમાં ફેરવે છે. થોડા વખત ઉપર જ ‘ પ્રકાર ’માં એક લેખ છપાયો હતો, તેના

* હવે તો એ મુનિ રચાનકવાસી હૈન સંપ્રદાયથી કેવળ છૂટા પડી નયા છે અને તેમજે નવો સંપ્રદાય રચાપીને સોનચડમા તેનું કેન્દ્રસ્થાન રાખ્યું છે.

રહ્યા હતા તેઓનો કાર્યક્રમ પલટાઇ જશે અને પછી કદાચ એક વાર મુક્તવી રહેલું સંમેલન હમેશને માટે મુક્તવી રહી જશે. સાધુઓનું મોંઘામોંઘેનું સાંપ્રદાયિક સંગઠન જે અધૂરું રહ્યું હતું તે અજમેરમાં બધા સાધુઓ પહોંચ્યા પછી પણ કેમ નહિ કરી શકાય? વળી હુકમચંદ્રજી મહારાજના સંપ્રદાયના જે જે વિભાગો પડી ગયા હતા તે વિભાગોના સાધુઓના પ્રતિનિધિઓએ જૂદત્ સંમેલનમાં આવવાનું સ્વીકાર્યું હતું, એટલે અધૂરું રહેલું કાર્ય અજમેરમાં પૂરું થવાની સંભાવના પણ હતી. આ બધા સંયોગોને કારણે અપરિપક્વ ઐક્યની સ્થિતિમાં પણ જૂદત્ સંમેલન મેળવવું જ એવો કાર્યકર્તાઓએ નિર્ણય કર્યો અને સંમેલન મુક્તવી રાખવાની શ્રી. રત્નચંદ્રજીની સલાહ તેમને યોગ્ય લાગી નહિ અથવાતો તેનો અમલ કરવાનું અશક્ય જણાઈ આવ્યું.

આ નિર્ણય જાહેર થતાં જ ચાતુર્માસ પૂરું થયે પ્રતિનિધિ મુનિઓએ અજમેરની દિશાએ પ્રયાણ કરવાનું ઈર્ષ્ય હતું. શ્રી. રત્નચંદ્રજીને ઐક્યની અપરિપક્વ સ્થિતિ સંમેલન માટે ક્ષતિકર તો લાગતી હતી, પરંતુ કાર્યકર્તાઓના નિર્ણયને માન આપવાની તેમણે પોતાની ફરજ જોઈ અને તેમણે પણ સ્વસંપ્રદાયના પ્રતિનિધિ મુનિઓની સાથે વાકાનેરમાંના ચાતુર્માસનો સમય પૂરો થતાં જ અજમેર જવા માટે વિદારનો આરંભ કર્યો. ચાતુર્માસ પહેલાં લોંબડીમાં લોંબડી સંપ્રદાયનું સંમેલન બરાબર હતું. તે વખતે શ્રી. રત્નચંદ્રજીના શિષ્ય મુનિ પૂનમચંદ્રજીની તજિયત નરમ હતી, તેપણ પોતાના બે શિષ્યોને વાકાનેર પૂજ્ય શ્રી. મોદનલાલજી તથા મુનિ શ્રી મણિલાલજીની સારવાર હેઠળ મૂકીને પોતે લોંબડી ગયા હતા. ત્યાં સાંપ્રદાયિક સંમેલનમાં તેમણે બામ લીધા હતા અને જૂદત્ સાધુસંમેલનમાં સદકાર આપવાનું ઈર્ષ્ય હતું. ત્રણેક માસ પછી શ્રી. રત્નચંદ્રજી પાછા વાકાનેરમાં ચાતુર્માસ માટે આવી રહ્યા હતા અને ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં પુનઃ લોંબડી ખાતે પહોંચી, ત્યાં પ્રતિ-

શ્રી. રત્નચંદ્રજીની સાથે ગુજરાતમાંથી આવેલા ખીજ મુનિ-
યોએ પણ તેમની સાથે જ ઉપવાસ કરવાનું જણાવ્યું અને મારવાડ-
ની મુનિઓ હતા તેમણે પણ આદાર ગ્રહણ કરવાની ના કહી.
ખીજ મુનિઓ આદાર વહોરીને લાવેલા હતા, પરંતુ આ ખનાવ
નવાથી કોઈએ આદાર લીધો નહિ. વાતાવરણ કુબ્ધ બની ગયું
મને શ્રાવકોનાં મોં ઓશિયાળાં બની ગયાં. બપોર પછી ત્રણ
ભાગતાં શ્રી. દુર્લભજી ઝવેરી આવી પહોંચ્યા. તેમણે જ્યારે આ
ચકાર જાણ્યો ત્યારે તેમના હૃદયને એટલો આઘાત થયો કે તે એકદમ
હી પડ્યા અને પછી મૂર્છિત થઈ ગયા. તે વખતે શ્રાવકો એકઠા
થયા, તેમણે પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને વચન આપ્યું કે સંમેલનના
કાર્યમાં અમે પક્ષભેદને કારણે કશું વિઘ્ન નાંખીશું નહિ. હેવટે હેવટે
પહોરે બધા મુનિઓએ આદાર ગ્રહણ કર્યો.

મારવાડ-માળવાના શ્રાવકવર્ગમાં મુનિઓએ પોતેલી પક્ષાંધતા
અને કલહવૃત્તિનું શ્રી. રત્નચંદ્રજીને ત્યાં થએલું એ પહેલું જ દર્શન
હતું. ત્યારથી જ તેમને લાગ્યું હતું કે આ કલહ વિહારવાનું અને
ઐક્ય સાધવાનું કામ અશક્ય નહિ પણ દુષ્કર તો છે જ અને તેટલા
પૂરતી સંમેલનની પૂર્વપીઠિકા નબળી છે, એટલે તે સંમંધે પૂરી
સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે.

સાધુઓના ઐક્ય મટિનું જ ચિંતન શ્રી. રત્નચંદ્રજીના ચિત્તમાં
સદા ચાલ્યા કરતું હતું, એટલે બપોરમાં તેમણે પૂજ્ય શ્રી દુર્લભીયંદ્રજી
મહારાજના સંપ્રદાયના વિભાગો વચ્ચે ઐક્યની ગાંઠ બેઠવાનો યત્ન
કર્યો. એક વિભાગના પૂજ્ય શ્રી જવાહરલાલજી અને ખીજ વિભાગના
પૂજ્ય શ્રી મુલાલાલજી એ બેઠેને સમાધાની માટે બપોર નજીકના
ખરવા ગામમાં એકત્ર કર્યા અને કેટલીક વાટાઘાટ કરીને હેવટે
એક પંચની નીમણુંક કરી. આ પંચમાં શ્રી. રત્નચંદ્રજી ઉપરાંત
પૂજ્ય શ્રી કામીરામજી, પૂ. શ્રી અમોલજી ત્રાપિજી, શ્રી. મણીલાલજી

પ્રકરણ ૧૧ મું

બૃહત્ સાધુસંમેલન અને શ્રી. રત્નચંદ્રજી

(૧)

અજમેરને આંગણે ભારતના સર્વ વિભાગોના અને સર્વ સંપ્રદાયોના પ્રતિનિધિ સાધુઓ એકત્ર થાય એ ત્યાંના જીનોને માટે એક મંગલોત્સવ જ લેખાય એ સ્વાભાવિક સંમેલનનો કાર્યારંભ હતું. એ સંમેલન અપૂર્વ હતું અને ઐતિહાસિક હતું. સંમેલનમાં બધા સંપ્રદાયોની ઐક્યસિદ્ધિ થવાની હતી તેથી તે ઉત્સાહપ્રેરક પણ હતું. સંમેલન માટે અજમેરમાં ૨૩૮ સાધુઓ અને ૪૦ સાધ્વીઓ એકત્ર થયાં હતાં. ખીજા બાજુએ જૈન ડોન-ફર-સની બેઠક પણ મળવાની હોવાથી પ્રાંતપ્રાંતથી આવક-આવિકાઓનો હજારોનો સમુદાય એકત્ર થયો હતો અને તેમને એ સાધુઓનાં દર્શનને લાભ મળી રહ્યો હતો, એટલે તેમના ઉત્સાહની પણ અવધિ ન હતી.

ચૈત્ર સુદ ૧૦ ને શુધવારના દિવસથી સાધુસંમેલનનો પ્રારંભ થયો. શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ મજલાવરંજીમા પ્રવૃત્તિ કરી. ૭૬ પ્રતિનિધિ સાધુઓને સંપ્રદાયવાર ચૂટી કાઢવામાં આવ્યા હતા જેમને મતદાનનો અધિકાર હતો, તેઓ બધા વર્તુલાકારે બેઠા હતા. મધ્યમાં દિગ્ગ અને યુગ્મરાત્રી રત્નાંતરેખકો તથા તેમના સદાચોની બેઠકો મોડાવવામાં આવી હતી. યાન્તિરંજીકો તરીકે શ્રી. રત્નચંદ્રજીને અને અગ્નિ શ્રી. ઉદયચંદ્રજીને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. સભાની

જુનું માર્ગદર્શન કરાવવા વિશે વિચારણા ચલાવી હોત અને તે માટેનો કોઈ કાર્યક્રમ ચોક્કસ હોત તો તેમણે વધારે ઉપકારક કાર્યની નિષ્પત્તિ કરી હોત. કોઈને એમ પણ લાગે કે આચાર્ય-યુવાચાર્ય પદકોને મળે ને કોને ન મળે, સંવત્સરી-પાખી કયે દિવસે થાય ને કયે દિવસે ન થાય, સાધુઓને કયો પદાર્થ ખપે ને કયો ન ખપે, અમુક વસ્તુ સચિત્ત લેખાય કે અચિત્ત લેખાય, અધિક માસ આવે ત્યારે ચાતુર્માસ ચાર માસનું કરવું કે પાંચ માસનું, ઈત્યાદિ વાતોનાં વિચાર-વિવેચનની આજના યુગમાં શી જરૂર છે? આજે તો જડવાદનો ધસારો ભારત ઉપર ચર્મ રહ્યો છે તે વખતે ચૈતન્યવાદનો વિજયધ્વજ ફરકાવવાને જ સાધુઓએ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ અને તે માટેના જ કાર્યમાં તેમની બધી શક્તિઓનું મુંચાલન થવું જોઈએ. પરંતુ સાધુસંપ્રદાયો એટલી હિદાત અને વિશાળ વિચારણા કરતા થાય તે પૂર્વે તેઓ વિશુદ્ધ તથા સંગઠિત અને તેજ સ્થાનકવાસી જૈન વર્ગની પ્રાથમિક અને મુખ્ય જરૂરીઆત હતી, અને એ જરૂરીઆત પૂરી પડ્યા વિના કોઈ નહર કાર્ય થાય તેવા સંભવ નહોતો. ચિસ્ત વિના સાધુઓ સ્વેચ્છાચારે પોતપોતાને શહે તેમ ક્યાં કરતા હતા તેને પરિણામે તો સાધુસમાજની અને શ્રાવક-સમાજની ઉત્તરોત્તર હીન દશ થતી જતી હતી એ દષ્ટિએ વિષય હતો. વિશુદ્ધ જીવન અને ઐક્યસિદ્ધિ એ બે વિષયો ઉપર શ્રી. રત્નચંદ્ર વખતોવખત ભાર મૂકતા અને તે માટે મથન ક્યાં કરતા તેનું એ જ મુખ્ય કારણ હતું. આ સંમેલન જો આટલી સિદ્ધિ કરી શકે તો બિવિખના કાર્ય માટેનો માર્ગ સરલ બની જાય એ રૂપ હતું. આ વિચારસરણીથી પ્રેરાયલા સાધુઓએ સંમેલનમાં મતમેદોનું નિરા-રંધુ કરવામાં જ પોતાનું ધ્યાન રાખી રાખ્યું હતું.

સંમેલનમાં પહેલો જ પ્રશ્ન 'તિથિનિર્ણય'નો મુકાયો હતો, કારણ કે એ પ્રશ્ન જ સંમેલનના બીજરૂપ હતો. પંચાંગ સંપ્રદાયના આચાર્ય

ક્ષેત્રો લેવામાં આવ્યા હતા. છતાં આ કાર્ય એકંદરે તો કોન્ફરન્સને આધારે જ હોડવામાં આવ્યું હતું એ સ્પષ્ટ છે.

ત્યારપછી સંમેલને ખીજા પ્રશ્નો હાથમાં લીધા. કેળાં, દ્રાક્ષ, ખરદ વગેરે વસ્તુઓ સચિત્ત લેખાય કે અચિત્ત એવો એક પ્રશ્ન હતો. કેટલીક ચર્ચા પછી એ પ્રશ્ન વિશે પણ જૈન કોન્ફરન્સ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મેળવીને નિર્ણય આપે એવું હતું. ઉપરાંત બાળદીક્ષા, સાધુસમાચારી, એકલ વિહાર, પ્રતિક્રમણ અને સાધુઓના આચાર-વિષયક ખીજા પ્રશ્નો હાથ ધરવામાં આવ્યા, તેમાંના કેટલાક સંબંધે નિર્ણયો થયા, કેટલાકે અનિર્ણીત રહ્યા અને કેટલાકે નામંજુર થયા.

આવું સાધુસંમેલન વખતોવખત મળી શકે નહિ, એટલે સંમેલને કરેલા ઠરાવોનો અમલ કરવા માટે એક સ્થાયી સાધુસમિતિ નીમવાનો ઠરાવ સંમેલને કર્યો હતો આ સમિતિના અધ્યક્ષ પૂજ્ય શ્રી. સોદન-લાલજી હતા અને ખીજા સાધુઓ સભ્યો તથા પ્રાંતિક મંત્રીઓ તરીકે નિયુક્ત થયા હતા. શ્રી. રત્નચંદ્રજી ગુજરાતના પ્રાંતિક મંત્રી હતા.

સાધુસંમેલનનું બધું કાર્ય બંધ બારણે ચાલ્યું હતું. શ્રાવકવર્ગની ઉપસ્થિતિમાં એ કાર્ય ચલાવવું ઇષ્ટ મનાયું નહોતું, પરંતુ સંમેલનમાં જે નિર્ણયો થયા હતા તેમાંના થોડાએ જાણુવાગોચ્ય નિર્ણયોની મહેરાત કરવામાં આવી હતી. સાધુઓનાં જીવન, તેમના વિચાર, તેમના વિવાદ, એ બધું પારદર્શક હોવું જોઈએ, પરંતુ એવી પાર-દર્શકતા સિદ્ધ કરવા માટેનો આ યત્ન જ હતો. 'જૈન પ્રકાશ' (તા. ૨૦-૪-૩૩) તે વખતે આ ગુમતા સંબંધે કહેલું: "મનુજના જન્મને માટે જો એકાંતની આવશ્યકતા હોય છે, તો અહીં લાખો મનુષ્યોના એકપનો જન્મ થવાનો હતો એટલે તેનું મનોહય તો મુરક્ષિત અને એકાંત જ હોવું જોઈએ."

(૨)

પૂજ્ય શ્રી દુકમીચંદ્રજી મદારાજના સંગ્રહાયના એ વિભાગો વચ્ચે ઐક્યસંધાન કરવાનો પ્રશ્ન શ્રી. રત્નચંદ્રજીના હૃદયમાં રમી

તી, પણ છેવટનો નિર્ણય થયો નહોતો. છેવટે અજમેરમાં પંચદ્વારા
 ને નિર્ણય થયો, બેઉ વિભાગો એકત્ર થયા અને શેડોમાં આનંદ
 સર્જ્યો; પરંતુ શ્રી. મિશ્રીલાલજીએ પોતાના ઉપવાસ છોડ્યા નહિ.
 અજમેરમાં બન્ને પક્ષની મુનિમંડળીમાં બારે સંભોગ થઈ ચૂક્યા
 હતાં ખ્યાવરમાં બન્ને પક્ષના સાધુઓમાં બારે સંભોગ ન થાય
 પાંસુધી હું પારણું કરીશ નહિ” એવો શ્રી. મિશ્રીલાલજીએ આમલ
 નહેર ક્યો.* “આ વાત કોન્ફરન્સની કાર્યવાહક મીટિંગમાં આવી
 અને શ્રી. મિશ્રીલાલજીને માનનારા પંચજ તરફના કેટલાક શ્રાવકોના
 નામાં ખૂબ આવેગને જન્મ મળ્યો. ચારે તરફ ઉત્કેરણી ફેલાઈ
 ગઈ. ૧૭ શ્રાવકોની એક કમિટી નિર્માઈ અને સવારમાં જ એ
 કમિટીએ સાધુસંઘ ઉપર આક્રમણ કર્યું. મોમાધ્યાના નોરામાં બધા
 સાધુઓ વિરાજતા હતા તેના બન્ને તરફના દરવાજા બંધ કરી તાળાં
 લગાડવામાં આવ્યાં. ઉત્કેરાયલા શ્રાવકોએ મોમાધ્યાના નોરાને
 ઘેરા ઘાડ્યો અને સાધુઓની આવજા બિલકુલ બંધ થઈ ગઈ.
 પંચોના ફેંસલાની લગભગ ૧૭ જણની કમિટીએ પોતાના હાથમાં
 લીધી. પંચના ફેંસલામાં યુવાચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના પદોત્સવ ક્યારે
 કરવા તેની મર્યાદા બાંધી નહોતી. એક પક્ષને ઉતાવળ હતી અને
 બીજો પક્ષ વિલંબમાં હતો. બન્નેને એકબીજા પર વિશ્વાસ બેઠો
 નહોતો, જેવો બેઠાએ તેવો પરસ્પર પ્રેમ જામ્યો નહોતો, તેથી આ
 કડું પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો. ફેંસલો રાજપુતીથી મનાઈ ગયો
 હતો તેમાં સમયની ખેંચાતાણીમાં એક બીજા પ્રત્યે વહેમ અને
 શંકાની પરપરા ઉત્પન્ન થઈ. બન્ને પક્ષોને નેટલી ઉતાવળ નહોતી
 તેટલી ઉતાવળ શ્રી. મિશ્રીલાલજીના પારણાની અને ખ્યાવરના
 સાધુઓના સંભોગોની હતી. બહારથી ઉત્કેરાયલા મંડળનો નાદ
 આવતો હતો કે સમાધાન ક્યો વિના બહાર આવશે તો દંડા ઉડશે!
 આ વાટાપાટમાં ઠોષ ઠોષ શ્રાવક અને ઠોષ ઠોષ સાધુઓ વચ્ચે

* “કોન્ફરન્સ ચિટ્તે ચતુર્વિધ સંઘ” એ મથાળા દેહન શ્રી.
 રત્નચંદ્રએ “જેન પ્રણય” માં લખેલા લેખમાંથી.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ઉત્તર હિંદમાં વિહાર તથા પ્રચાર

(૧)

સાધુસંમેલનની સમાપ્તિ થઈ એટલે સાધુઓ અજમેરમાંથી વિહાર કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. શ્રી. રતનચંદ્રજીને જયપુરના સંઘ તરફથી ચાતુર્માસ માટે નિમંત્રણ મળ્યું જયપુરમાં માંડેલી હતું એટલે તે ઉત્તર દિશા તરફ વિહાર ‘જ્ઞાનની પરખ’ કરવાના હતા. ગુજરાત-કાઠિયાવાડ-કચ્છના જૈન જીવનનો તો તેમને સારી પેઠે પરિચય થયો હતો, પરંતુ હવે ઉત્તરના પ્રાંતોનું જૈન જીવન જોવાનો તેમને અભિલાષ હતો. ઠાઠ ગુજરાતી મુનિઓ પંચગણ, કાશ્મીર, દિલ્હી, મુક્ત પ્રાંતમાં પૂર્વે ગયા નહોતા. એ પ્રદેશો પાદવિહાર માટે દુષ્કર હતા, આવોની રહેણી-કરણી ગુજરાતી મુનિઓને અપરિચિત હતી, સાંપ્રદાયિકતાનું જોર વિશેષ હતું; એવા પ્રદેશમાં વિહાર કરવાથી ઠાંઠ ઉપયુક્ત કાર્યસિદ્ધિની અનુદ્ધાતા મળે છે કે નહિ તેની ધણીને મન શંકા હતી. શ્રી. રતનચંદ્રજી અનેક પ્રતિદ્ધાતાઓની સામે થઈને કાર્ય કરવાના ઉત્સાહી તેમ જ અનુભવી પણ હતા, એટલે પૂર્વે ઠાંઠ રચનાકવાસી જૈન ગુજરાતી મુનિએ જે પ્રદેશમાં વિહાર કર્યો નહોતો તે પ્રદેશમાં જવાનો તેમણે નિશ્ચય જ કર્યો હતો.

અજમેરમાંથી બધા મુનિઓ વિહાર કરી ગયા તે પૂર્વે શ્રી. રતનચંદ્રજી બધા સંપ્રદાયોના આચાર્યો પાસે ગયા અને વિનંતિ કરી કે

અથવાતો અધૂરી કેળવણીએ દીક્ષાના ઉમેદવારોને સાધુ બનાવી દેવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનો સાચો મનોભાવ જો ગુરુપદે વિરાજતા મુનિવરોનો હોત તો જયપુરમાં શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ માંડેલી જ્ઞાનની પરજનો લાભ લેનારા નવ નહિ પણ નેતુ મુનિઓ જરૂર નીકળી આવ્યા હોત.

જયપુરના આતુર્ભાસમાં આ મુનિઓના શિક્ષણકાર્ય ઉપરાંત 'આમોદ્ધાર સમિતિ' નું કેટલુંક કાર્ય શ્રી. રત્નચંદ્રજી કરી-કરાવી શક્યા હતા. 'રેવતીદાન સમાલોચના' નિબંધ ત્યાં જ તેમણે લખ્યો હતો. જયપુરની વેદશાળાના યંત્રાલયના અધ્યક્ષ પં. કેદારનાથ પાસેથી યંત્રાલયની બધી સમજૂતી તેમણે મેળવી હતી અને જ્યોતિષ્યકની ગતિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ મેળવ્યું હતું.

(૨)

અજમેરથી નીકળીને જવના રોટલા ને છાશની ગોચરી કરતા શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ ધૂમ તાપમાં જયપુર તરફ વિહાર કર્યો હતો, અને આમોદવાની તથા આદારાદિની એવી જ એક આધાત પ્રતિકૂળતાઓ વેડીને ત્યારપછીના આતુર્ભાસ માટે ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તે દિલ્હી તરફ જવા નીકળ્યા હતા. અત્વર પહોંચ્યા બાદ થોડે દિવસે તેમના શિષ્ય મુનિ કપૂરચંદ્રજીને તાવ આવ્યો, શીતળા નીકળ્યા, સન્નિપાત થઈ ગયો અને માત્ર આઠ જ દિવસની માંદગી પછી તેમનું અવસાન થયું. અનેક સંસારી સ્વજનોના મૃત્યુથી તેમના નિર્વેપ હૃદય ઉપર આધાતો થયા જાણ્યા નથી. સંસારી સ્થિતિના સમારક રૂપ એકની એક પુત્રી વેદભાષના લમ, સંસાર કે મૃત્યુ ઇત્યાદિના હર્ષશોક તેમના હૃદયમાં જન્મ્યા માત્રમ પડ્યા નથી; પરંતુ શ્રી. રત્નચંદ્રજીના હૃદયને આ "વૈવા-વન્ની તપસ્વી ગુણિયક મુનિનો વિરહ ચતાં અસીમ આઘાત થયો."*

* નોંધપાત્રીમાંનું એક વાક્ય.

(૩)

પંચાળના વિહાર દરમ્યાન શ્રી. રતનચંદ્રજીને ત્યાંના જૈન ગૃહસ્થો અને જૈન ત્યાગીઓના અનેક વિવિધતાયુક્ત અનુભવો થયા હતા.

એ અનુભવોએ તેમના અંચલેખનને કાંઈક પંક્તિબદ્ધ સાધુ-સા- જીવી દિશામાં પ્રેર્યું હતું. “સૃષ્ટિવાદ અને બીજોનો પરિચય ધૃતિર” અંચ લખવાની પ્રેરણા તેમને આ પ્રદેશના જૈનો તથા જૈનેતરોના જીવન તથા ધાર્મિક માન્યતાઓના પરિચય પછી થઈ હતી. એ જ રીતે તે પ્રદેશમાં જૈન સાધુઓની જે સાંપ્રદાયિકતા અને સંકુચિતતા પ્રવર્તતી હતી તેને લીધે જૈન ગૃહસ્થોમાં પણ ઠેરઠેર કુસંપે ધર બાંધેલું તેમણે જોયું હતું. ગૃહસ્થોમાંથી કુસંપ દૂર કરવાનો ચત્ન કરતા વચ્ચે સાધુઓની સંપ્રદાયિકતા આડે આવતી અને સાધુઓમાં ઐક્યસાધના કરવા જતાં તેઓની કાંઈ કાંઈ તકરારો બહાર નીકળી પડતી. એ તકરારોને ઓલવવા માટે પણ ઐક્યના ઇચ્છુક શ્રી. રતનચંદ્રજીએ અનેક રથજે પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ પ્રયત્નોને કાંઈ રથજે સફળતા મળતી તો કાંઈ રથજે નિષ્ફળતા પણ મળતી.

દિલ્હીથી શ્રી. રતનચંદ્રજી ત્રણ દિવસમાં ૪૨ માર્ગસનો વિહાર કરીને રાહતક પહોંચ્યા. માર્ગમાં એક ગામમાં આર્યસમાજીઓનો એક સમારંભ તેમણે જોયો. ત્યાંના કેટલાક જૈનો આર્યસમાજી થયા હતા. તેમ થવાનું કારણ શ્રી. રતનચંદ્રજીએ તપાસ કરીને જાણ્યું કે આર્યસમાજીઓએ ગામમાં છાળાઓ સ્થાપીને વિદ્યાર્થીઓને બહુ-વવાનો પ્રતોષ કર્યો હતો તેથી લલચાઈને જૈનો આર્યસમાજમાં દાખલ થયા હતા. જૈનોની વસતીસખ્યાના દાસનાં તો અનેક કારણો હતાં, પરંતુ જૈન સમાજ કેવળ ધર્મક્રિયાઓમાં જ રૂબી રહે અને સંસાર-જનની કે જીવણીની દિશામાં બેપરવાઘ દાખલે તો જૈનો બીજી દિશામાં દોરાઈ જાય એ પણ એક કારણ હતું. સાધુઓએ ધર્મપ્રચાર ઉપરાંત વિદ્યાપ્રચારના પણ પ્રેરક ધું જોઈએ એ વાત તેમણે આ જ

પેટથે જ્યાં જ્યાં શ્રી. રત્નચંદ્રજી વિહાર કરતા ત્યાં ત્યાં તેમનો ખૂબ લોકાર થતો. માછલો સુધી જૈનો તેમને સત્કારવા સામા આવતા અને રથજે રથજે તેમને જાહેર વ્યાખ્યાન આપવાની વિનંતિ થતી. યશ્વંતરી કપુરચલા જતાં માર્ગમાં જે મોટરચોરીઓમાં જેસી જૈન મુવકોનું એક ટોળું દર્શનાર્થે આવ્યું અને કપુરચલામાં રાત્રે શિવ-મંદિરમાં તેમણે શ્રી. રત્નચંદ્રજીનું જાહેર વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું. ત્યાંથી વ્યાસ ગામે ગયા, તો ત્યાં પણ અમૃતસરથી ટોળામંથ આવકો દર્શનાર્થે આવ્યા. વરતુતઃ પંજાબમાં શ્રી. રત્નચંદ્રજીને લાવવા માટે અમૃતસરના શ્રાવકોએ ખૂબ ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો. ત્યાંથી શ્રી. રત્નચંદ્રજી જંડીયાલા ગયા. જે ગામના શ્રાવકોમાં પક્ષ પડ્યા હતા, તેમની વચ્ચે શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ સમાધાન કરાવ્યું અને જે જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. ત્યાંથી વિહાર કરી તેમણે અમૃતસરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પણ શ્રાવકોએ સત્કારમાં ખૂબ ઉત્સાહ દાખવ્યો.

અમૃતસરમાં પૂજ્ય શ્રી. સોદનલાલજી વિરાજતા હતા. તેમનાં દર્શન, પરિચય અને વિચારવિનિમય કરવાનો શ્રી. રત્નચંદ્રજીને મળેલો એ લાભ હેતુકો હતો, કારણકે એ જ વર્ષમાં તેમનું અવસાન થયું. ચાતુર્માસના પ્રારંભને હજી વાર હતી તેથી શ્રી. રત્નચંદ્રજી નજીકનાં સ્થાલકોટ, જમ્મૂ, ગુજરાનવાલા, લાહોર વગેરે રથજે ઉપદેશ-પ્રચાર કરતા કરતા હતા અને તે જ્યારે લાહોરમાં હતા ત્યારે જ અમૃતસરમાં શ્રી. સોદનલાલજીનું અવસાન થયું હતું. તેમના અંતિમ દર્શન માટે શ્રી. રત્નચંદ્રજી અમૃતસર જઈ પહોંચવા હચ્છતા હતા, પણ એક રથજે ડોકર લાગવાથી તેમને પાછો યાત્રા હતી તેથી તે જામના નદિ અને અંતિમ દર્શન થઈ શક્યું નહિ. શ્રી. સોદનલાલજીની પ્રદર્શિતના મ્લોકોની ધી. રત્નચંદ્રજીએ રચના કરી હતી તે મ્લોકો તેમના મનજીમાં નિધાવવામાં આવેલા બધા કીર્તિરચન ઉપર પાછળથી મેળાવવામાં આવ્યા હતા.

અમૃતસરની આસપાસના પ્રદેશમાં ધી. રત્નચંદ્રજી સારી પેઠે

અમૃતસરવાળાં રત્નચંદ્રજીનો મેળ મળ્યો નહિ; પરિણામે એ કાર્યમાં નેષ્ઠતા મળી. એ કાર્ય માટે એક સંગઠન સભા સ્થાપવામાં આવી હતી, પરંતુ તેય કશું કામ કરી શકી નહિ. લાહોરના સંઘમાં ફટલીક અવ્યવસ્થા હતી અને બે આંગેવાનો વચ્ચે કલેશ હતો તે દૂર કરવા શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ યત્ન કર્યો હતો તેમાં તેમને સફળતા મળી.

(૪)

અમૃતસરના ચાતુર્માસ દરમ્યાન શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ જોયું કે કે ત્યાં ભારે કુસંપ હતો. ત્યાંના જૈન મિત્રમંડળમાં બે વિભાગો પડી ગયા હતા અને શ્રાવિકાઓના ઉપાશ્રયને કુસંપના અણુભવો તાળાં લાગી ગયાં હતાં. એ કલહના સમાધાન માટેની વિધિ શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ ચલાવી, તે તેમાંથી સંઘના સંગઠનનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો, અને સભા તથા સંઘના નામ પરત્વે મતભેદ પડતાં શ્રાવિકોના પક્ષે પડી ગયા. એક વિદ્વાન્નય સ્થાપવા માટે નાણાંના જે વચનો મળ્યાં હતાં તે રકમ રૂ. પૂજ્ય સોહનલાલજીના સ્મારક તરીકે એકી સાથે આપી દેવાની વિચારણા ચાલી, તેમાં ફેટલાક સંમત થયા અને તુરતમાં દસેક હજાર રૂપિયા એકઠા થવાનો સંભવ પણ દેખાયો, પરંતુ પુનઃ કુસંપે પોતાનો ભાગ ભજવ્યો અને પક્ષે પડી જતાં એ વાત અટકી ગઈ. જે વિદ્વાન્નય સ્થપાય તો લાલુચાહ નામના એક અગ્રેસર શ્રાવકે પોતાનું રૂ. ૨૫૦૦૦ ની કીંમતનું એક મકાન તે માટે આપી દેવાની ઉદારતા પર્યુષણ દરમ્યાન ઝાઝેર કરી અને તેથી ખીમ્મઓ પણ હિસાબમાં આવી જતા એક અઠવાડિયાની અંદર રૂ. ૨૫૦૦૦ ની રકમ લખાઈને એકી થઈ ગઈ. પછી વિદ્વાન્નય સ્થાપવાનો પ્રશ્ન મોખરે આવીને લીબો, એટલે જુદા જુદા ગામના અગ્રેસર શ્રાવકો તથા નાણાં ભરનારાઓને બોલાવવા માટે આમંત્રણ કાઢવામાં આવ્યાં, પરંતુ સ્થાવકોટ, ગુજરાનવાલા વગેરે સ્થળોના આંગેવાનો

આવ્યા, તેમણે પોતાને ત્યાં પૂજ્ય પદવીનો અર્પણસમારંભ કરવાને ઇચ્છા દર્શાવી, તે માટેનું ખર્ચ ઉપાડી લેવાની તત્પરતા દાખવી અને તેટલા માટે તેમણે સાધુઓને એકઠા કરવાની કોશેષ પણ કરી; પરંતુ પદ્મભેદ ફરી નીકળ્યો અને પરસ્પર આક્ષેપો શરુ થયા, એટલે કાર્ય મુક્તિથી રાખવું પડ્યું. ફરી પાછો જુદાં જુદાં ગામોના શ્રાવકોનો સહકાર મેળવવાને યત્ન થયો અને શ્રી. રતનચંદ્રજી શ્રી. કાશીરામજીની સાથે હોશિયારપુરમાં આવ્યા. દિલ્હીથી એ સંપ્રદાયના ખીજ સાધુઓ આવ્યા વિના આચાર્યપદવીદાનનો વિધિ થાય તેમ નહોતું, તેથી ત્યાં શ્રી. રતનચંદ્રજીને બહુ સમય રોકાવું પડ્યું. બનારસ તરફ જવાનો તેમનો મનોભાવ હતો, તે પણ તેથી જતો કરવો પડ્યો. છેવટે માધવદાસ શ્રી. કાશીરામજીને આચાર્યપદવી આપવાનો વિધિ બબ્બતા-પૂર્વક થઈ શક્યો. આ વિધિપ્રસંગે શ્રી. રતનચંદ્રજીએ સંસ્કૃતમાં એક શ્લોકબદ્ધ ભાવવાહી પ્રવચન કર્યું હતું, અને આચાર્યશ્રીએ તથા શ્રાવકસંઘે તેમને 'વિદ્યાભૂપણ'ની ઉપાધિ અર્પી હતી.

પંજગના શ્રાવકોમાંના કુસંપ સાધુઓની અંદરના કુસંપનો જ પ્રતિધ્વનિ હતો એ શ્રી. રતનચંદ્રજીએ જોયું હતું. જુદત્વ સાધુસંમેલન થઈ ગયું હતું, સાધુઓએ સર્વની સંમતિપૂર્વક નિયમો ધમ્યા હતા, પરંતુ તેમના હિંસમાં ઐક્ય સ્થપાયું નહોતું. સંમેલને કરેલી સિદ્ધિ અધૂરી હતી અથવાતો નિર્ચયક બનતી જતી હતી એમ પણ તેમને પંજગના અનુભવે ખતારી આપ્યું હતું.

પંજગના શ્રાવકોમાં ચાલતા કુસંપને લીધે તેમને સંગઠિત બનાવવાનું કાર્ય શ્રી. રતનચંદ્રજી પંજગના વિહાર દરમ્યાન તથા અમૃતસરના ચાતુર્માસ દરમ્યાન કરી શક્યા એક મુંદર સંસ્થાની નહિ, પરંતુ ખીજુ એક બંધ્ય કાર્યતેઓ કરી શક્યા. અમાડે જણાવ્યા મુજબ અમૃતસરમાં

“શ્રી સોદન જૈન ધર્મપ્રચારક સંમિતિ”ની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી અને ૫ શ્રી સોદનચંદ્રજી પાંડગયએડા

પ્રચારનું અનેરું સમારક પંજમના ગુણુમ શ્રાવકોને ‘શતાવધાની રતનચંદ્ર પુસ્તકાલય’ દ્વારા નિર્માણ કર્યું છે.

શ્રી. રતનચંદ્રજી બ્યારે દિલ્હીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે લાલા કેદારનાથજી તરફથી અર્ધમાગધી કોપનો પાંચમો વિભાગ મુદ્રિત થઈ રહ્યો હતો. આ કાર્ય માટે એક વ્યવસ્થાપક જૈન સાહિત્ય-પ્રચાર-સમિતિ નિયુક્ત કરવામાં આવી હતી. પાછળથી રક સમિતિ એ કામ કેટલાંક કારણોથી ખોરબે પડ્યું હતું અને દિલ્હી તથા આગ્રા એમ બે સ્થળે છાપ-કામ કરાવવું પડ્યું હતું. જૈન સાહિત્ય પ્રકાશનને અંગે ઠેવી તકલીફો પડે છે તેનો ખ્યાલ તેમને આ ગ્રંથના પ્રકાશન વખતે વિશેષ આવ્યો હતો. આખા દેશની એક જ મધ્યસ્થ સાહિત્ય-પ્રચારક સંસ્થા હોય એવો તેમનો અભિલાષ હતો. એ સંસ્થા ઉત્તમ કોટિનું અને પ્રગણિત સાહિત્ય જ બહાર પાડે, નકામું અને નિરર્થક પ્રકાશન થતું અટકે, એવી ધારણાપૂર્વક તેમણે એક પત્રિકા લખીને પ્રસિદ્ધ કરી અને તે સંબંધે મુનિઓના તથા શ્રાવકોના અભિપ્રાયો મંગાવ્યા. છેવટે તે માટે એક નાની પરિષદ ભરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો પણ તેમાં માત્ર મધ્યામાંક્યા ગૃહસ્થોએ જ હાજરી આપી આવેલા ગૃહસ્થોએ ૪૦-૫૦ નામો ચૂંટીને એક સમિતિ નીમી અને સમિતિની બેઠક બોલાવી પણ તેમાંય ઘોડીક જ હાજરી થઈ. આથી સંસ્થા સ્થાપવાનું કાર્ય અટક્યું અને શ્રી. રતનચંદ્રજીનો પ્રોપોઝિટ ગ્રાંડનો વ્યાધિ વધવા લાગ્યો એટલે તે અનિશ્ચિતસમય સુધી મુલતવી રાખવું પડ્યું. આગ્રાથી વિહાર કરીને શ્રી. રતનચંદ્રજી અમરેર તરફ આવ્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસ કર્યું ત્યારે પુનઃ સમિતિની સ્થાપનાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો અને તે સફળ થયો. ખ્યાવર મુરદુળના ઉત્સવ પછી શેઠ સરદારમજી પુઝલિયાના પ્રમુખપદે શ્રી જૈન સાહિત્ય-પ્રચારક સમિતિ સ્થાપવામાં આવી; ‘અખિલ ભારતવર્ષીય’ સમિતિ સ્થાપવાનો શ્રી. રતનચંદ્રજીનો જ અભિલાષ હતો તે એટલે અંશે મર્પાદિત બની ગયો.

વસોના દિવસ થોભી જવું પડતું હતું. બલાચોરથી દિલ્હી પહોંચતાં
ધીમાં તબિયતને કારણે એમ અનેક વાર રોકાઈ રહેવું પડ્યું હતું.
દિલ્હી પહોંચ્યા પછી શ્રી. રતનચંદ્રજીને લોહીના દબાણની બિમારી
આગવી પડી હતી તેથી તેઓ દિલ્હીથી આગળ વધી શક્યા નહોતા
તે ઉપચાર કરાવવો પડ્યો હતો.

આગમસાહિત્યની રચના સંબંધી સલાહ લેવા માટે પં.
બલાલજીને બનારસથી દિલ્હી ખાતે બોલાવવામાં આવ્યા હતા.
તેમણે શ્રી. રતનચંદ્રજીને સલાહ આપી કે
બનારસ માટેની વૈદિક સાહિત્યની અને બૌદ્ધ સાહિત્યની સાથે
કંબળા તુલનાદૃષ્ટિથી જૈન સાહિત્યની રચના કરવી
વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે, અને એવી સગ-
વડ બનારસમાં મળી શકશે. થોડા દિવસમાં કલકત્તાથી કેટલાક
આવકો ચાતુર્માસ માટે વિનંતિ કરવાને પણ આવી પહોંચ્યા. બના-
રસમાં સાહિત્યરચનાની અનુકૂળતા અને વિદ્વાનોનો સમાગમ થવાની
શક્યતા, એ બધું જોઈને તે તરફ જવાની શ્રી. રતનચંદ્રજીને પુનઃ
પ્રયત્ન થઈ આવી. સાહિત્યસમિતિએ પણ બનારસમાં શ્રી. રતન-
ચંદ્રજીને જોઈતી અનુકૂળતા કરી આપવાની તત્પરતા દર્શાવી; એટલે
બનારસ તરફ જવાના મનોભાવપૂર્વક તેમણે દિલ્હીથી આગ્રા તરફ
વિદાર કર્યો. ટુંદાવનમાં વૈષ્ણવ મંદિરો તથા સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ,
મથુરાના સંપ્રદાયનામાંના પ્રાચીન અવશેષો, દિગંબર જૈન ગુરુકુળ,
કેળાદિ રથાનો તથા સંસ્થાઓનું અવલોકન કરતાં તે આગ્રા પહોંચ્યા;
પરંતુ ત્યાં પુનઃ લોકોનું દબાણ વધી પડ્યું, કાનનો દુખાવો ઉપડી
આગ્યો, પિસાબમાં લોહી આવવા લાગ્યું અને બિમારીએ એટલું જોર
કર્યું કે તેમને આગ્રામાં જ ચાતુર્માસ કરવાની ફરજ પડી. એ રીતે
બનારસ જવાનું જે મુલતવી રહ્યું તે પાછળથી પણ અમલમાં આવી
શક્ય નહિ, અને બનારસ માટેની કંબળા એમની એમ જ રહી.

એ સમયે શ્રી. રતનચંદ્રજીએ મુનિઓને અભ્યાસ કરાવવામાં,

રોશન ભારતરે ના કહી અને ગામમાં જવા કહ્યું. ગામ બે માઇલ દૂર હતું. પૂછગાછ કરતાં એક જણે કહ્યું કે આગળ જતાં સડકને રસ્તે જ એક કોઠો છે ત્યાં રહી શકાશે. કોઠા પાસે પહોંચ્યા ત્યારે માત્ર પા કલાક દિવસ બાકી રહ્યો હતો. કોઠાનું મકાન તૂટી-ફૂટી ગયેલું હતું; એટલું પુરાણું અને જીર્ણ હતું કે કોઠની લાત વાગતાં છાપકું તૂટી પડે ! મકાનમાં ખાડા પડેલા, બારણાંનું નામનિશાન નહિ, ધૂળનો પાર નહિ, જંગલી જનવરોનાં પગલાં પડેલાં દેખાતાં હતાં; એ સ્થિતિની વચ્ચે ત્યાં પશુ એ મુનિમંડળે નિરુપદ્રવે રાત ગાળી.

અજમેરથી પાછા ફરતાં એરીનપુરા રોડ નામના રોશનેથી એક વાર શ્રી. રતનચંદ્રજીએ વિહાર કર્યો. ગાઇડ બૂકમાં કોઠાર નામનું એક નાનું રોશન જણાવેલું હતું, પણ કોઠાર પહોંચતાં જણાયું કે રોશન તદ્દન ઉત્તર હતું. રોશન ભારતર પણ નહિ ! થોડેક દૂર એક એરડી હતી તેમાં એક માણસ રહેતો હતો, તેની પાસે રોશન-માં રાતવાસો કરવાની રજા માંગતાં તેણે રજા આપી. રાતમાં મુનિઓ પ્રતિક્રમણાદિ કરીને બેઠા હતા ત્યાં આશરે સાડા નવ વાગતાં એક ધાણેદાર સાહેબ આવ્યા. તે જૈન સાધુઓથી કાંઈક પરિચિત હતા. તેમણે ખુલાસો કર્યો કે “આ રોશન પહેલાં ઉત્તર હતું, પણ અહીં ત્રણ-ચાર વંસથી લૂંટફાટ ચાલે છે અને બે-ત્રણ રોશન ભારતરો લૂંટાઇ ગયા છે તેથી આ રોશન નકામું થઇ પડ્યું છે. ગાડીના ટાઇમે ગાર્ડ પોતે જ ટીકીટ આપે છે. એક ગાડી દસ વાગે અને બીજી સવારે દસ વાગે આવે છે અને ગાડીના ટાઇમ પડેલાં અર્ધા કલાકે મારે હાજરી આપવી પડે છે. દસ વાગ્યા પછી ધણી ગાડીઓ આવજા કરે છે પણ કોઇ ગાડી જીબી રહેતી નથી. રોજ મધરાતે અહીં લૂંટારાઓ બેગા થાય છે એટલે આ લૂંટારાઓનો અડી છે અને તેમાં તમે બિતયાં છો. અહીં રહેવું સલામતીભર્યું નથી, મારે અહીંથી એકાદ ફરજી દૂર મારી એરડી છે ત્યાં ચાલે.” શ્રી. રતનચંદ્રજીએ કહ્યું: “રાતને વખતે અમે ક્યાંય જઇ શકતા

પ્રકરણ ૧૩ મું

સાધુસંમિતિ મેળવવાની મથામણ

(૧)

અજમેરમાં બૃહત્ સાધુસંમેલન મળ્યાને હવે પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. એ સંમેલને જે નિર્ણયો કર્યા હતા તેનો અમલ થતો જ નહોતો. પૂજ્ય હુકમીચંદ્રજી મહારાજના સંપ્રદાય-પૂ. હુકમીચંદ્રજી મહારાજમાં પડેલાં જે તક અજમેરમાં સંગઠિત થયાનું રાજના સંપ્રદાયનું જાણીને લોકો હર્ષો-મત્ત બની ગયા હતા પરંતુ અત્યંત વસ્તુતઃ તે જે તડો એક થઈ શક્યાં જ નહોતાં. એકંદરે સાધુસમુદાયમાં એ સંપ્રદાય મોટા દોવાથી તેની અસર હેઠળ બીજા સંપ્રદાયો પણ પૂર્વવત્ વર્તી રહ્યા હતા. એકંદરે જોતાં સાધુસંમેલનનું કાર્ય માત્ર કાગળ ઉપર જ રહેલું રેખાઈ રહ્યું હતું; અને જે ઐક્ય તથા વિશુદ્ધિની માનસિક ઈમારતો સંમેલન સમયે બાંધવામાં આવી હતી તે તૂટતી જતી હોય એવો શ્રી. રત્નચંદ્રજીને અનુભવ થતો જતો હતો. પંચાંગના સાધુસમુદાયમાં તે ખૂબ મથન કરીને ઐક્ય રચાવી શક્યા હતા, પરંતુ મારવાડમાં ઐક્ય રચાવવાનું કાર્ય અતિ વિકટ હતું તેમ તેમને જણાવા લાગ્યું હતું. આ રિયલિટ મિટાવવા માટે તેમણે અનેક વાર યત્નો કર્યા હતા. આ મથામણ જેવી રીતે શ્રી. રત્નચંદ્રજીના જીવનનું એક મહત્ત્વનું પ્રકરણ છે, તેવી રીતે સાધુસંમેલનના ત્યારપછીના ઇતિહાસનું પણ એક મહત્ત્વનું પ્રકરણ બની રહે છે.

કે જે નિર્ણય આપે તે હેતુો નિર્ણય લેખાય : ગંભીર રાજકીય-
નીધુદીનો નિકાલ કરવા જેવી જ ખજરદારીપૂર્વક આ વ્યવસ્થા
હશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, પરંતુ તે ય નિષ્ફળ નીવડી અને
ધોરણુ રચવાની ખામતમાં જ એ બેઉ વિભાગો વચ્ચે છેવટે
તા થઈ શકી નહિ.

એ બેઉ વિભાગોના મનમેળાપ માટે જૈન જનતામાં આતુરતાનો
ર નહોતો. વર્ષોથી વિખૂટાં પડેલાં મન પુનઃ સંમિલિત થાય તેવી
આશાનું એકાદ કિરણ દેખાતાં જ લોકો
મેળાપની ખામી આનંદથી રોમાંચિત બની જતા હતા. એ
આનંદરોમાંચનો એક જ દાખલો બસ થશે.

૧. દુર્લભજી ઝવેરીએ સંમેલન પૂરું થયા પછી સાંભળેલું કે પૂ. શ્રી.
વાહરલાલજીએ પોતાના પદશિષ્ય શ્રી. મણેશલાલજીને ખીખ
મામના પૂજ્ય શ્રી. મુજાલાલજીની સેવા માટે બ્યાવરમાં ચાતુર્માસ
ખવાની અને પૂ. શ્રી. મુજાલાલજીના કાર્યવાહક શ્રી. ચોથમલજીને
તાની સાથે હિંદયપુરમાં ચાતુર્માસ રાખવાની મુદ્દા વ્યક્ત કરી
૨. આ ખખર ઉપર આનંદ દર્શાવતાં શ્રી. દુર્લભજી ઝવેરીએ લખેલું:
'લાગતા વળગતા મુનિરાગે અને સલાહકાર આવડેને આપણે
વિનય પ્રાર્થના કરીશું કે આ યોજનાના બધા ભવિષ્યનો વિચાર
રીને બ્યાવર તથા હિંદયપુરનાં ચાતુર્માસોની યોજના પાર પાડે અને
માત્રી આપે કે અજમેર સંમેલનના ઠરાવોનો અમલ આ ચાતુર્માસ-
થી જ પ્રારંભાઈ ચૂક્યો છે. આ વધામણી સાંભળવા આપણે
ખાચણી થઈશું." એક-બીજા સાધુઓના ઘિયો એક-બીજાના
સુરઝોની સાથે ચાતુર્માસ રહે, એ વસ્તુતઃ સાધુજીવનની સરળતા
અને સેવાભાવનાને ઢાંજતી એક સામાન્ય ખામત જ લેખાય; પણ
એવા જ એક પ્રસંગને બધા ભવિષ્ય માટેની એક વધામણી લેખવા
જેટલી મદદત્ત બ્યારે અપાય ત્યારે સડેજો સમજી થકાય તેમ છે કે
બેઉ વિભાગના મનમેળાપના આવા પ્રતીનિજનક વડેવારુ પ્રસંગોની
ખામી આવકવર્ષમાં જેવી વિરલ હશે.

બહારગામથી માત્ર એ ચાર અગ્રેસરો જ આવ્યા. મુંઝવેથી કોઇ ન આવ્યા. કોઈ કોઇ રથજેથી તો આવનારાઓને તાર કરીને રોકી દેવામાં આવ્યા હતા. આથી સમિતિની બેઠકને રદ કરવી પડી.

એ જ કાર્ય માટેનો બીજો પ્રયત્ન શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ આગ્રામાં કર્યો હતો. તે વખતે પ્રસિદ્ધ વક્તા શ્રી. ચોથમલજી આગ્રે આવ્યા હતા, એટલે એ સુયોગ હતો. શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ શ્રી. ચોથમલજી સાથે વાટાઘાટ ચલાવી અને તેમની તરફથી ક્ષમાપનાપત્ર લખાવી લેવામાં તે સફળ થયા. પૂજ્ય શ્રી. ખુબચંદ્રજી તેમાં સમત થાય તેમ હતું. હવે પૂજ્ય શ્રી. જવાહરલાલજી પણ તેવો જ પત્ર લખી મોકલે તો ઐક્યની આશા ઉપજે તેમ હતું અને તે કાર્ય બગલવી લાવવાનું શ્રી. દુર્લભજી ઝવેરીએ માથે પણ લીધું હતું, પરંતુ તેમને સફળતા મળી નહિ.

ત્રીજો પ્રયત્ન શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ રાજપૂતાનામાં પાછા ફરતાં અજમેર ખાતે કરી બેઠો, પણ તેમાંય તેમને નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થઈ.

એ નિર્વિવાદ હતું કે આ બેઠક વિભાગો વચ્ચે અજમેરમાં થએલું સમાધાન દબાલુના વિચ્છેદન અને અલુગમતા વાતાવરણની વચ્ચે હાથદયી થયું હતું અને તેથી તે કાચું જ રહ્યું હતું કાચા સમાધાનનું જ એ પરિણામ હતું કે વર્ષો વીત્યા છતાં એ વિભાગો વહેવાર રીતે એક થઈ શક્યા નહોતા. એ હાથદયી સમાધાન સંબંધે શ્રી. રત્નચંદ્રજીનો અભિપ્રાય હતો કે “ સંમેલને નિરાતે કરવાનું કામ બ્યાવરમાં હાથમહ કરનાર મુનિ મિશ્રીલાલજીએ પોતાની ઉપર ઉપાડી લઈને જે ઉતાવળ કરવા માંડી તેથી એકબીજાને અલુગમની યરતો સાથે પંચ મુનિઓને ફેંસલો આપવો પડ્યો હતો. બન્ને પક્ષોને મને કે કમને સમાજમા ફેલાએલા ગરમ વાતાવરણની આંચથી

• “કોન્ફરન્સ એટલે ગુરુવિધ સંધ” એ મથાળા દેહત શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ “નિત પ્રકાશ”મા લખેલી લેખમાળામાંથી.

અચવાને માટે ફેસલો સ્વીકારવો પડ્યો હતો. શૂલકાગનો ફેસલો જો
પડ્યો અખુમમતો હતો ત્યારે અવિધ્યકાગનો ફેસલો જોવા પડ્યો
અખુમમતો હતો. છતાં એક અખુમમાને બીજા અખુમમામાંથી નીકળી
કરીને અંતરમાં સમીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું આદેશો નહોતો
માનીને મિત્રીનાગ્રહને પાગલુ કરી લીધું હોત તો અખુમમતો
પ્રતિષ્ઠા કાપત નહોતો અને આવકમ પતી કાપ પ્રતિષ્ઠા
પૂરી થઈ જતી."

The page contains handwritten Gujarati script, which appears to be bleed-through from the reverse side of the document. The writing is dense and covers most of the page area.

ધી પહોંચવા લાગી ! આ પ્રસંગ પછી શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ પંચ-
ના વિહાર દરમ્યાન એક પક્ષે વચ્ચે મનમેળાપ કરાવવાને ત્રણ
૧૨ પ્રયત્નો કર્યો હતા જે વિષે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે. આ
પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા અને વિસંવાદ વધતો જતો. આ વૃદ્ધિ-
ત વિસંવાદનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ સંપ્રદાયના પક્ષે અલગ
મથક જ રહ્યા અને સાધુસન્નિતિમાં તેના ચાર મુનિઓ સ્વયં તરીકે
ભાગવાના હતા તેમનાં નામ પણ સન્નિતિ માટે મેળવી શકાયાં નહિ.

(૨)

સર્વ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયો એક જ દિવસે સંવત્સરી પર્વનું
આરાધન કરે તે માટે તિથિપત્રિકા સંબંધી એક દરાવ બૃહત્
સાધુસંમેલન કર્યો હતો. એ દરાવમાં અંતીમ
સંવત્સરીની આશ- નિર્ણય કોન્ફરન્સ ઉપર હોડવામાં આવ્યો
ધનામાં અનેકથ હતો. વર્ષો વીત્યા છતાં કોન્ફરન્સ એ સંબંધી
નિર્ણય કરી શકી નહોતી અને સાધુસંમે-
લનનો દરાવ પણ એવા પ્રકારનો હતો કે જેથી નિર્ણય કરવાનું
કામ અશક્ય નહિ તો દુઃશક્ય તો હતું જ.

સંવત્સરીનો એક કેવળ પગલમાં જ નહોતો પણ આવણું કે
બાદરવો માસ અધિક આવે ત્યારે માળવા અને મેવાડમાં પણ એ
એક ચાલ્યો આવતો હતો. કેટલાક સંપ્રદાયો બીજા શ્રાવણમાં સંવત્સરી
કરતા, ત્યારે કેટલાક એક માસ પછી બાદરવામાં કરતા. બાદરવો
અધિક હોય તો કેટલાક પ્રથમ બાદરવામાં સંવત્સરી કરતા અને
બીજા બીજા બાદરવામાં કરતા. સંવત્સરી સંબંધી આ મતભેદ
સાધુઓમાં અને શ્રાવણમાં પણ વૈમનસ્ય પેદા કરતો. સાધુસંમેલનના
દિવસે અનુસરીને કોન્ફરન્સની પાંચ વર્ષની તિથિપત્રિકા (ટીપ)
પરી થયા પહેલાં કોન્ફરન્સ કમિટી તરફથી સંવત્સરી સંબંધી કાયમનો
પ્રશ્નો મળ્યા જશે એવી આશા રાખીને બધા સંપ્રદાયો નિર્ધિત

બન્યા હતા, પરંતુ એ ટીપ પૂરી થઈ તોપણ ફેસબો ફોટો ને
 મંત્ર ૧૯૬૨ની સાલમાં આવ્યું માસ અધિક આવ્યો. ૧૯૬૦ની
 મોન્સેન્સ અને માયુસંમેતનની અવખખના કરીને પોતે
 પંપનાનુમા એક માસને અંતરે મંત્રસરી કરી, પણ મોટા ન
 સ પ્રદાયોએ બાદરવાને બદલે વાવખમાં સંપત્તસરી કરી. પુનઃ
 ૧૯૬૫ની સાલમાં બે બાદરવા આવ્યા. ફેસબો ફોટોની વાવખ
 મોન્સેન્સની કમિટીએ હાથ આપ્યું નહિ એટલે મોન્સેન્સ
 બેદરકારી તરવા લાગી અને મુની પરંપરા તરફ જ નેત્રાતો
 લાગ્યા. નેત્રાતો સામેથી એકના તૂટી પડે એમ વાવખ એટલે
 પડે એ મોન્સેન્સ એટલે મોટો પ્રયામ કર્યો. ફેસબો ફોટો
 આપ્યું, મોટી ટીપ તો આદોષન મતાવ્યું અને એ
 ૧૯૬૬ કમળ વાવખના બાવોએ એક દિવસ નેત્રાતો કરી.

એ પછી મોન્સેન્સ અને મોન્સેન્સ વચ્ચે તેમજ વાવખ
 અને મોન્સેન્સ વચ્ચે એકના કમળ તરફ નેત્રાતો પડે
 ફેસબો ફોટો અને મોન્સેન્સ વચ્ચે મોન્સેન્સ ફેસબો ફોટો
 વિચારોને કમળ કરી દેત. વાવખ તરફ નેત્રાતો પડે
 ફેસબો ફોટો અને મોન્સેન્સ વચ્ચે મોન્સેન્સ ફેસબો ફોટો
 મોન્સેન્સ ફેસબો ફોટો અને મોન્સેન્સ વચ્ચે મોન્સેન્સ ફેસબો ફોટો

૧૯૬૭ કમળ વાવખના બાવોએ એક દિવસ નેત્રાતો કરી.
 ૧૯૬૮ કમળ વાવખના બાવોએ એક દિવસ નેત્રાતો કરી.
 ૧૯૬૯ કમળ વાવખના બાવોએ એક દિવસ નેત્રાતો કરી.

છે તે જોતાં જણાય છે કે એક બાબુએ જૈન જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને ખીજી બાબુએ અંગ્રેજી જ્યોતિષશાસ્ત્ર એ બેઉની અપ્રત્યક્ષતા-પ્રત્યક્ષતાનો મેળ મળતો નહોતો. ચંદ્રકાળની ગણના અને સૌર કાળની ગણના વચ્ચે બેઠ પડે છે એ તો જણીતી વાત છે. આગમોની માન્યતા સૌર કાળ પ્રતિ પક્ષપાત દાખવે છે એવો શ્રી. રતનચંદ્રજીને દૈદ અભિપ્રાય હતો અને એ અભિપ્રાયને અનુસરીને તેમણે “ચૌમાસી સંવત્સરીની સમાલોચના” નામની પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે ઉપવાસ વગેરે જે તપ થાય છે તે એક સૂર્યોદયથી બીજા સૂર્યોદય સુધી દિન-અહોરાત્ર ઉપર થાય છે, ચંદ્રની તિથિ ઉપર થતું નથી. ચંદ્રતિથિ તો દિવસ કે રાત્રિના ઠાઠ પછી ભાગમાં પૂરી થાય છે અને નાની મોટી પછી થાય છે. તપસ્વીઓએ મહીનાના કે ચાર માસના ઉપવાસ કર્યા છે તે સૂર્યના દિન ઉપર જ કર્યા છે, માટે કાલગણનામાં સૂર્યને જ મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. ભગવતી સૂત્રમાં કાળનું કેન્દ્રસ્થાન સૂર્યને કહેલ છે: “જે દિવસે સૌથી મોટો દિનમાન હોય તે જ દિવસે આપાદી પૂર્ણિમા હોય.” એ ભગવતી સૂત્રના સિદ્ધાન્તાનુસાર ચંદ્રકાળની ગણના ગૌણ અને છે. પણ જે ચંદ્રકાળની ગણનાએ મતાગ્રહો નીપજાવ્યા છે, તે ગણના ઠોકવાની શ્રી. રતનચંદ્રજીએ આવશ્યકતા દર્શાવી હતી.

સાધુસંમેલનના દરારમાં એવી મર્યાદા બાંધવામાં આવી હતી કે “લૌકિક અને બોઝોત્તર માર્ગને અવિરોધી મધ્યમ ટ્રેણીનો માર્ગ” મોન્ડર-સની કમિટીએ શોધીને નિર્ણય કરવો. લૌકિક અને બોઝોત્તર બન્ને એક બીજાથી અવિરોધી કેવી રીતે બની શકે? લૌકિક માર્ગમાં ચૌમાસામાં જ અધિક માસ આવે છે, જ્યારે બોઝોત્તરમાં પોષ અને આષાઢ સિવાય અન્ય અધિક માસ આવતો નથી. લૌકિક પડે તિથિઓ નાની મોટી થાય છે-નાની ૫૪-૫૫ ધડીની થાય છે અને મોટી ૬૫-૬૭ ધડીની પછી થાય છે; અને બોઝોત્તર પક્ષમાં દરેક તિથિ ૨૬ મુદ્દત અર્થાત્ ૫૮ ધડી અને બાત્લીયા બત્રીસ બાગની

યાવ છે. આવી રીતિમાં લૌકિક અને લૌકીકર અગિય ૫
 શ્રેણીનો માર્ગ નીકળવો જ અસંભવિત છે. મધ્યમ માર્ગને
 મોભાસામાં અધિક માસ માનવામાં આવે તો લૌકીકરની વિરદ
 અને ન માનવામાં આવે તો લૌકિકની વિરદ યાદ આવે.
 મોન્સ્ટ્રસ કમિટી નિયિનો નિર્ણય કરી સજી નહિ એટલે મધ્યમ
 પરંપરા નવર પાઠા રૂઢીને અનૈકવ ગણુ માખરાનું કારણ મ ક.

આ ઉપરાંત મુદ્દા મુદ્દા પ્રાંતોમાં વર્તેલનું જોઈએ
 મુદ્દે નમો યાવ છે, તો ગાનુમંતના પ્રારમ્ભ અને અંત
 વર્તેલનું અનુમતીને લેખવો કે કેમ એ વિશે રાજ્ય માટે
 દેવો. આ મતનેદો સાથે મતમતને કાનું જેમ જ નાનું
 કાનુંમાં રહેવો તો નવરને કાનું રેન્ડરેન્સ કોર્ટ નિર્ણય
 સજી નહે તી.

માનવ મંત્રી કે નાનું મતી એકાને. રૂઢીમાં નવર
 દેવો તો અનુમતી. નવર રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં
 રાજ્યમાં રહેવાતો નવર રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

એકાને રહેવાતો નવર રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં
 માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

માનવ રાજ્ય મતીને રૂઢીમાં

વચ્ચે સુંદર, રસિક અને તાત્પર્યક સંવાદ થયો હતો. પ્રશ્નોત્તર પ્રયાથી એક એક પ્રશ્નનો નિવેડો થતો ગયો અને ભેદભાવ પણ દૂર થતો ગયો. છેવટે સમાધાનપૂર્વક જધો ભેદભાવ ગયો અને બેઉ પક્ષો એક થઈ ગયા. બેઉ પક્ષો વચ્ચેની ભિન્નતાઓને લીધે કેટલાક સાધુઓના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો હતો તે પણ દૂર થઈ ગયો અને મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં બેઉ એકત્ર થઈ ગયા. એ મહાન મતભેદ ટળી શક્યો તો સંવત્સરી કે ચાતુર્માસ સંબંધી મતભેદ શું ટળી જ ન શકે? પરંતુ પરંપરાની મોહિની કાંઈ અજન્મ વસ્તુ છે. અનેક્યમાં એ પરંપરાબદ્ધ માનસ જ મોટો ભાગ ભજવે છે.

(૩)

પૂ હુકમીચંદ્રજી મહારાજના સંપ્રદાયના જે વિભાગોનું જોડાણ ન જ થઈ શક્યું, સંવત્સરીની એકતા પણ ન થઈ શકી, એટલે સંમેલનના ઠરાવોનો અમલ કરવા માટે નીમા-સાધુસમિતિ મેળ-યલી સાધુસમિતિ મેળવવાની અનિવાર્ય આવ-વવા માટે પ્રયત્ન સ્થગતા લિબી થઈ હતી. અજમેર ખાતેથી શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ એ સમિતિ મેળવવા માટેના યત્નોની શરુઆત કરી. જુદા સાધુસંમેલનમાં સાધુસમિતિના પાંચ મંત્રીઓ નિયુક્ત થયા હતા તેમાં ગુજરાત-કચ્છ-કાઠિયાવાડના મંત્રી શ્રી. રત્નચંદ્રજી હતા. તેમણે સાધુસમિતિ મેળવવા સંબંધી ખીમ મંત્રીઓની સલાહ પૂછી તો પંજાબના મંત્રી ઉપાધ્યાય શ્રી. આત્મા-મિત્ર સિવાયના ત્રણે મંત્રીઓની અનુકૂળ સલાહ મળી અને શ્રી. નચંદ્રજી પોતે તો સમિતિ મેળવવાની તરફેણમાં જ હતા.

ગિકાનેર તરફ વિહાર કરવાનો શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ નિર્ધય કયો નો. ત્યાં સાહિત્યનું અને શાસ્ત્રસંશોધનનું કાર્ય કરવા માટે સરસ અનુકૂળતા હતી. ત્યાં સારી લાયબ્રેરી હતી અને જે કાંઈ વિશેષ સગવડો નોંધે તે પૂરી પાડવા શ્રી. બૈરોદાનજી સેદિયાની તત્પરતા હતી.

સમાચારી થાય અને સૌનો એક જ સંઘ થાય તેમાં શામેલ થવાનો હિસાબ તેમણે વ્યક્ત કર્યો, પરંતુ સાધુસમિતિમાં આવવા માટે શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ બહુ જ વિનંતિ ને આગ્રહ કરવા છતાં તે બાબતમાં તેમણે પોતાની અશક્તિ જણાવી; છેવટે ચાતુર્માસ વીત્યા પછી જો ક્યાંય મળવાનું નહીં થઈ શકે તો પોતે યુવાચાર્ય વગેરેને તેમની ઈચ્છા હશે તો મોકલી શકશે એટલું કહ્યું. ઘાટકોપરમાં મેળવવામાં આવનારી સાધુસમિતિમાં તો તેમનો કાંઈ જ સક્રિય સહકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ શ્રી. રત્નચંદ્રજીને જણાયું નહિ. પાલણપુરથી આગળ વધતાં અને મુંબઈસુધી પહોંચતાં માર્ગમાં જ બીજા સાધુઓનું મિલન થયું તેઓની સલાહ-સંમતિ પછી તે સાધુસમિતિના કાર્યને અંગે મેળવતા રહ્યા. ઘાટકોપરમાં પ્રવર્તક શ્રી. તારાચંદ્રજી અને પૂજ્ય શ્રી. કાશીરામજી સાધુસમિતિના કાર્યને અંગે જ અગાઉથી આવી ચૂક્યા હતા.

(૪)

સાધુસમિતિ મેળવવા માટેનો એક નિયમ એવો હરાવવામાં આવ્યો હતો કે તેની બેઠક “ પાંચ પાંચ વર્ષે બિન્ન બિન્ન પ્રાંતોમાં ભરવી. ” સંમેલન મળ્યાને સાત વર્ષ વીતી મળી શકી જ્યાં હતા અને મુંબઈ નજીકનું ઘાટકોપરનું સ્થાન તે વખતે બધા સંપ્રદાયોને અનુકૂળ થાય તેમ હતું. પંચમ સંપ્રદાયને એ સ્થાન દેરનું થઈ પડે પછી તેના પૂજ્ય શ્રી. કાશીરામજી તે વખતે મુંબઈની નજીક વિહાર કરતા હતા. દક્ષિણ પ્રાંતના શ્રી. આનન્દજીપિંજી મુંબઈની આસપાસ હતા. મારવાડ પ્રાંતના મંત્રી શ્રી. હસ્તીમજી દક્ષિણ તરફ જ હતા. પૂજ્ય શ્રી. જવાહરલાલજી ગુજરાતમાં હતા એટલે તેમને ઘાટકોપર મંદિર આધુ પડે તેમ નહોતું. આ બધી અનુકૂળતા જોઈને જ શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ એ સ્થાન સાધુસમિતિની બેઠક મેળવવા માટે નક્કી કર્યું હતું. પરંતુ સમિતિનું કાર્ય પૂરું થયું નહિ એટલે પદ્ધતિસર

તરી વગેરેએ જે કાળજીપૂર્વક ઉપચાર કર્યો તેને પરિણામે છેવટે
પારામ આવી ગયો. તેમના શિષ્યોએ તેમ જ મુંબઈ તથા ઘાટકોપરના
વડોએ તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરવામાં જરા પણ બિચૂપ આવવા
ધી નહોતી. આ ઉપચારક્રિયા પછીની સ્થિતિ સંબંધે શ્રી. રતનચંદ્રજી
ધિપોથીમાં લખે છે: "બીજા ઑપરેશન પછી ચાર-છ દિવસે ગેસ
પડ્યો. પાંચ-સાત દિવસ તેની ખૂબ પીડા રહી. ત્યારપછી કદ-
રહી અને ન્યૂમોનિયા થઈ આવ્યાં. તે બધું હીક થઈ જતાં નવી
ડ્રંદગી પ્રાપ્ત થઈ. પશુસણ દરમિયાન એટલી નબળાઈ થઈ ગઈ
તી કે દર્શનાર્થીઓને અંદર આવવા દેવાનું બંધ કરવું પડ્યું. ડોકર્ની
પ્રત્યે વાતચીત કરવાનું બંધ કર્યું. ઉઠવા-બેસવાનું પણ બંધ. સૂતાં-
જાતાં ખાન-પાન વગેરે બધી ક્રિયાઓ ચતી. ત્રણ મહિના પછી
બેસવાનું, ચાર મહિના પછી દિવાળી પછીના પડવોએ પ્રથમ ચાલ-
વાનું શરૂ કર્યું. બાળકની માફક ઉઠવું બેસવું ચાલવું બધું નવીન
રૂ થયું."

આવી વિકટ માંદગી પણ એક વાર વીતી ગઈ. શ્રી. રતનચંદ્રજી
જા માસ જેટલો સમય હૉસ્પિટલમાં સારવાર માટે રહ્યા હતા એટલે
દોષનિવારણ માટે તેટલા સમયનું દીક્ષાચ્છેદનું
સાધુસમિતિનું દફતર પ્રાપ્તિ થતે તેમણે ઘાટકોપરના સમસ્ત સંઘની
કોન્ફરન્સને સોંપ્યું વચ્ચે પૂજ્ય શ્રી. કાશીરામજીને હસ્તે શ્રી. સોભા-
મલજી, શ્રી. કિશનલાલજી વગેરે સમક્ષ લીધું;
અને થોડા વખત બાદ તે પાછા પોતાના સેવાકાર્યની પરંપરામાં
ઉલટી થઈ ગયા સાધુસમિતિને લગતી કાર્યવહી બજાવતાં તે નિરત્સાદ
બન્યા હતા, પરંતુ આવકસમુદાયને જાગ્રત રાખી ચકાવ તેમ હતું,
એટલે ઘાટકોપરમાં જૈન કોન્ફરન્સનું અધિવેશન મેળવવામાં આવે
અને બવિષ્યમાં કોન્ફરન્સ જ સાધુસમિતિ મેળવવાનું ઉપાડી લે તેવો
શર્ત પ્રસ્તુત કરવાનું તેમને જરૂરી લાગ્યું હતું ઘાટકોપરના સંઘે
સાધુસમિતિ મેળવવા માટેનું કાર્ય માથે લીધું હતું, પરંતુ કોન્ફરન્સનું

સામાજિક ઉત્કર્ષ સાધવાનો છે, તેથી બન્નેની દિશા ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી બન્નેનો એક સંઘમાં સમન્વયથી રીતે થઈ શકે એ અલગત, વિપક્ષક દષ્ટિએ બંનેતાં ઉપરની શંકાને ઉદ્ભવ પામવાનું સ્થાન છે, પણ જરા ઊંડા ચિતરીને જોઈએ તો શંકાનું સ્થાન રહેતું નથી. આર્થિક ઉત્કર્ષ અને સામાજિક ઉત્કર્ષ ધર્મહીન હોય તો તે નિરર્થક છે, ધર્મપૂર્વક હોય તો જ સાર્થક છે, તો જ તે મોક્ષસાધક બની શકે છે. મોક્ષ એ અંતિમ હેતુ બન્ને વર્ગનો એક જ છે... ચારે પુરુષાર્થોમાં ધર્મનું પ્રથમ સ્થાન છે. ડોન્ડરન્સ-આવકસંધના બંધારણમાં પણ ધાર્મિક ઉદ્દેશનું મુખ્ય સ્થાન આવેલું છે; ધાર્મિક ઉત્કર્ષ સાધવાને લાયક સાધુસંઘ જ છે; આર્થિક અને સામાજિક ઉત્કર્ષને ધર્મપૂર્વકત્વ બનાવવાનો માર્ગ દર્શાવનાર પણ સાધુસંઘ છે; એટલા માટે જ ભગવાને સંધનું નામ શ્રમણસંઘ આપ્યું. શ્રમણસંધના પેટામાં બીજા ત્રણ વર્ગનો સમાવેશ કર્યો. સંધના ચારે વિભાગમાં ધર્મવસ્તુ એક જ છે. પહેલા બે વર્ગમાં અણુગાર ધર્મ અને ત્રીજા-ચોથામાં સાગાર ધર્મનો નિર્દેશ કર્યો. સાધુસંધનો અણુગાર ધર્મ, બ્યારે આવકસંધનો સાગાર ધર્મ દર્શાવેલ છે. બન્ને ધર્મનું પર્યવસાન એક અંતિમ સાધ્ય મોક્ષમાં છે. બન્ને સંધની પ્રતિષ્ઠા બન્ને જુદી જુદી હોય પણ દષ્ટિદિશા એક જ મોક્ષ તરફ છે. "

અન્નમેરમાં મળેલાં બેઉ સંગેશનોનું આટલું મહત્ત્વ સ્વતઃસિદ્ધ જ હતું. પરંતુ સાધુસંમેલન સુધી ગયું હતું અને તેના પડેરેગીર સમી સાધુસમિતિ પણ બાણે ઝોકાં જ ખાતી હોય એવો શ્રી. રાજચંદ્રને અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. આ સ્થિતિમાં અન્નમેરના ચરુવિંધ સંધના દરાવોનો અમલ કરવાનું કાર્ય દેવે તો આવકોની ડોન્ડરન્સે જ ઉપાડી લેવું જોઈએ એમ તેમને લાગતું હતું. આ માટે જ પાટકોપરમાં ડોન્ડરન્સનું અધિવેશન મળે એવી તેમની ઈચ્છા હતી.

આ દેવપૂર્વક પડેલાં પાટકોપરમાં ડોન્ડરન્સના સખ્યોની બન-

રત્ન કમિટીની મોટી મેળાવામાં આવી. આ મોટીમે ડેન્ડરના
 દસમું અધિવેશન પાટકોપરમાં ૧૯૪૧ ના ઉચ્છેદના તરેણે ઉપ
 યાન મેળાવાનો દરાર કર્યો. સાંજુભિનિ મેળાવાનું કાર્ય પાટકો
 ના મંદિરે અર્થે સીધું હતું, પરન્તુ ડેન્ડરને અમારે તેમજ ના.જા.માં
 પૂર્ણ સંદર્ભને અનામે એનું કાર્ય ૨૪ સાંજુ નડોડું મેળા ઉપર
 માંજુભિનિનું ૨૨૧૨ ડેન્ડર-સની જગરૂક કમિટીને મોકલે તે
 થી. જન-વચ્ચે તે કાર્યમારમાંથી મુક્તિ મેળવી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

“ વીરસંઘ ”

“ જૂની શ્રદ્ધાઓ અને સંસ્કારોમાં રહેલી ભૂલો પ્રત્યે ન્યારે પહેલી વાર લક્ષ નય છે, ત્યારે જખરો આઘાત પહોંચે છે. પોતાની મેળે લક્ષ ખેંચાય છે તો ધણી વાર તે નિરાશાના વહેણમાં ધસડાય છે, અને ખીભ ધારાય છે તો શંકાના કે રોષના વટાણિયામાં સપડાય છે. પણ નિઃસ્વાર્થી અને વિચારી માણસની નિરાશા, શંકા કે રોષ થોડા વખતમાં ધમી નય છે, અને એનો માર્ગ કળવલ થાય છે. ”

શ્રી. કિશોરલાલ મસરવાલા.

*

*

*

(૧)

સાધુજીવનની વિશુદ્ધિ તથા ઐક્યની સાધના માટેના શ્રી. રત્નચંદ્રજીના મનોભાવ તથા મંથન તેમના જીવનના મોટા ભાગમાં અપ્રતિહત રીતે ચાલુ જ રહ્યાં હતાં, છતાં તેની સિદ્ધિ ઠાક વાર દિગોચર-ક્ષિતિજમાં ડોકિયું કરતી અને તુરત અદસ્ય બની જતી. તેમને શ્રદ્ધા હતી કે જે વસ્તુની જરૂરીઆત જમાનો પોકારી પોકારીને બતાવે છે તે વસ્તુ આત્માર્થી અને પરશ્રેયાર્થી જૈન મુનિવરો કેમ મેદલુ નહિ કરે ? જેઓએ સંસારના વિદાસ તથા મોહમાયા ત્વજીને માથું મુઠાવ્યાં છે તેઓને દીવા જેવી સાદ વાત અપનાવતાં હી વાર લાગવાની છે ! તેમને માત્ર તે દિશાએ દોરવાની જ જરૂર છે અને વહેલી કે મોડી કાર્યસિદ્ધિ યથા વિના રહેવાની નથી. પરંતુ જેમ જેમ તેમને અનુભવ થતો જતો હતો, જૈન જેમ યત્નો વધ્ય નીવડતા દેખાતા હતા કિંવા યત્નો ઝીઝી નીકળતાં જ તુરત દમ્બ ધર્મ

“ અહો મહાનુભાવ પ્રવર શ્રમણો ! આવકસંઘ આપણને જગાડે ત્યારે આપણે જાગીએ, એ આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે ત્યારે આપણે જિભા થકીને પગલું ભરીએ, એ વસ્તુસ્થિતિ આપણને શરમાવનારી નથી ? આવકસંઘે સાધુસંમેલન કરવાને એક વાર ખૂબ પરિશ્રમ લઈને દેશેદેશ અને ગામોગામમાં પરિભ્રમણ કરી આજીજી કરી અજમેર મુકામે એકઠા કર્યાં. શું વારંવાર આવકસંઘને એ જ પરિશ્રમ લેવાનો રહ્યો ? ‘ આવકસંઘ સૂતો હોય ત્યારે પણ સાધુસંઘ જાગતો હોવો જોઈએ ’ એ આચારાંગના પ્રવચન અનુસાર સાધુસંઘે ઉદ્ધત થઈને સદાય જાગૃત રહીને આવકસંઘ યા ચતુર્વિધ સંઘના અબ્યુદયનો વિચાર કરવો જોઈએ. અત્યારે તો આવકસંઘ તમને જગાડી પોતાનો સહકાર આપે છે તેવે વખતે પણ આપની નિદ્રા ન ઉઠે એ તો ગજબની વાત ગણાય ! મુનિવરો ! શાંતિભેદને કારણે આવકસંઘમાં પડી ગયેલા અનેક ટુકડાઓને સાંધી સઘનજીવધારવાની જોખમદારી તમારે શિરે લટકે છે, તેમાંથી ત્યારે મુક્ત થવાય કે જ્યારે તમે તમારા પોતામાંથી સંપ્રદાયભેદોને દૂર દેડી એક અખંડ સંપ્રદાય બનાવી તમારા સેવકોને એકતાનો અર્થ પૂરો પાડો, અને તો જ પાટે ચડી સચોટ અસરકારક ઉપદેશ આપી શકો કે જેની સમાજ ઉપર તાત્કાલિક અસર થાય. જ્યાં એક પણ નવો જૈન થતો નથી ત્યાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોનાં જુદાં જુદાં ચોખાસાં કરી જુદાં જુદાં વ્યાખ્યાનો વાંચી પાંચ-પાંચ દસ-દસ માણસોની વચ્ચે શું તમારી શક્તિનો ક્ષય કરો છો ? દસ-દસ વર્ષની વસતીગણતરીમાં તમારા સેવકોની સંખ્યા વધવાને જદલે ઘટે છે તેનો કાર્ષ્વ વિચાર કરો છો ? પાંચસો-પાંચસો ધરોની વસતીવાળાં શહેરોમાં ઉપાશ્રયને ખૂણે ખેસી વ્યાખ્યાન સાંભળનારા માત્ર પાંચ-પંચીસ જુદા માણસોની હાજરી જોવામાં આવે છે, તેમાં યુવાનો તો આંગણીને ટેરવે ગણાય તેટલા પણ હોતા નથી, તે આ તમારું રમણિયું ગાદું ક્યાંમુઠી પડેલું ? પાંચ-પંચીસ વર્ષ પછી જૂના જૂના ત્યારે પરત્વોકવાસી

પતનાભિમુખ જૈનત્વ સાધુઓની મોટી સંખ્યાથી નવું જીવન પામશે એમ તે માનતા જ નહોતા. થોડા પછુ વિશુદ્ધ જીવન ગાળનારા વિદ્વાન તથા તેજસ્વી સાધુઓ જ તે માટે “સાધુસંખ્યાની નહિ ઉપયોગી થાય તેમ છે. આ કારણથી સાધુ-શુદ્ધ સાધુત્વની સંખ્યાની વૃદ્ધિ પ્રત્યે તેમણે કોઈ વાર પક્ષ-કાળજી રાખે.” પાત ન દાખવતાં સાધુત્વની વિશુદ્ધિનો જ આગ્રહ અહોનિશ સેવ્યા કર્યો હતો.

શ્રી. રત્નચંદ્રજી ત્યારે અજમેરથી વિહાર કરીને સાધુસમિતિ માટે ધાટકોપર તરફ વિહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે માર્ગમાં અમદાવાદ ખાતે થોડા દિવસ થોડ્યા હતા. એક વખત એકાંત અને શાન્તિ જોધને મેં શ્રી. રત્નચંદ્રજીને કહ્યું: “ મહારાજશ્રી ! જૈન સાધુઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે અને સાધુઓમાંથી સાધુત્વનો હાસ થતો જાય છે, એવા વખતમાં જનતાને પવિત્ર જીવનને માર્ગે દોરવી જ હોય તો સંસારભાગી સ્વયંસેવકો સમા પૂરતા સાધુઓ વિના કેમ ચાલશે ? ” મેં ધારણું કે મારો પ્રશ્ન તેમને જોડા વિચારમાં પાડી દે તેવો છે. પરંતુ તેમણે તો એ પ્રશ્ન અનેક વાર વિચારીને તે સંબંધે પોતાનો દૃઢ મત ખાંધી રાખેલો હોય તેમ તુરત જ તેમણે આપેલા જવાબ ઉપરથી મને માલુમ પડી આવ્યું. તેમણે કહ્યું: “સાધુઓની સંખ્યાના હાસની કાળજી કરવા જેવી નથી, કે જેટલી સાધુઓના શુદ્ધ સાધુત્વની કાળજી કરવા જેવી છે. સાધુઓની મોટી સંખ્યા હોય, તેઓ અનેક ક્ષેત્રો જાળવીને શ્રાવકોને સંપ્રદાયોના વાગમાં ખાંધી રાખે અને એ રીતે જૈન ધર્મ ટકે કે તેની જાડોજડાણી પ્રવર્તે, એવી આશા રાખશો નહિ. જૈન ધર્મ સાધુઓની સંખ્યાથી નહિ ટકે. સાધુઓની સંખ્યા કદાચ તમને ખાલાચારી જૈન તરીકે યોગદેખાતું તે સિખવશે, પરંતુ તેથી તમે જૈન નહિ નહીં છો. જૈન ધર્મ ટકશે તો તેની અંતર્ગત તત્ત્વસમૃદ્ધિથી ટકશે. વેદવિદગ્ધ મોટી સાધુસંખ્યા તો મને સમાજ ઉપરના મોટા યોગદાન આપે છે.

છે, સાધુઓનું સંગઠન થાય તેમ છે, શુદ્ધ સમાચારીને સ્થાન મળવાની સંભાવના છે અને એક જ કેંદ્રની આસપાસ વિદ્યાળ વર્તુળમાં એક-ધારે કાર્ય નીપજાવી શકાય તેમ છે. વીરસંઘનાં દ્વાર સર્વ સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકા માટે ખુલ્લાં રહે છે, પરંતુ તેની નિયમાવલિને અનુસરીને વર્તનાર જ તેમાં રહી શકે છે અને નહિ વર્તવા ઇચ્છનારને માટે તેમાં સ્થાન રહી શકતું નથી. ખીજી રીતે જોઈએ તો સ્થાનક-વાસી સાધુ-શ્રાવક સમુદાયોમાંથી આ યોજના દ્વારા એવો એક વિભાગ જુદો પડવા પામે તેમ છે કે જેને મન સાંપ્રદાયિકતા કરતાં જીવનની વિદ્યુદ્ધિ વધારે મૂલ્યવતી છે. ન્યારે સર્વેનું સંગઠન શક્ય બનવા નથી પામતું ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ સમાનદીશેને પોતાનું સંગઠન કરવાની ઉપયોગિતા સમજાય છે, કારણકે વહેતા પ્રવાહમાં અથડાતાં ઢૂંઢાતાં ગમે તેમ ધસડાયે જવું એ તેને ઈષ્ટ લાગતું નથી. વીરસંઘની યોજના એ ભૂમિકામાંથી જ ઉદ્ભવેલી છે.

આ યોજનાને એક નવો ગચ્છ, સંપ્રદાય કે વાડો જોતો કરવાના પલની તુલામાં મૂકી શકાય તેમ નથી. આજુ સંપ્રદાયમાંથી ઉપસંપ્રદાય કાઢવા માટેની-નવું તડ પાડવાની એ યોજના નથી, પણ અનેક સંપ્રદાયોનું એકીકરણ કરવાની યોજના છે. જે નાના-મોટા સંપ્રદાયો એ યોજનામાં ભળવા ધારે તે બળી શકે તેમ છે. સર્વ સંપ્રદાયોનું સંગઠન જે અવરોધને કારણે થઈ શકતું ન હોય તે અવરોધ ‘વીર-સંઘ’માં ભળવાની મરજિયાત જોમવાઈને લીધે રહી શકે તો નથી. રાજકીય પરિભાષામાં કહીએ તો વીરસંઘ એ સંપ્રદાયોનું એક ‘ફેડરેશન’ છે.

આ યોજનાની સમાવેશના અહીં આવશ્યક છે. યોજનાનો કેમ્પ ઉદ્દેશ સાધુ-સાધ્વીઓ તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનું સંગઠન, ઐક્યટ્ઠિ, આચારશુદ્ધિ, સાહિત્યપ્રચાર, ધર્મ-વજ્ર વિભાગો સાહિત્યનો અભ્યાસ અને જૈન સંસ્કૃતિનો વ્યાપક પ્રચાર કરવાનો છે. સંઘના ત્રણ વિભાગો

છે, સાધુઓનું સંગઠન થાય તેમ છે, શુદ્ધ સમાચારીને સ્થાન મળવાની સંભાવના છે અને એક જ કેંદ્રની આસપાસ વિશાળ વર્તુળમાં એક-ધારું કાર્ય નીપજાવી શકાય તેમ છે. વીરસંઘનાં દ્વાર સર્વ સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકા માટે ખુલ્લાં રહે છે, પરંતુ તેની નિયમાવલિને અનુસરીને વર્તનાર જ તેમાં રહી શકે છે અને નહિ વર્તવા ઇચ્છનારને માટે તેમાં સ્થાન રહી શકતું નથી. બીજી રીતે જોઈએ તો સ્થાનક-વાસી સાધુ-શ્રાવક સમુદાયોમાંથી આ યોજના દ્વારા એવો એક વિભાગ જુદો પડવા પામે તેમ છે કે જેને મન સાંપ્રદાયિકતા કરતાં જીવનની વિશુદ્ધિ વધારે મૂલ્યવતી છે. જ્યારે સર્વનું સંગઠન શક્ય બનવા નથી પામતું ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ સમાનશીલોને પોતાનું સંગઠન કરવાની ઉપયોગિતા સમજાય છે, કારણકે વહેતા પ્રવાહમાં અથડાતાં ટૂટાતાં ગમે તેમ ધસડાયે જવું એ તેને ઈષ્ટ લાગતું નથી. વીરસંઘની યોજના એ ભૂમિકામાંથી જ ઉદ્ભવેલી છે.

આ યોજનાને એક નવો ગચ્છ, સંપ્રદાય કે વાડો ઊભો કરવાના પાલની તુલામાં મૂકી શકાય તેમ નથી. આજુ સંપ્રદાયમાંથી ઉપસંપ્રદાય કાઢવા માટેની—નવું તક પાડવાની એ યોજના નથી, પણ અનેક સંપ્રદાયોનું એકીકરણ કરવાની યોજના છે. જે નાના-મોટા સંપ્રદાયો એ યોજનામાં મળવા ધારે તે બળી શકે તેમ છે. સર્વ સંપ્રદાયોનું સંગઠન જે અવરોધને કારણે થઈ શકતું ન હોય તે અવરોધ ‘વીર-સંઘ’માં મળવાની મરજિયાત જોમવાઈને લીધે રહી શકે તો નથી. રાજકીય પરિભાષામાં કહીએ તો વીરસંઘ એ સંપ્રદાયોનું એક ‘ફેડરેશન’ છે.

આ યોજનાની સમાવેશના અહીં આવશ્યક છે. યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાધુ-સાધ્વીઓ તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનું સંગઠન, ઐક્યટ્ઠિ, આચારશુદ્ધિ, સાહિત્યપ્રચાર, ધર્મ-સાહિત્યનો અભ્યાસ અને જૈન સંસ્કૃતિનો વ્યાપક પ્રચાર કરવાનો છે. સંઘના ત્રણ વિભાગો

અપવાદ ફેલાયો હોય તેઓને પ્રવેશ આપવો.
 નિયમનો કે નહિ અથવા પ્રવેશ આપવા માટે કેવું
 પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું તે પ્રવર્તક મંડળના બહુમ-
 તાનુસાર આચાર્યના અધિકારનો વિષય રહે; છતાં પ્રાંતીય પ્રવર્તકના
 વિશ્વાસ અને સલાહથી આચાર્ય જે સાધુ-સાધ્વીઓને અયોગ્ય માને
 તેમને શ્રમણસંઘમાં પ્રવેશ મળી શકે નહિ. શેષકાળ તથા ચાતુર્માસ
 માટે ગણાવચ્છેદકની સાથે ઝોછામાં ઝોછા વ્રણ અને વધુમાં વધુ
 પાંચ સાધુઓ તથા ગણાવચ્છેદિનીની સાથે ઝોછામાં ઝોછી ચાર
 અને વધુમાં વધુ છ સાધ્વીઓ રહી શકે. જુદું સાહિત્યપ્રકાશન
 કરવાનો કે ખાનગી પુસ્તકોના મંડારો રાખવાનો સર્વ મુનિઓ માટે
 સદંતર પ્રતિબંધ થાય. બધાં પુસ્તકો તથા હસ્તલિખિત સૂત્રો અને
 ઉપકરણો છત્વાદિ આચાર્યની સત્તા તથા દેખરેખ નીચે જ રહે.

દીક્ષાર્થીઓની પૂરી યોગ્યતા જોઈને જ દીક્ષા આપવામાં આવે,
 અને તેવા નવદીક્ષિતો કોઈ આચાર્યના વ્યક્તિગત શિષ્યો નહિ પણ
 ‘આચાર્યપદ’ના જ શિષ્યો તરીકે રહે. શિષ્યોની સંખ્યા વધારવાની કે
 પોતાની જ સેવા માટે નવા સાધુઓ જનાવવાની કોઈ કોઈ સાધુઓને
 હાથ્ય રહ્યા કરે છે તેનું સ્થાન આ નવદીક્ષાપદ્ધતિથી રહેવા પામતું નથી.
 વીરસંઘમાંથી જે સાધુ-સાધ્વીઓને જરૂરતરફ કરવામાં આવે
 તેઓને કોઈ પણ ગામના વીર શ્રાવકસંઘો માન-સ્થાન આપે નહિ
 કે તેમનું વ્યાખ્યાન પણ સાંભળે નહિ, પરંતુ આવી જરૂરતરી કરવામાં
 આવે તે પૂર્વે ધણા વિચાર, અનુભવ, ચેતવણી, સ્વસ્થ સમય માટેનું
 પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેની જોગવાઈ રાખવામાં આવી છે. કુશ્લક કારણે એ
 અકરો દંડ ઉગામવામાં ન આવે, તેમ જ દોષવાળો સાધુ અન્યાયનો
 કે નિર્દય ન્યાયનો ભોગ ન બને તે માટે પૂરતી ખજરદારી રાખવાનો
 આદ્ય તે વ્યવસ્થામાં રહેલો છે. જે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે
 તે દોષના પ્રકારને અનુસરીને ગણાવચ્છેદક, પ્રવર્તક અને આચાર્ય
 આથી શકે, પણ તેમાં કોઈ મતભેદ ઉપરિચિત થાય ત્યારે પ્રવર્તક-
 મંડળની પૂર્ણ સંમતિ કે કુભાજની બહુમતિથી નિર્ણય કરવામાં આવે.

જ્યોતનો અંતિમ પ્રકાશ

(૧)

નિયત થએલા દિવસોમાં ઘાટકોપરમાં સ્થાનકવાસી જૈન ડોન્કરેન્સનું દશમું અધિવેશન શેઠ શ્રી. વીરચંદ્રભાઈ મેઘજીભાઈના પ્રમુખપદે ઉત્સાહપૂર્વક મળ્યું અને તેણે ચોતાનું કાર્ય પાર પાડ્યું. અધિવેશન પૂર્વે સારી પેઠે પ્રચારકાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું, અધિવેશનમાં 'વીરસંધ' અને 'મહાસંધ'ની યોજનાઓ મૂકવામાં આવનાર હતી, અને ખીજે પણ ઉપયોગી કાર્યક્રમ હતો, એટલે જૈન જનતાનું આકર્ષણ ઠીક થવા પામ્યું, હાજરી સારી થઈ અને બધા કાર્યક્રમ સફળ પણ થયો. 'મહાસંધ'ની યોજના એ સમગ્ર હિંદમાંથી એવા સંયોગે નોંધવાની યોજના છે કે જેઓ વાર્ષિક એક રૂપિયો લવાજમ ભરે અથવા એકી સાથે રૂ. ૨૫૧ આપીને આજીવન સભ્ય થાય; અને એવી રીતે સ્થપાયેલી સંસ્થા ધર્મ તથા ડોમને ઉપયોગી એવાં અનેક પ્રકારનાં કાર્યો ઉપાડી લે. ડોન્કરેન્સ એક નિઃશ્વસ સંસ્થા બનવા લાગી હતી, તેને બદલે આ નવી સંસ્થા સ્થપાઈને સજીવ રહ્યા કરે તેનું તેનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું હતું. આ યોજના અમલમાં મુકાઈ મજ છે પણ વડેવારુ ગીતે તે કેવીકે કાર્યકર્તાકે બને તે બલિધ્યમાં ભેરાનું મૂકે છે. યોજના તરીકે તેમાંનું તત્ત્વ આદરણીય છે. 'વીરસંધ'ની યોજના સાથે એ 'મહાસંધ'ની યોજનાને ઠીક નિરૂપત નથી.

ઘાટકોપરમાં મળેલા ડોન્કરેન્સના અધિવેશને 'વીરસંધ'ની યોજનાને સર્વાનુમતે સ્વીકારી લીધી હતી અને તે વિગે દરિયા કરીને

આ બધી વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ નાના કે મોટા સત્તાધારીના સ્વેચ્છાચારને સ્થાન રહેતું નથી, પણ બહુમતીના મતને જ સર્વોપરિ સ્થાન રહે છે: ફેડરેશન-સમવાયતંત્રમાં એ જ બહુમતાનુસારી મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે, એવી જ રીતે દેશકાળાનુ-
 ધોરણ સાર સમાચારીમાં કે નિયમોમાં કોઈ મુદ્દારો કે ફેરફારો કરવાના હોય ત્યારે પણ આચાર્યને પ્રમુખપદે પ્રવર્તકમંડળની સર્વોત્તમતિ કે કે બહુમતિથી જ તે થઈ શકે એવું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

આ શ્રમજીસંઘ ઉપરાંત વીરસંઘમાં જે બ્રહ્મચારીસંઘો અને શ્રાવકસંઘો દાખલ થાય તેઓને માટે પ્રત્યેક પ્રાંતમાંથી ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિ શ્રાવકોની એક વ્યવસ્થાપક સમિતિ નિયુક્ત કરવામાં આવે અને તે એ સંઘોનું સંચાલન કરે એવી વ્યવસ્થા ધડવામાં આવી છે.

આ આખી યોજના ઉપર સમુચ્ચયે દષ્ટિપાત કરતાં સહેજે સમજી શકાય તેમ છે કે સમગ્ર દેશનાં સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓમાંથી સાંપ્રદાયિક વૃત્તિનું વિરોધન કરીને તેમને મરજિયાત રીતે એક જ જન હેઠળ સંગઠિત-એકીકૃત કરી ધર્મસંરચાનું સંચાલન કરવાનો મુખ્ય હિતેસ તેમાં રહેલો છે. મતભેદ

અને કસદથી વિભક્ત થઈ ગએલા અતુર્વિધ મંધનું સંગઠિત બળ વૃદ્ધિગત કરવા માટેનાં સર્વ તત્ત્વો તેમાં રહેલાં છે, પરંપરાગત સત્તાચાહી કે સન્મુખત્વારીને તેમાં સ્થાન નથી, શિષ્યો વધારવાની કે પદાભેદથી ગમદેવને જન્મ આપવાની વૃત્તિનો તેથી હુમ્મલ થવા પામે તેમ છે, શુદ્ધ સાધુત્વ અને ધર્મરતિવાળું શ્રાવકત્વ નીચળવરણની તેમાં જોમવાઈ રહેલી છે, અને સેકડો વર્ગોથી જે જે ત્રુટિઓ સ્થાપકવાસી જૈન મહાજનોમાં ધીમે ધીમે ધર કરતી મળે છે તે ત્રુટિઓ દૂર થઈને દેશકાળાનુસાર ધર્મતત્ત્વનું પોષણ થાય તેવી તાત્ત્વિકતા તેમાં રહેલી જોઈ શકાય છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

જ્યોતનો અંતિમ પ્રકાશ

(૧)

નિયત થએલા દિવસોમાં ઘાટકોપરમાં સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફ-
રન્સનું દશમું અધિવેશન શેઠ શ્રી. વીરચંદ્રભાઈ મેઘજીભાઈના પ્રમુખ-
પદે ઉત્સાહપૂર્વક મળ્યું અને તેણે પોતાનું કાર્ય પાર પાડ્યું. અધિ-
વેશન પૂર્વે સારી પેઠે પ્રચારકાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું, અધિવેશનમાં
'વીરસંઘ' અને 'મહાસંઘ'ની યોજનાઓ મુકવામાં આવનાર હતી,
અને ખીજે પણ ઉપયોગી કાર્યક્રમ હતો, એટલે જૈન જનતાનું આક-
ર્ષણ હીક થવા પામ્યું, હાજરી સારી થઈ અને જાણે કાર્યક્રમ સફળ
પણ થયો. 'મહાસંઘ'ની યોજના એ સમગ્ર હિંદમાંથી એવા સભ્યોને
નોંધવાની યોજના ■ કે જેઓ વાર્ષિક એક રૂપિયો લવાજમ ભરે
અથવા એકી સાથે રૂ. ૨૫૧ આપીને આજીવન સભ્ય થાય; અને
એવી રીતે સ્થપાયેલી સંસ્થા ધર્મ તથા કોમને ઉપયોગી એવાં અનેક
પ્રકારનાં કાર્યો ઉપાડી લે. કોન્ફરન્સ એક નિષ્ક્રિય સંસ્થા બનવા
લાગી હતી, તેને જાહેર આ નવી સંસ્થા સ્થપાઈને સજીવ રહ્યા કરે
તેનું તેનું બધારણ ધડવામાં આવ્યું હતું. આ યોજના અમલમાં મુકાઈ
મઠ છે પણ વહેવાર રીતે તે કેવીકે કાર્યકર્તાકે બને છે તે બિવિધમાં
જેવાનું નેકે છે. યોજના તરીકે તેમાંનું તત્ત્વ આદરણીય છે. 'વીર-
સંઘ'ની યોજના સાથે એ 'મહાસંઘ'ની યોજનાને કંઠી નિરજત નથી.

ઘાટકોપરમાં મળેલા કોન્ફરન્સના અધિવેશને 'વીરસંઘ'ની
યોજનાને સર્વાનુમતે સ્વીકારી લીધી હતી અને તે વિષે દરાવ કરીને

‘વીરસંધ’ની યોજનાની સુંદરતા ને ઉપયોગિતા સ્વતઃસિદ્ધ
 તી. તેની પાછળની ઐક્યની અને વિશુદ્ધ સાધુજીવનની ભાવના
 તથા જૈન શાસનનું ચિસ્તબદ્ધ સંચાલન ઉત્તમ
 અંતિમ શ્વાસરૂપ હતાં. તે યોજના ઉપર સાધુ-સાધ્વીઓના
 ‘વીરસંધ’ અભિપ્રાયો મંગાવવામાં આવ્યા હતા, તેમાં
 યોજનાને પ્રશંસવા છતાં કેટલાક મુનિઓએ
 અવહેવાર તથા અશક્ય લેખી હતી, કેટલાકોએ ગોળ ગોળ જવાબો
 આપ્યા હતા અને કેટલાકોએ પૂર્ણ સંમતિ આપી હતી. આમ હોવા
 છતાં શ્રી. રત્નચંદ્રજીને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે જે શુદ્ધ સુવર્ણ છે તેના
 ઉપર ઇતર સાધુઓ ગમે તેવા પ્રયોગો કરે કે પ્રહારો કરે પણ તે
 ઝગડો ઉઠ્યા વિના રહેવાનું જ નથી. તે યોજનાને અમલી બનાવ-
 વાને પૂરતો પરિશ્રમ કરવાની તેમની ધગશ હતી.

એ ધગશનો પરિચય શ્રી. જમનાદાસ ઉદાણી (વીરસંધ-સંમિ-
 તિના એક સભ્ય) સાથેના તેમના એક સંક્ષિપ્ત વાર્તાલાપમાંથી મળે
 છે. શ્રી. ઉદાણી એ પ્રસંગનું આલેખન નીચે પ્રમાણે કરે છે:

“ સુધવારે (તા. ૧૪-૫-૪૧ : વૈશાખ વદ ૪) શ્રી. રત્ન-
 ચંદ્રજીના દર્શને હું આવ્યો હતો. તેઓઢીએ જલ્દ જ શાન્તિથી અને
 પ્રેમથી બાગુના ખંડમાં ખારી સાથે કલાકેક વાતચીત કરી હતી.
 તે સમયે તેઓઢીએ ઘણી સૂચનાઓ કરી. ‘વીરસંધ’ની યોજનાને
 અમલમાં લાવવા શું શું પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેની મને વીગતો
 સમજાવી બાગુમાંસ બાદ સાધુસમિતિએ એકત્ર થઈને વીરસંધની
 યોજના અમલમાં આવે એવો નિર્ણય અને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ,
 એવી ચેતનાની પ્રજ્વળ ઇચ્છા તેમણે જાહેર કરી. વિશેષમાં તેમણે
 શ્રીમાન્યુઃ ‘ ઉદાણી ! વીરસંધનો દરત્ર તમે મેન્ડેન્સ પાસે રમ્ય કરીને
 પાસ કરાવ્યો છે. હવે તમારે તમારી કમિટીનું કામકાજ ચરુ કરી
 રેવું જોઈએ. શ્રી. યુનીલાલ શેઠ સીમલાથી ક્યારે આવવાના છે ! ’
 ને જવાબ આપ્યો: ‘ સાહેબ, આપના પુણ્યપ્રતાપે જલ્દ સારું થશે.

અને ૧૧૧૧ વાગતાં સુધી શિષ્યોની પૂછગાછ ઉપરથી તબિયત સારી હતી એમ તેમણે જણાવ્યું હતું.

પરંતુ રાત્રિના અઢી વાગતાં તેમની તબિયત બગડતી જણાઈ હતી. લોહીનું દળાણ વધી ગયું, શ્વાસ વધતો જણાયો, એકાએક મક્ષધાતની અસર માલૂમ પડવા લાગી, શિષ્યોએ તેમને જાગ્રત કરવા મન કર્યો પણ બેમાન દશા જણાવા લાગી. તુરત શિષ્યોએ સવિધિ સામારી સંચારો કરાવ્યો, ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા, ‘બ્રહ્મપ્રેશર’ ૨૩૦ સુધી વધી ગયેલું માલૂમ પડ્યું, અગ્રેસર શ્રાવણે એકત્ર થઈ ગયા, મુંબઈમાંથી બીજા ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા, પરંતુ તે આવ્યા પહેલાં એ જ રાત્રે-શુક્રવારે પરાંદમાં ક. ૪-૫૦ મિનિટે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો ! ‘વીરસંઘ’ની યોજના જ જાણે શ્રી. રતન-ચંદ્રજીનો અંતિમ શ્વાસ હતો !

શ્રી. રતનચંદ્રજીના રથૂળ દેહના અંતિમ માનનો ઉત્સવ કરવામાં ઘાટોપરના સંઘે કશી બીજી રાખી નહોતી. મુળર્ધ તથા તેનાં પરાં-ઓમાંથી હજારો માણસોની મેદની તેમનાં રથૂળ દેહને વિલય અંતિમ દર્શન માટે ઘાટોપરમાં ઉઘડી પડી હતી. સુશોભિત મંડપિકામાં એમના દેહને પધરાવીને નમરમાં ત્રણ કલાક સુધી ‘જયજિનેદ્ર’ના પોકારો સાથે ફેરવવામાં આવ્યો હતો. ચંદનકાષ્ઠથી અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. અંતિમ ક્રિયા નિમિત્તે ર. ૮ હજારનો ધર્મોદા શ્રાવે એકઠો થયો હતો. ઘાટ-પરમાં અને મુંબઈનાં ગોટાં મોટાં બજારોમાં હડતાળ પાડવામાં આવી હતી. રયાનકવાસી જૈન વર્ગનું એક મહામૂલ્યવાન રત્ન ખોવાઈ ગયાનો આઘાત બધાં ભાવિક હૃદયો પર પડ્યો હતો અને તેથી ખેદ-શોક વ્યાપી ગયો હતો.

એ ખેદનો પડથો અમદાવાદ, ખબાન, રાજકોટ, મોરબી, લોખડી, માંડવી, શૂજ, અંજાર, કરાંચી, વલપુર, અજમેર, વ્હેધપુર,

ખ્યાવર, અલ્વર, દિલ્હી, આગ્રા, અમૃતસર, લાહોર, રાવલપિંડી, કલકત્તા, રંગુન, મદ્રાસ ઇત્યાદિ દેશજનનાં મુખ્ય મુખ્ય નગરોમાં પડયો હતો. હેર હેર શોકદર્શક સભાઓ ભરાઈ, તેમના આત્માની શાંતિ અર્થે પ્રાર્થનાઓ થઈ, એ પવિત્ર જીવનનાં ગુણગાન ગવાયાં, તેમના જીવનસંદેશનાં રમરણો કરાવાયાં, શોકની કવિતાઓ રચાઈ, પ્રશસ્તિના શ્લોકો લખાયા, વર્તમાનપત્રોએ મૃત્યુનોંધો લખીને તેમના જીવનકાર્યની સમાશોચનાઓ કરીઃ એમ દેશના ચારે ખૂણેથી એમના અમર આત્મા ઉપર શ્રદ્ધાંજલિઓની વૃષ્ટિ થઈ.

એમના નામનું રમરણ કરાવનારાં કેટલાંક સ્મારકો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. ઘાટકોપર અને મુંબઈના શ્રાવકોએ મળી એક સારું ફંડ કરી રૂ. પોણા લાખનું એક મકાન ખરીદ્યું અને તેમાં પં. રત્નચંદ્રજી કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી. મકાનના એક ભાગનું સારું ભાડું આવે છે તેમાંથી એ સંસ્થાનો નિભાવ થઈ રહ્યો છે. જનારસમાં શ્રી સોહન જન ધર્મ પ્રચારક સમિતિએ સ્થાપેલા શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન વિદ્યાશ્રમથી સંયુક્ત થયેલું સત્તાવધાની રત્નચંદ્રજી પુસ્તકાલય પણ સ્થપાઈ ચૂક્યું છે. કોરમમાં શ્રી રત્નચંદ્રજી સ્થાનકવાસી જૈન પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. વડવાળુ કેમ્પમાં શ્રી. મહેન્દ્ર મુનિએ શ્રી. રત્નચંદ્રજીના વડા શિષ્ય શ્રી પૂનમચંદ્રજી પાસે દીક્ષા મંદળ કરી તે પ્રમંને સત્તાવધાની પં. શ્રી. રત્નચંદ્રજી જૈન યાત્રા મંડિર નામની મંડ્યા સ્થાપન થઈ છે, જેમાંથી તેમનું સાદિત્ય પ્રકાશિત થયા કવે અને અન્ય કાર્ય થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે આ ઉપરાંત શ્રી જૈન સાદિત્ય પ્રચારક સમિતિ કે જેના પ્રામુખ્ય નેતાચંદ્રજી દત્તા અને જેનું મુખ્ય કાર્યાલય ખ્યાવરમાં છે તે પણ તેમના જ પરિશ્રમના ફળ રૂપે તેમનું ગ્રામીણ જાતી નેહી છે તે જાણવા જેવા સદિગો એક નામે જેવો ભાગ એ સમિતિના નેતાશ્રી રત્નચંદ્રજી દત્તાના હસ્તે છે.

(૨)

એ રથૂળ દેહ ભરમીશ્રૂત થઈ ગયો, પરન્તુ શ્રી. રત્નચંદ્રજીનો અક્ષર દેહ વિદ્યમાન છે. એ અક્ષર દેહની ગંખી વર્તમાન શ્રાવકસમાજ તથા સાધુસમાજ નેટલે અંશે કરી શકશે તેટલે અક્ષર દેહ અંશે તેમના જીવનનો સંદેશ સ્પષ્ટી શકશે, તેમાંથી સ્વજીવન અર્થેનો બોધ તથા પ્રેરણા તારવી શકશે અને તદનુસાર વર્તીને તથા તેમનાં અધૂરાં રહેલાં કાર્યો આગળ વધારીને નિજ જીવનને ધન્યતા અર્પી શકશે.

શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ પુષ્કળ પ્રવાસ કર્યો, સેંકડો વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, મુંદર પ્રથે લખ્યા, પુષ્કળ અભ્યાસ કર્યો તથા સ્મરણ-શક્તિને કેળવી, અનેક સંસ્થાઓને જીવન આપ્યું, અનેક સુખ સંસ્થાઓને જગાડીને કાર્યશીલ બનાવી, રથળે રથળે ચાલતા વિસંવાદો મટાડ્યા તથા ઐક્ય રથાપ્યાં, પવિત્ર જીવન જીવીને અનેક પરિચયો આપ્યા કે જિજ્ઞાસુઓને પવિત્ર જીવન પ્રતિ અંબુલિનિર્દેશ કર્યો : તેમણે ધણાંધણાં સત્કાર્યો કર્યા અને ધણાં કાર્યો પ્રારંભીને ભવિષ્યની પેઢીને માટે પૂરાં કરવા સારુ બાકી રૂક્યાં.

“તેઓ તો કૃતકૃત્ય થઈ ગયા. તેમનું મૃત્યુ ઉપાધિરહિત અને મંજળ મૃત્યુ થયું. હેલ્લી ધડી સુધી સાધુસમાજની એકતા અને જ્ઞાન-અભિવ્યંજીની વૃદ્ધિની ચિંતા કરતા તેઓ ગયા અને આપણી જવાબદારી સ્થાપતા ગયા. તેમનું અધૂરું રહેલું કાર્ય પૂરું કરીએ તો જ તેમના પ્રાપ્તિ આપણે ત્રણ આપણે અદા કરી શકીએ.”

શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ આરંભેલું પણ અધૂરું રહેલું દુઃશક્ય કાર્ય પૂરું કરવાની યોજનાને અમલમાં મૂકવાનું છે. જે પોતે જીવંત રહ્યા હોત તો ગુસ્તમાં જ તેમણે એ કાર્ય માટે સાધુસમિતિ મેળવવાનો યત્ન આરંભી દીધો હોત. ‘વીરસંઘ’ એ જ તેમનો અંતિમ આસો-સ્વવાસ જ-યો હતો અને વચનવિદ્ય એ

અધૂરું રહેલું
કુખ્ય કાર્ય

* શ્રી. શ્રીમનલાલ ચ. શાહનો “જેન પ્રકાશ”માનો અમલોજ.

એ યોજનાને ફળીભૂત કરવા માટે તેમણે તે માટેની સમિતિના સભ્ય
 સમક્ષ આગ્રહ દર્શાવ્યો હતો; પરંતુ હવે તો એ બન્ધ અને મુંઝ
 યોજના કાળસાગરનાં મોઢાંની વચ્ચે ક્યાંસુધી અથડાતી રહેશે, તે
 કોઈ વાર તરશે કે તળિયે ખેસશે તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી.
 વર્તમાન સાધુઓનો એક મોટો ભાગ માને છે કે એ યોજના પાર
 પડી શકે તેવી નથી. એવી માન્યતાનું કારણ એ છે કે સંપ્રદાયોના
 વડા સાધુઓને પોતાનાં મોઢાં પહેા તથા અધિકારો છોડવાં મમતા
 નથી. નાનાં સાધુટોળાંના અને મોટા શ્રાવકસમુદાયોનાં સમ્રાટપદો
 લક્ષ્યાલે તેવાં હોય તેમાં નવાઈ નથી. સંપ્રદાયની વાડો પણ એ
 પદાધિકારને ટકાવવા માટે જ જળવાતી હોય છે. કોન્ફરન્સના દરમ્યા
 અધિવેશને દરાવ કયો છે કે “આ કોન્ફરન્સ સમાજને વિનંતિ કરે
 છે કે સમાજનું સંગઠન વધારવાને માટે અને સાંપ્રદાયિક કલેશ ન
 વધે એટલા માટે સાંપ્રદાયિક સંગઠનો ન કરવામાં આવે.” આ દરાવ
 દળવામાં દળવા શબ્દોમાં માત્ર વિનંતિરૂપે કરવામાં આવ્યો છે.
 વરતુત: સાંપ્રદાયિક સંગઠનોએ બિન બિન સંપ્રદાયોના સાધુઓ તથા
 શ્રાવકોની વચ્ચે અનિચ્છનીય દરીશાઈ અને કારમાં મનોદુઃખ કપારનાં જ
 જન્માન્યાં છે. કેટલાક સંપ્રદાયો પોતપોતાનાં પત્રો કે પત્રિકાઓ
 બહાર પાડીને પોતાના જ સાધુઓનાં મુશુમાન તથા ખીજનઓની
 નિંદા કરે છે, પોતાના સંપ્રદાયના સાધુઓએ લખેલાં પુસ્તકો પ્રાંત
 કરવાં એને અનન્ય ફરજ માનવામાં આવે છે, સંપ્રદાયને કારણે દરે
 રોમાં તરો પડે છે અને મંથોની એકતા તૂટે છે, તથા ખીજ અને
 પ્રકાંના અનધોની પંપના ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ એ સંપ્રદાયો કે
 તો જ કેટલાક માનશૂન્યા સાધુઓના સન્માનસમારજો થાય છે,
 તેમના બક્ષા વાવડો તેમના પડવા બોલ ઉપાડી લે છે અને તેમનાં
 કાર્તિમાન નેત્રો મવાય છે ‘વીરમ’ એ સંપ્રદાયો ઉપર જ ક્રોધ
 પાત કરીને અને સંપ્રદાયોને એક જ હત્રહાયા તરે લાવનારો દેવને
 સંપ્રદાયિકતામ મદાવના નાનુવર્નને અપુત્રમતો અને એ પ્રદ્ય

ક્રોધ તેમ છે. અને તે જ કારણથી શ્રી. રત્નચંદ્રજીના અવસાન પછી એ યોગનાના ભાવિ માટે અત્યારે તો સંદિગ્ધતા જ રહે છે.

પરંતુ એક વાત અસંદિગ્ધ છે કે જ્યારે પણ કોઈ જૈન શ્રીરકાને હૃદયની સાચી દિશા શોધવાની ઇચ્છા થશે ત્યારે તેને સૌથી પહેલાં સંપ્રદાયો ઉપર જ કુદારાધાત કર્યા વિના ચાલવાનું નથી; અને એવા કુદારાધાત કરવાને તૈયાર થનાર ભવિષ્યના કોઈ સુધારક આવક કે મુનિને ચતુર્વિધ સંઘમાં પેઠેલાં કાતીલ દહોના ઉપચાર માટે શ્રી મહા-શ્વીર ભગવાનને કેંદ્રસ્થાને સ્થાપીને અસાંપ્રદાયિક સંઘ નિર્માણ કર્યા વિના પણ ચાલવાનું નથી. નવા ગચ્છો-વાડા-સંધાડાથી જૈન સમાજ હવે ધગમ્મ ગયો છે. તે એ વાડાઓની આંટી-ધુંટીમાં અને શૂલભુ-ધામણીમાં ખૂબ આધક્રયો છે અને કંટાળ્યો છે. તેને હવે નવા વાડા જોઈતા નથી. તેના લોકવાદી માનસને તો સમવાયની ભાવનાને યોગ-નારી વિશાળ અને ઉદાર વ્યવસ્થા જોઈએ છે. 'વીરસંઘ'ની યોગના એવી જ છે. પરંતુ તેના અમલ માટે જો આજે કાળ પૂરેપૂરો પાક્યો ન હોય, તો જૈન સંઘને હજી વધારે રોગિષ્ઠ દશામાંથી પસાર થવું જોઈશે, હજી વધારે કલહ-વિસંવાદ-શિથિલાચાર-અશિસ્તાદિના કુત્કાર જોવા પડશે, અને હજી વધારે આક્રમણો તથા આધાનો સડન કરવા પડશે; ત્યારપછી જ અંધકાર પ્રસરશે તેમાં તેને ક્ષિતિજમાં અસાંપ્ર-દાયિક સંઘયોગનાની ઉજ્જવલ રેખાનું દર્શન થશે.

શ્રી. રત્નચંદ્રજીના જીવનમાંથી સચિત થતી બીજી કાર્યદિશા કે જે તરફ જૈનોની વર્તમાન તથા ભાવિ પેઢીએ આગળ વધવાની અમત્ય છે તે પ્રાચીન મૂલસાહિત્યના પદ્ધતિસરના પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધનની છે. સદમાગ્યે અર્ધમાગ્યી ભાષાનો સંશોધન ક્રોધ અને વ્યાકરણ એ બે મદામ્મયો તેમણે પૂર્ણ કર્યા છે એટલે તેમાં જત્યે લેણુપ રહી નથી; પરંતુ આગમસાહિત્યના સંશોધનની તો તે માત્ર અમત્ય

દર્શાવીને જ વિરમી ગયા છે, અને એ દિશામાં ગતિમાન થવાનું વર્તમાન પેઢીને માટે મૂકતા ગયા છે. આ માટે જૈન સાહિત્ય પ્રચારક સામિતિની સ્થાપના તેમના જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન થવા પામી હતી. એ સમિતિ કેટલુંક નવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરી શકી છે, પરંતુ પ્રાચીન સાહિત્યસંશોધનનું કાર્ય તેને દરતે હજી કશું થવા પામ્યું નથી.

નવીન સાહિત્ય નિર્માણ કરવાનું કાર્ય તો ખૂબ જ વિશાળ છે, અને તેમાં સમુચિત દૃષ્ટિની અભાવ છે. સ્થાનકવાસી જૈન સાધુઓએ લખેલાં તથા સંપાદિત કરેલાં જે નવાં પુસ્તકો નવ-સાહિત્યનિર્માણ બહાર પડી રહ્યાં છે તેમાંનો એક મોટો ભાગ ખીનજરૂરી અને અર્થિતયવર્ણનનું દર્શન કરાવનારો હોય છે. નવાં સર્જનોમાં પણ અભ્યાસ કે દર્શનનું ઉદ્દામ દર્શાવનારી કૃતિઓ જવશ્વે જ જોવામાં આવે છે. સાધુમંત્રેણને પ્રથમ સેખન-પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકવાને કરાવ્યું હતું કે સાધુઓને કાંઈ લખે તે એક સમિતિને મોકલે અને સમિતિ તે પસાર કરે ત્યારપછી જ તેની પ્રસિદ્ધિ થાય, પરંતુ એ ફગાવને કોઈ માનનું જ નથી અને પરિણામે કુલ્લક અથપ્રકાશન વધી ગયું છે.

શ્રી. રત્નજી તે વર્તમાન જનતાને માટે આજે કેવા સાહિત્યની જરૂર છે તે વિશે ધણીને પૂછતા, વિદ્વાનોનો ખત લેતા અને જે કંઈ આવશ્યક લાગે તેવું જ લખતા વર્તમાન વ્યવસ્થાને લોભાતર દિલ તરફ વાળવાના તેવુંપૂર્વક ધર્મમાદિન્ય ગ્રંથવાનો તેમનો દરારો હતો પરંતુ તે પાંચ પડી લકો નહિ જૈન વિદ્યાર્થીઓની વાચનપ્રવૃત્તિ લખવાનો તેમનો મનોભાવ હતો કે જેના વાચનથી ઉત્પન્ન બળને મુદ્દ જીવન તથા ધર્મનું જ્ઞાન મળવા ઉપરાંત વાચનના જન મુદ્દો પરંતુ એ કાર્ય તે હાથ પકડીને થાક જ કરી શક્યા અને નીકળી શક્યા છે તેટલું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી. તોડ - ૧૦૧

ઈંદ્રોની તુલનાપૂર્વક જૈન સાહિત્ય લખવાની આવશ્યકતા તેમને શ્રી. મુખલાલજીની સલાહ પછી સમજાઇ હતી, પરંતુ તે દિશામાં તે પ્રગતિ કરે તે પહેલાં કાળે તેમને ઝડપી લીધા હતા. સંસ્કૃત શ્લોક અને વિવેચનથી યુક્ત 'ભાવનાશતક' જેવો એક મહાગ્રંથ 'જૈન ઈદન' લખવાનો તેમણે પ્રારંભ કર્યો હતો પરંતુ તેના થોડા સર્ગો જ લખાયા અને ગ્રંથ અધૂરો રહ્યો. આ ગ્રંથ જો પૂરો થતો પામ્યો હોત તો ખરેખર મૂલ્યવાન બનત એમ તેના હસ્તલિખિત વિભાગ ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

આજે ખ્યાવર જૈન ગુરુકુલ, પંચકુલા જૈન ગુરુકુલ, રામકોટ જૈન ગુરુકુલ, સોદન જૈન ધર્મપ્રચારક સમિતિદ્વારા સંચાલિત પાર્શ્વનાથ જૈન વિદ્યાલય ઇત્યાદિ સંસ્થાઓમાં નવયુવાન જૈનો પ્રાચીન જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. તેમાં તૈયાર થઇ રહેલા ભાવિ જૈન પંડિતોની શ્રેણી શ્રી. રત્નચંદ્રજીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાંથી પ્રેરણા મેળવીને જૈન જગતની સાહિત્યવિષયક આવશ્યકતાઓને પૂરી પાડે એવી આશા રાખવી અસ્થાને નથી; બલકે શ્રી. રત્નચંદ્રજીની વિચારસરણી અને કાર્યસરણીના પૂર્તિકારો બનવાનો બાર તેમની ઉપર અને વર્તમાન જૈન પંડિતપ્રવર મુનિવરો ઉપર રહેતો છે. શ્રી. રત્નચંદ્રજીનાં શિષ્યરત્નો શ્રી. પૂનમચંદ્રજી, શ્રી. કુંગરસિંહજી અને શ્રી. નવીનચંદ્રજી પોતાના ગુરુવર્યની કાર્યદિશાને અપનાવીને એ જીવન-સંદેશને ઝીલનારા બને એવી આશા જનાય વધારે પડતી નથી.

ધી. રતનચંદ્રજીના અનારોગ્યે તેમના જીવનમાં અનેક વાર શારી-
ઉપદ્રવો ઉપજ્યા હતા. આંખ, કાન, ગળું અને પ્રોસ્ટેટ ગ્લેન્ડના
ધિએ તેમને પુષ્કળ હેરાન કર્યા હતા અને એ વ્યાધિઓના નિવા-
ર માટે અનેક સ્થળોએ રોકાઈને પણ તેમને ઉપચારો કરાવવા
નહોતા. એ રીતે તેમણે આદરેલાં અનેક કાર્યો વિશ્વંજમાં પડતાં
ને મુક્તતરી પણ રહેતાં, પરંતુ એ દર્દોનાં આક્રમણોએ તેમના
નસિક સ્વાસ્થ્ય ઉપર કદાપિ અસર કરી નહોતી, અને તેથી
શારીરિક રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પણ આંતરિક પ્રકૃતિસ્વાસ્થ્ય એક-
રખી રીતે ચાલુ રહ્યા કરતું. શારીરિક વેદનાને નિર્જરાના સાધનરૂપ
પદ્ધતિ સમજતી અને તદનુરૂપ આચરણ કરવું એ બળવાન માનસ
ના શક્ય નથી. એવું બળવાન માનસ જ શારીરિક ઉપદ્રવોને
પ્રત્યેક વિના પોતાના કાર્યમાં રત રહ્યા કરે અને સતત ઉદ્યમ-
શીલતાને બળતરી રાખી શકે.

અજમેર હોડયા પછી ઉત્તર હિંદના પ્રવાસમાં અનેક સ્થળે રહે
રહેલો પર, નિર્જન ધર્મશાળાઓમાં, ભાગ્યાતુટ્ટયા મકાનોમાં રાતવાસો
કરે પડતો. આહારપાણીની સરખી ભેગવાઈ બધે સ્થળે ન જ હોય
અને ઠાઈ ઠાઈ સ્થળે તો આહાર ભેગવવા જતાં અપમાનોય વેઠવાં
પડતાં. છતાં પ્રસંગોપાત એવાં સ્થળોમાં રહેતાં જો એકાદ-બે દિવસ
રોકાઈ જવું પડતું અને સમય મળી જતો, તો મળેલા સમયનો
ઉપયોગ કરવાને તે પોતાનું લેખન-સંશોધનનું કામ લાંબને ખેંચી જતા.
પરીક્ષા નજીક આવી પહોંચે ત્યારે જેવી રીતે એક અભ્યાસી વિદ્યાર્થી
સન-દહાડો ઉદ્યમશીલ રહ્યા કરે છે-વાંચ્યા જ કરે છે, તેવી દયા
થી રતનચંદ્રજીએ જીવનભર ગાળી હતી. વિદ્યાર્થીની પેઢે રાતનો સમય
લેખન-વાચન માટે સાધુથી ઉપયોગમાં લઈ ચકતો નથી, છતાં ધી.
રતનચંદ્રજીએ કોયના હમરો ચબોટું સંશોધન કર્યું, અનેક ગ્રંથોનું
લેખનકાર્ય કર્યું, સેંકડો પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો અને એ અભ્યા-
સનો જ્ઞાન અનેક સાધુઓને તથા સિધ્ધોને આપ્યો. સતત કાર્યશીલ-

અપ્રમાની જીવન જીવનાર વ્યક્તિનાં કાર્યો હમેશાં ચાલતાં જ હોય છે. પ્રકૃતિની અમ્બરશયતા તેમની ઉદ્વેગશીલતાનો અવરોધ કરી શકતી નથી. સતત કાર્યશીલતા એ શ્રી ગુનચંદ્રજીના જીવનનો એક મંત્ર હતો અને એ મંત્રમિદ્ધિએ એ માધુપુરુષને જે શક્તિ મંપડાવી હતી તેનાં કોશો આજે જૈન જગતની સમીપે છે.

શ્રી. ગુનચંદ્ર અમ્બલશયુ હતા, તે તેમની સમભાવશીલતા અને મહિમાનાં પગિયાં જોઈ આમાન્ય રીતે તો કોઈ જૈન મુનિનો

કોઈ શત્રુ દોષી ગણે જ નહિ, છતાં આગળ

સમભાવશીલતા જરૂરનામાં આવકોમાં તેમ જ સાધુઓમાં રામ-

નથા સહિષ્ણુતા તેમની ન્યાયાધિક માત્રા હોય છે. આવા રામ-

દેવતાના ભાવોમાં નથા આવકો સાથેના અનેક

પરંપરા વિનંદક પદાના નમ્બરમાં શ્રી ગુનચંદ્ર આવ્યા હતા. જ્યાં

ત્યાં જન્મ, જન્મ મિશ્રણ કે જન્મ દોષ નહતો પરિચય થાય, ત્યાં

જન્મ નથી કે જન્મને અજ્ઞાત નથી નહિ તેમનામાં એવી

અમન્યરશ્મિ હતી કે જે જોઈને જાણનાની મહિમાયુતાનું પ્રથમ

મિશ્રણ જન્મ અને જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

પ્રકૃતિગત દોષો અમન્યરશ્મિ નહતો જાણના વાતો તપશ્ચરી

દોષો તેમ જ જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

દોષો જન્મ નહતો જાણના આ એમનો

અનેક પ્રસંગો તેમના જીવનમાં ઉપસ્થિત થયા હતા; તે કોઈ સ્થળે નોંધાયા નથી; પણ તેમના અનેક પરિચયોએ એ સહિષ્ણુતાના અનુભવો થયા છે. એવો એક અનુભવ સુવિખ્યાત પંડિત શ્રી. ધર્માનંદ કોસંખીનો છે. શ્રી. કોસંખી બૌદ્ધ સાહિત્યના પરમ પંડિત છે અને અનેક ધર્મોના પ્રાચીન સાહિત્યના તે સારા અભ્યાસી છે. એ સાહિત્યના અભ્યાસ ઉપરથી તેઓશ્રી માને છે કે શુદ્ધના કાળમાં જૈન મંત્રપ્રદાયના સાધુઓ બિહારમાં માંસનો સ્વીકાર કરતા હતા. આ મત-ધર્મનો એક લેખ તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા 'પુરાતત્ત્વ' ત્રિમાસિકમાં લખ્યો હતો. જૈન પ્રાચીન ગ્રંથોના શબ્દાર્થો કરીને કેટલાક બીજા જૈનેતર પંડિતોએ પણ જૈનોમાં પૂર્વકાળે માંસાદાર પ્રચલિત હોવાનાં વિધાનો કરેલાં છે, અને જૈનોએ એ વિધાનોના પ્રત્યુત્તરો આપ્યા છે. પંડિત રત્નચંદ્રજીએ પણ 'દેવતીદાન સમાશ્રયના' ના નિર્મલદ્વારા જૈન ધર્મ સામેના એ જ આક્ષેપનો શાસ્ત્રસિદ્ધ પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે. પંડિત કોસંખીના ઉપર્યુક્ત લેખથી મને ૧૯૨૫ માં તેમની સામે જૈન સાધુઓ તથા જૈન વર્તમાનપત્રોએ મોટો ખળખળાટ મચાવી મૂક્યો હતો. એ વખતે કોઈ પણ જૈન સાધુ તેમની પ્રત્યે પ્રેમ કે સમભાવ બતાવે એવી આશા પણ તે રાખતા નહોતા. એવા સમયમાં તે શ્રી. રત્નચંદ્રજીને અમદાવાદમાં ઉપાશ્રયે મળવા ગયા હતા. આ મિલનની પોતાના પર પડેલી છાપનું દર્શન કરાવતાં પંડિત કોસંખી લખે છે: "શ્રી. રત્નચંદ્રજી અને તેમના શુરો શ્રી. શુભાશ્વચંદ્રજી મને અત્યંત પ્રેમ તથા સદાનુજૂતિથી મળ્યા. તેથી મને માત્રમ ૫૦૫૦ કે તેમનામાં સાંપ્રદાયિક સંકીર્ણતા નથી. વર્તમાન યુગમાં એવી ઉદારતાની બહુ જ આવશ્યકતા છે. તે વિના આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્ય થવું અસંભવિત છે. એમની એ ઉદારતા કેવળ જૈન સંપ્રદાયને માટે જ નહિ, પરંતુ અન્ય સંપ્રદાયોના આચાર્યોને માટે પણ ઉદાહરણ રૂપ છે." જેઓ પોતાના મતથી વિરુદ્ધ મત ધરાવતા હોય તેમને પ્રેમથી સત્કારવા, તેમનો મત બદલાવવાનો

થોગી તથા સમાજની વિપરીત પ્રવૃત્તિને કારણે શુદ્ધ ભાવથી કઠીન બરજ કરી હતી તોપણ તેમણે પોતામાં ક્રોધ કે માન ઉત્પન્ન થવા દીધાં નહિ અને સહનશીલતા રાખીને સમયને જાળવી લીધો. એ વાત બહુ ભારે હતી. આ પ્રસંગનો મારા પર બહુ જ પ્રભાવ પડ્યો. એવી ક્ષમા તથા સહનશીલતા રાખવી અને ધૈર્યથી કાર્યને સુધારવું એ મામૂલી વાત નથી. મહાન આત્માઓથી જ એવું બની શકે છે.”

એક જૈન જુવાન પૃચ્છે તો એક વાર કેટલાક પ્રશ્નો પૂછીને શ્રી. રતનચંદ્રજીને ઉત્તેજિત કરવા—ઢીડવવા ખાસ ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન થયો હતો. આ પ્રસંગનું વર્ણન આપતાં પૃચ્છક પોતે—શ્રી. રતનચંદ્રજી પોતી કહે છે: “શ્રી. રતનચંદ્રજીના જયપુરના આતુર્માંસ વખતે મેં પોતે પત્ર દ્વારા ચાલતા પ્રશ્નોત્તરોમાં એક તક એવો કયો હતો કે જે ક્લિષ્ઠગત હોવા છતાં મુનિશ્રીને પોતાને જ લાગુ પડતો હતો અને એથી તેમને ઉત્તેજિત—આવેશમય કરે તેવો હતો. હું પોતે તેની અસર જણતો હતો. પણ મારે મન તે એક અજોડ યુક્તિ હતી તેથી હું મારા મનને એ પ્રશ્ન કરતાં રોકી શક્યો નહિ. હું અનુમાન કરતો તો કે એના ઉત્તરમાં મને સારી પેઠે ઠપકો મળશે, પરંતુ ઉત્તર જતાં આશ્ચર્ય થયું કે મારો સીધો દુમલો પણ તેમને ઉત્તેજિત કરી શક્યો નહિ! મેં ધાર્યું કે પત્રમાં ઉત્તેજના દર્શાવી નથી પણ તેમના મન પર તો અસર જરૂર થઈ હશે; પરંતુ જ્યારે હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે પણ તેમની એવી જ ઉદારતાનો મને એવો પરિચય થયો કે આજન્મ બૂલી શકાય તેવો નથી. ઠપકાની વાત તો દૂર રહી પણ તેમણે ઉલટી મારી પ્રશંસા કરીને હર્ષ પ્રકટ કર્યો.”

જ્ઞાન, તપ અને ક્રિયા એ ત્યાગીઓની સમૃદ્ધિ છે; જેની રીતે તે રૂપ સમૃદ્ધિનું બચ્ચાન છે તેવી રીતે તે એ સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિનું પણ બચ્ચાન છે. પરંતુ એ બચ્ચાનને કારણે જ્ઞાન તથા મહત્ત્વતા ઠાંઠ ત્યાગીઓ જ્ઞાન-તપ-ક્રિયાનુષ્ઠાનને ત્યાગતા નથી. શ્રી. રતનચંદ્રજી જ્ઞાનને એવી સરસ રીતે

જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ હતું : એ ગુણે કરીને જ તે નિજ જીવનન્યોતનો પ્રકાશ રેલાવી શક્યા હતા અને જીવનને ઐહિક-પારલૌકિક બેઉ દૃષ્ટિએ સાર્થક કરી શક્યા હતા.

ધી. રત્નચંદ્રજી દેવ નહોતા-મનુષ્ય હતા, તે સંપૂર્ણ નહોતા-અપૂર્ણ હતા, તે વીતરાગ નહોતા-વીતરાગના માર્ગાનુસારી હતા, તે સૂર્ય નહોતા-દીપક હતા, તેમનું જીવન તેજના અંધાર સમું નહોતું-શાન્ત તેજસ્વી દીપન્યોત સમું હતું : પ્રકાશ શોધવાની જિજ્ઞાસા-વાળાઓને એ ન્યોત માર્ગદર્શક બનો, એ જ ભાવના.

અનેક કર્તવ્ય પ્રશ્નો વિશે અમારા બંનેના દષ્ટિકોણો ઘણી વાર ગુઢા પડતા. તેમનું દષ્ટિબિંદુ મુખ્યત્વે રચાનકવાસ્તી સમાજને લક્ષી પ્રવર્તતું, ત્યારે મારું દષ્ટિબિંદુ મુખ્યત્વે સમગ્ર જૈન સમાજને—અને તે પણ ભારતીય પરંપરાના એક પ્રાચીન અંગ તરીકે—લક્ષીને પ્રવર્તતું. તેથી અમે બંને સમાન નિર્ણય ઉપર ભાગ્યે જ પહોંચતા, છતાં મેં એક પણ વાર એવું અનુભવ્યું ન હતું કે મુનિ શ્રી રત્નચંદ્ર ક્યારે પણ સાવેશ ચિત્તે બોલ્યા હોય અને ઉત્તેજ્યા હોય. મારી ઠડક અને સખ્ત દીકાઓને પણ તેઓ શ્રી એક સુપ્રસન્ન અને ગંભીર હાસ્ય-પૂર્વક શબ્દથી તદ્દન દારી દેતા. અને તે શબ્દ એ હતો કે તમારે તો પંચનું બંધન જ ક્યાં છે? એક વાર ગુરુપદ લઈ અમારી ઠક્ષાએ મેસો અને પછી વિચારો છત્યાદિ. એમનું વિદાયવચન એ જ હોય કે ‘બોક્ષો, ફરી ક્યારે આવશો?’ આ ઉપરથી મારા મન ઉપર હમેશાં તેમને વિશે એક અમીટ છાપ એવી પડેલી છે કે તેઓ અદ્વિતિય રીતે જ પ્રથમયુક્ત હતા, અને ઉત્તેજક પ્રસંગો વચ્ચે પણ મન ઉપર અસાધારણ કાજૂ ધરાવતા, જે સાધુત્વનું મુખ્ય અંગ ગણાય.

સદ્ગત મુનિ શ્રી ચતાવધાની તરીકે વિશ્રુત છે. મેં બે—ત્રણ વાર જુદે જુદે રથે તેમના અવધાનપ્રયોગો જોયા છે, પણ તે અવધાનો ચાળાસધી વધારે ન હતા. જાણે અવધાનપ્રયોગની પરંપરા ગુજરાતને જ વારસામાં મળી ન હોય, તેમ બનતું આખ્યું છે. વિક્રમના ૧૫ માં સૈકામાં મુનિસુદર સુરિ દતા તે સદસ અવધાન કરેલા. સત્તરમા સૈકાના પરમ શ્રુતધર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ અમદાવાદમાં એક મુસ્લીમ સુન્ના સમક્ષ આદ અવધાન કરેલાં. મહુલાવજી અને શીમાન્ રાયચંદ્ર તો હેલ્લા સૈકાનાં જ રત્નો દતાં. ઇસ્લામ સાત્ત્વી અને મુનિ શ્રી રત્નચંદ્ર પણ ગુજરાતી જ. તેમનું અનુકરણ કરનાર અત્યારે જે બે—ચાર જણ અવધાન કરે છે તે પણ રૂપરંગી જ છે. અને એક કિશિયન બાપ જેમનાં પંચોતેર અવધાન

તો તેમણે મને બધાં પુસ્તકો પૂરાં પાડી જોઈ જવા કહેલું. છતાં મારી દૃષ્ટિએ એમની અમુક જ કૃતિઓ ચિરસ્થાયી અને અન્ય સમાજમાં પણ આજ યર્ષ સકે તેવી છે, જેમાં અર્ધમાગધી કાવ્ય અને પ્રાકૃત પાઠમાળા આદિને ખાસ ગણાવી શકાય.

એમની નમ્રતા પણ અજબ હતી. ૩૦ વર્ષ પહેલાં અમે ચોમા-સામાં અયાનક પાલણપુરમાં મળ્યા. હું ગામ બહાર દૂર રહેતો, ને તેઓ ગામમાં. તેમને પોતાની રચેલી 'કર્તવ્યકૌમુદી' આદિ કૃતિઓ અને સંભળાવવી અને સંશોધવી હતી. મેં એ કામ મારે જ મકાને રહી કરી દેવા કહ્યું, ત્યારે તેઓ નિયત સમયે રાજ એટલે દૂર મારે મકાને આવે અને હું કાંઈ ફેરફાર સૂચવું અગર કોઈ બાબત ઉપર થોડી ટીકા કરું ત્યારે તેઓ જરા પણ તપ્પા સિવાય એ સૂચનને માત્ર ભાગ નોંધી લે.

મેં તેમને પાલણપુરમાં જ કહેલું કે મારવાડ આદિ તરફ વિચરો અને કાશી પણ જુઓ. તે વખતે તેમણે તો એટલું જ કહ્યું કે મારવાડનાં સાધુઓ અને ગ્રાવકો અમારાં સફેદ કપડાં સહી નહિ શકે. મેં કહ્યું કે એમ નથી, વિદ્વાન અને સુચરિત જ્યાં જાય ત્યાં જ નવો ચીત્રો પડે છે. બહુ મોડે મોડે પણ હેવટે તેઓ દશેક વર્ષ પહેલાં સાધુસંમેલન પ્રસંગે મારવાડ-અજમેરમાં આવ્યા, અને પછી તો એમની જ મોહની વધી. જયપુર, દિલ્હી, આગ્રા અને પંજાબમાં અનેક રથજે તેઓ મયા. સને ૧૯૩૭ માં તેમણે વળી મને દિલ્હીમાં મોકલ્યા. પંજાબમાંથી ધણા પત્રો આવ્યા છતાં હું ત્યાં નહિ મએત્રો. દિલ્હીમાં મુખ્ય કાર્ય બે હતાં. એક તો તેમને પોતાની સંચિત સામગ્રી મનવી પૂછવું હતું કે હવે આગળ આને કઈ રીતે કામમાં લેવી; અને બીજું એ હતું કે તેમને કાશી આવવા વિગે મારો અભિપ્રાય બહુશે હતો. મેં ચાર-પાંચ દિવસ રહી એમણે બહુશ્રમે એકત્ર કરેલી અને તારવેલી આમંત્રિક સામગ્રી સાંભળી લીધી અને તે વિગે કહેવાનું વાતે કહ્યું. તેમણે તે વખતે પોતાની રચેલી એક સંસ્કૃત કૃતિ

પત્ની ભૂમિકા નથી. અને ઉદારતાનું તત્ત્વ તો તેથીયે ઓછું છે. આરે બહુ દોડ મરાય છે ત્યારે મૂળ આગમો ભણાવવાની વાત શરૂ થાય છે. આરે સાહિત્યની વાત થાય છે ત્યારે આગમોના શાબ્દિક અનુવાદ અને થોકડાઓની સૃષ્ટિ રચાય છે. કાષ્ઠ એ નથી વિચારતું કે હવે તો ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિની જિજ્ઞાસાનાં ક્ષેત્રો માત્ર જિજ્ઞાસુ અને માત્ર પંથ ન રહેતાં તે નવાં સમયમાં છે. જિજ્ઞાસુ અમણુ કાચી વયના ઉમેદવારો શરૂઆતમાં ધાર્મિક ભાવનાવશ અભ્યાસ તરફ દોરાય છે અને પછી વિદ્યાળ ક્ષેત્રમાં ટકવાની અશક્તિનો અનુભવ થતાં તેઓ ધૂધે-ધાપે ચડી જાય છે. પરિણામે આવા અભ્યાસીઓ જો એક વાર નીકળ્યા હોય તોયે તે પશુ સમાજના ઉચ્ચતમ ઉપયોગમાં આવતા નથી. એ જ રીતે નવ સાહિત્ય-સર્જનની દિશા પશુ યત્ન્ય છે. સ્થાનકવાસી કોન્કરન્સ જેવી સર્વમાન્ય અને સાધનસંપન્ન સંસ્થા પશુ આ બાબત કશું કરી શકી હોય તેમ હું નથી જાણતો. એટલે જો સમાજની અને દેશની વાસ્તવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિની દૃષ્ટિએ સહગત મુનિશ્રીનું સ્મારક વિચારવામાં આવે અને તે એ રીતે કે બીજાં પશુ સ્મારકોનો આ સ્મારક સાથે સમન્વય થાય તો મને લાગે છે કે સમયની માગણીને જવાબ આપી શકાય. સહગત મુનિશ્રી અને તેમના ગુરુ એ પહેલેથી બહુ પુસ્તકોના સંગ્રહક રહ્યાની મારા ઉપર છાપ છે. એ બધા સંગ્રહ એક જ કેંદ્રમાં હોય અને તે એવે સ્થળે કે જ્યાં વિદ્યાનું વાતાવરણ હોય અગર અર્થ રીતે જીભું કરી શકાય, તો તે પશુ વિદ્યા અને સાહિત્યની સેવામાં ઉપયોગી બને.

[પં. સુખલાલજી સંઘવીનો 'કટલાંક મારાં સંસ્મરણો' શીર્ષકનો લેખ.]

*

ખાસતરૂપથી, પાંડતરત્ન, શતાવધાની મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજી એક રૂઝેરે રત્નરૂપ હતા. તેમના અવસાનની ખોટ જોઈ કોમને અસહ્ય

બાપાએ હિંદમાં બણાતી હતી, ત્યારે પણ માત્ર અર્ધમાગધી બાપાને જ વિષય બનાવી રહેલાં કોઈ પણ વ્યાકરણ કે કોપ રચાયાં નહોતાં. તે જ કારણથી સ્વામી રત્નચંદ્રજીની બાપાસેવાનું મૂલ્ય ખરેખર ધણું મોટું છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બેઉ કૃતિઓ પ્રાકૃત બાપા-જોના અભ્યાસમાંની ગંભીર ત્રુટિને પૂરી કરે છે. તે બહુ જ ઉપયોગી ગ્રંથો પુરંવાર થયા છે અને હિંદમાં તથા પરદેશોમાં અર્ધમાગધીના અભ્યાસના પ્રચારમાં તેથી ધણી મદદ મળી છે.

[ડૉ. લક્ષ્મણ સ્વરૂપ, એમ. એ., ડૉક્ટર ઓફ ફીલોસોફી (ઓક્સન), ઓફિશિયલ-ફ-એકેડેમી (ફ્રાન્સ), અને પંજાબ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના અધિષ્ઠાતા, લાહોર; એમના અંગ્રેજી પત્રનો અનુવાદ.]

*

હવે ભારતની યુનિવર્સિટીઓમાં જૈન સાહિત્યનું અનુશીલન થવા લાગ્યું છે તથા મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ અર્ધમાગધીને પોતાની પરીક્ષાઓને માટે પૃથક્ તથા સ્વતંત્ર વિષય તરીકે નિયત કર્યો છે. એથી અર્ધમાગધી વ્યાકરણ અને કોપનો અભાવ વધારે ખટકવા લાગ્યો હતો. આ અભાવને દૂર કરવાનો સર્વપ્રથમ ખ્યાલ શતાવ-ધાનીજી મહારાજને આવ્યો અને તેની પૂર્તિનું શ્રેય પણ એમને જ થાય છે. અર્ધમાગધીનું વ્યાકરણ અને કોપની રચનાથી શતાવધાની-જીની કૃતિ અમર થઈ ગઈ છે. શતાવધાનીજીએ પોતાના જીવનમાં જાન-મોટા લગભગ વીસ ગ્રંથો લખ્યા છે, તેમાંથી ઉપયોગિતા, મિત્ર અને પરિશ્રમની દૃષ્ટિથી પ્રથમ સ્થાન અર્ધમાગધી કોપનું છે. ૫ ગ્રંથ ૨૦ વર્ષના સતત પ્રયાસથી તૈયાર થયો છે અને પાંચ એમાં પ્રકાશિત થયો છે. તે ગ્રંથ અર્ધમાગધી સાહિત્યની એક જાણીતી ત્રુટિને પૂરી કરી છે. “ જૈન સિદ્ધાન્તકોમુદી ” એ ગ્રંથની વ્યાકરણના “ સિદ્ધાન્તકોમુદી ” નામક ગ્રંથની ટીકાએ અર્ધ-માગધી પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ છે. કોપનિર્મોલની પછી શતાવધાનીજીને

પોતે પણ દિગંબર જૈન સંપ્રદાયના અનેક સિદ્ધાન્તગ્રંથો મંગાવીને
 લેવું મનન કરતા તથા નવો કયો સિદ્ધાન્તગ્રંથ બહાર પડ્યો છે
 તેથી પૂછપરછ કરતા. જૈન સમાજમાં સુલેહ શાંતિ કેમ સ્થાપિત
 રહે અને ઉન્નતિ કેમ થાય તે માટે પોતે અનેક વિચારો દર્શાવતા
 હતા. એમને સરસ્વતી માતા એટલે જિનવાણી પ્રસન્ન હતી એમ
 કહેવું અતિશયોક્તિભરેલું નથી, કેમકે એમની ગ્વાનશક્તિ ને સ્મરણ-
 દર્શિ એટલી બધી અદ્ભુત હતી કે એમના એ ગ્વાન તથા સ્મરણ-
 દર્શિનાં વખાણ હિંદમાં તો શું પણ પરદેશોમાં ય યયાં છે.....
 શ્રી સં. ૨૪૬૬, વિક્રમ સં. ૧૯૯૬ ના ચૈત્ર માસમાં પોતે સુરત
 પધાર્યા તે વખતે ચૈત્ર સુદી ૧૩ ને દિને મહાવીર જયંતી ઉત્સવ
 મહેર રૂપે સાંજે ૭ વાગતાંથી બીસેન્ટ હોલમાં ઉજવાનાર હતો, તે
 વખતે સુરતની જનતાને પણ એમની વાણીનો લાભ મળે તે માટે
 અને પોતે સાંજે મનન ન કરી શકે તેમ વ્યાખ્યાન ન આપી શકે
 તેથી અમોએ એમનું મહેર વ્યાખ્યાન એ જ બીસેન્ટ હોલમાં સવારે
 ૧૧ થી ૧૦ સુધી ગોઠવ્યું હતું. એ પ્રસંગે તેમણે ભગવાન મહાવીર-
 ના જીવન ઉપરથી ગ્રંથ કરવાનો જે સંદેશો એક કલાક સુધી
 સંભળાવ્યો હતો તે આજે પણ મળે નજર સમક્ષ ખડો થાય છે.
 એમની વાણી એવી ખરતી હતી કે મળે તે મણધરની જ વાણી હોય.

[૫. મૂળગ્રંથ કચ્છનદાસ કાપડીઆ, સંપાદક 'દિગંબર જૈન'
 અને 'જૈનમિત્ર', સુરત; એમના ગ્રન્થાદી લેખમાંથી કંપીત]

*

વિ. સં. ૧૯૯૬ ના માસ મહિનામાં અમે વિહાર કરતા કરતા
 પંડ્યાપુર આવ્યા હતા. તે સમયે સ્વર્ગસ્થ મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજી પણ
 રત્નચંદ્ર શરણેને લઈ મુંબઈ તરફ જવાના હોઈ મારવાડથી વિહાર
 કરતા પાલનપુર પધાર્યા હતા. શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન ડા-ર-
 ના સં. ૧૯૯૮ માં અજમેર મુકામે ભરાઈ ત્યારથી જૈન
 રિંદમાં એકવાક્યતા કેવી રીતે થાય એ માટેના પ્રયત્નો ચાલુ છે.

તેન સંધે એક શાન્તિદૂતની સાથે જ એક જખરદરત સંધસેવકે
શુભાખ્યા છે. ભારતે પોતાનું એક અણુમોઝ રત્ન ખોયું છે અને જગતે
એક ઉત્તમ જ્ઞાનતપસ્વી સત્પુરુષ શુભાખ્યા છે.

[પં. શાન્તિદાસ વ. શેઠના સ્મરણ-લેખમાંથી]

*

શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ જયપુરમાં રહીને મહેન્દ્ર સ્મરણના 'યંત્રરાજ'
નામક પુસ્તકનું આકલન કર્યું હતું. યંત્રરાજ જનાવવો તથા તેનો
ફાયોમ કરવો એ વિષે શતાવધાનીજીએ જયપુર નગર વસાવનાર
મહારાજ જયસિંહજી બીજાએ (ધ. સ. ૧૭૨૮) પોતે રચેલા 'યંત્ર-
રાજસારિકા' નામક પુસ્તક પરથી જાહેર થોડા સમયમાં જણી
હોયું હતું. એ તેમની અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનું પ્રમાણ છે.... શક્તિ
વિદ્યાના જૈમિની સૂત્ર (જે જ્યોતિષનો પ્રામાણિક ગ્રંથ છે) નો પણ
પોતે અનુભવ કર્યો હતો. મારો પ્રેમ સદૈવ તેમના વિદ્યાપ્રેમ ઉપર
રક્ત કર્યો છે.

[પં. કેદારનાથ સર્મા, રાજજ્યોતિષી, યંત્રશાળા-જયપુર;
એમના હિંદી પત્રનો અનુવાદ]

*

હાલમાં એક-દોઢ ઢલાક સુધી મારી અને તેમની વચ્ચે ચર્ચા
શ્રી. ચર્ચાનો વિષય હતો. આગમગ્રંથોમાં સમાજિક વ્યવસ્થાનું
ચિત્ર. જે શાન્ત ભાવથી મુનિશીએ એ વિષે મારી સાથે ચર્ચા
કરી તે જોઈને ખરેખર મને આશ્ચર્ય થયું. સ્વમાન્યતાની વિરુદ્ધની
મંડળની વાતો સાંભળીને રોષનો લવલેશ પણ ચહેરા પર પ્રકટ ન
થયે સાધારણ તપ નથી.

[પ્રો. જયદીશચંદ્ર જૈન, એમ. એ., મુંબઈ; એમના હિંદી
લેખમાંથી અનુવાદ]

*

શ્રી. રત્નચંદ્રજી મહારાજનો ઉપદેશ મેં સાંભળ્યો હતો અને

લે તેથી મને તેમના માટે ઘણું જ માન અને ભક્તિભાવ પેદા થયેલાં. તેમની શાન્તિ અખૂટ હતી અને તેમનું જ્ઞાન અપાર હતું. જૈન ધર્મવાળાઓને તેમની ગેરહાજરીની ખોટ ઘણા લાંબા સમય સુધી લાગ્યા કરશે.

[સર સુનીલાલ ભાઈચંદ મહેતાનો સંદેશ-૫૫]

*

અમરેર સંમેલનની પૂર્વપાઠિકાથી માંડીને એમનાં છેલ્લાં વર્ષો સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના અભ્યુદય માટે પોતાને ભાસતી એવી સ્થનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં તેઓએ ગાળ્યાં છે. ઘાટકોપરને આંગણે મળેલા સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના દસમા અધિવેશનમાં ગ્રેરજાનું તત્ત્વ તેઓએ જ પૂરું પાડેલું. બધા અચ્છો અને સંપ્રદાયોની એક સમાચારી દેશ અને સ્થાનકવાસી સમાજની સાધુ-સાધ્વી સંસ્થાની નિર્નાયક રહ્યા ન હોય, એ ખાતર એ પોતાને ભાસતું કાર્ય કરવા વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સતત જહેમત ઉઠાવી રહ્યા હતા...તેઓ સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના ઉચ્ચ ઠોઠિના પંડિત હતા. અંબીરતા અને શાંત પ્રકૃતિ એ સેનામાં મુગંધશ્ચ હતી. ખરેખર, તેઓ સુંદર સુવાસ મૂકીને રહેતા હતા...હવે સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ એમની યાદગીરી માટે જેનું સ્મારક બિશુ કરે કે જેમાં સ્થાનકવાસી સાધુ-સાધ્વીસમાજનું સ્વર્ગ સંમહન થાય અને એમની ખોટ એમના જ શિષ્યો અને એમના ખરા અનુયાયીઓ સ્થનાત્મક કાર્યદ્વારા પૂરી પાડે, એ જ ભાવના.

[શ્રી. સંતબાલના પત્રમાંથી]

*

શાન્ત સ્વભાવ, શાસ્ત્રોક્ત છતાં રૂઢિથી હીક-હીક મુક્ત અને સ્વે વાણી, જૈન સાહિત્યસંશોધન અને સાહિત્યસર્જનનો રાગ, અને એમને મૂર્તિમંત કરવાની અવિરત તમન્ના, જૈન એકતા માટે એ મુશ્કેલી નહર પ્રયત્ન, અને વ્યાખ્યાતા છતાં વાચાળતાનો અભાવ, એવાં વાતો એમની સૌમ્ય પ્રકૃતિભરી સાધુ મુખમુદ્રાને પ્રભાવ-

સાધુસંમેલનની ભાવના, આદિ અપૂર્ણ સેવાકાર્યને પૂર્ણ
કે તે તેમની સેવાનો વારસો કાર્ષ્ણ્ય યુનિરાજ ઉપાડી લે
વારસદારની શોધ કરવા છતાં સફળતા મળવી પરમ દુર્લભ, યા
અભાવ સ્વરૂપે પ્રતીત થઈ રહેલ છે.

[મહારાજ શ્રી. મોહનકવિજી]

*

શ્રી. રત્નચંદ્રજીએ પોતાના જીવનનું એ એક પ્રધાન કર્તવ્ય
કીધું હતું કે " સાધુસમાજમાં એકતા સ્થાપિત કરીને જ્ઞાન
પારિતોષની વૃદ્ધિ કરવી અને સમાજની આ પતિતાવસ્થાને ઉઠ્ઠી
માં લાવવી. " આ ધ્યેયને સમીપે રાખીને અસ્વસ્થ અવ-
સ્થા એમણે મારવાડથી મુંબઈ સુધી લાંબો વિહાર કર્યો અને
કેસરી પૂજ્ય શ્રી. કાશીરામજી મહારાજની સાથે મળીને
મિતિની બેઠકને ઘાટકોપરમાં બોલાવવાનું આયોજન કર્યું;
એમનો ઉત્સાહ તથા પ્રેરણા ન હોત તો ઘાટકોપરના
જનમાં સફળતાનું દર્શન થતું એ કદિન વાત હતી.

[શ્રી. કેસરીકિશોરજી નલવાયા, ભોપાલમહે;
એમના હિંદી પત્રમાંથી અનુવાદ]

*

શ્રી. ચતારવાનીજીનું નામ જૈન જ નહિ બલકે જૈનેતર માતિ-
પૂજ્ય સિતારાની પેઠે ચમકતું રહ્યું છે. અને જ્યાંસુધી જૈન
જીવિત છે ત્યાંસુધી હું માનું છું કે પૂજ્ય શ્રી ચતારવાની
જી મહારાજનું નામ ભુલાશે નહિ, બલકે ભારે ગર્વ, ભક્તિ
પ્રદાની સાથે સ્મરવામાં આવશે.

[શ્રીમતી લેખવતી જૈન, અંબાલા,
એમના હિંદી પત્રમાંથી અનુવાદ]

*

સ્થાનકવાસી સમાજ પર શ્રી. રત્નચંદ્રજીના અમણિત ઉપકારો

સ્થાનકવાસી સમાજને જ નહિ પણ સમસ્ત જૈન સમાજને બારે
ખેડ પડી છે, જે પુરાવી અત્યંત મુશ્કેલ છે. સદ્ગત મુનિ મહારાજે
એકેએ હાથે ૨૦ વર્ષની સતત મહેનત પછી અર્ધભાગધી કાપ જેવા
અર્થ ગ્રંથ રચ્યો. સદ્ગત મહારાજ સમર્થ વિદ્વાન, પ્રખર વક્તા
અને જૈન તથા અન્ય દર્શનોના ઉંડા અભ્યાસી હતા. સ્થાનકવાસી
સાધુસમાજની ઉન્નતિ અને એકતા તથા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની
દૃષ્ટિ માટે તેઓ સતત જગત દતા અને વીર સાધુસંઘની યોજના
દેખત રહી હતા. અજમેર સાધુસંમેલનમાં તેમનો મુખ્ય ફાળો હતો.
કાપણી કોન્ફરન્સના તેઓ મહાન હિતચિંતક હતા.

[શ્રી. શ્વેતાંબર સ્વા. જૈન સદ્ગ જ્ઞ-મુળર્ષિ, એના કાવમાંથી.]

*

શતાવધાની શ્રી. રત્નચંદ્રજી મહારાજે સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્ર-
દાયની કરેલી અપૂર્વ સેવાઓની આ સભા સહર્ષ નોંધ લે છે અને
ભરેર કરે છે કે તેઓશ્રીની આ અમર સેવાઓને માટે શ્રી સ્થાનક-
વાસી જૈન સમાજ અનેક રીતે ઝણી છે. શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર, પ્રખર
વક્તા, સમર્થ ઉપદેશક, ઉત્તમ વચ ચારિત્ર્યશીલ, એવા આદર્શ અને
મહા સાધુ શ્રી. 'શતાવધાનીજી મહારાજની ખેડ સ્થાનકવાસી જૈન
સમાજને જ નહિ પરંતુ સમસ્ત જૈન સમાજને પડેલી છે.

[શ્રી. પાટકોપર સ્થાનકવાસી જૈન સંઘની સભાના કાવમાંથી.]

*

શ્રી. શતાવધાની રત્નચંદ્રજી મહારાજનો આકર્ષિતક સ્વર્ગવાસ
એ અપૂર્વ રત્નભાના શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સકલ સંઘની આ
કેન્દ્ર પોતાનું હાર્દિક દુઃખ પ્રકટ કરે છે. શ્રી શતાવધાનીજી મહારાજ
શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સમાજમાં અદ્વિતીય વિદ્વાન અને તીવ્ર સ્મર-
નુદ્ધરજિવાળા હતા. સ્થાનકવાસી જૈન સમાજમાં શતાવધાનીનું
સ્મરણ સર્વ પ્રથમ એમણે જ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતે વિદ્વાન હોવાની
સે સંપૂર્ણ પણે હતા, અને તેમનામાં કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ તથા

શ્રી. રત્નચંદ્રજી જેવા મહાત્મા, તપસ્વી, વિદ્યાભંડાર, સાહિત્ય-
નિર્માતા સાધુ મહારાજ દેવલોકવાસી થવાથી જે સ્થાન ખાલી પડ્યું
કે તે પુરાવાનો લાંબા સમયસુધી સંભવ દેખાતો નથી.

[શ્રે. સ્થાનકવાસી જૈન સભા, જમ્મૂ, એના હિંદી
ઠરાવમાંથી અનુવાદ.]

*

શ્રી. રત્નચંદ્રજી મહારાજ જૈન શાસ્ત્રોના એક મહાન પંડિત
જા. તેમનું નામ જૈનોમાં જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય દેશોમાં
વિખ્યાતિ પામેલું હતું. હું એક સૂચના કરવાનું સાહસ કરું છું કે
શ્રી. રત્નચંદ્રજીનું સ્મરણ કાયમ રાખવા માટે ઠાંધ પ્રકારની એક
સાહિત્યિક સંસ્થા સ્થાપવાનાં પગલાં લેવાં જોઈએ. તે વિદ્યાના પ્રેમી
જા અને તેમનું નામ વિદ્યાની સાથે જ સંયુક્ત થઈ રહેવું જોઈએ.

[શ્રી. મૂલરાજ જૈન, મંત્રી જૈન વિદ્યાભવન, લાહોર;
એમના અંગ્રેજી પત્રમાંથી અનુવાદ.]

*

શ્રી. રત્નચંદ્રજી મહારાજે જૈન સમાજ ઉપર જે ઉપકારો કર્યા
કે તે ઉપકારોનો ઠાંધને ઠાંધ પણ ખ્યાલ હોય તો તેમના નામને
ચિત્તરથાથી ચલાવવા માટે સમસ્ત જૈન સમાજે સ્થાનકવાસી જૈન
સંમુદાય, જૈન મહાવિદ્યાલય, જૈન કોલેજ અને જૈન વિદ્યાપીઠ
એકત્રી જોઈએ.

[શ્રી. વિદ્યાપ્રકાશ જૈન, મંત્રી, સ્થાનકવાસી જૈન સભા,
નાભા; એમના હિંદી પત્રમાંથી અનુવાદ.]

*

હું સંઘની સમક્ષ એવી પ્રાર્થના કરું છું કે શ્રી. રત્નચંદ્રજીના
જન્મ ૨૫માં એવી એક જ્ઞાનશાળાની સ્થાપના કરો કે જેની દ્વારા
જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર થાય.

[શ્રુતિ શ્રી રવીન્દ્રનાથજીના હિંદીમાં લખાયેલા પત્રમાંથી
અનુવાદ.]

(૩) અર્થાનંદિ

કો-કર-મનો એ રતનની દતો

એકવચ્ચ એને તદા ની

પ્રજનવાદમાં તે માનતો નો. Democracy alone will have the societies and nations (પ્રજાવાદથી જ સમાજિક તથા રાષ્ટ્રના પ્રગતિ થઈ શકે) એમ તે જાણતો હતો.

અને એ વિદ્યાર્થી, પુત્ર અને એક જૈન સાધુઓની એકતા માટે એક મદાન બનીતો. પૈયાન કોઈ જૈન માધુઓ માટે નવી સમાચારી, નવી ગદ્ય-મંદ, ગદ્યો ખડી કરી, મધ્યમ્ય મન્થા, પ્રાતીય સંસ્થા તથા તે ઉપર સર્વોપરિ મદા અમાન્ય-ભાવનું મચાવત, વગેરે નૂતન રચના જૈન માધુ જગત્ માંગે તેમજે મુજા કોઈ પછુ રીતે એ આજની અસાધ્યતાનો અન નાવવા નવા દતો કોઈ પછુ માંગે એ આજની નિરુદ્ધ માનુ-માની રીતવનને 'કડક અને ઉત્તમ શિસ્ત'માં સ્થાપવા મથતા દતો ગુરુદુ ગુરુદુ તેક-ક જગત્ જગત્ અને પ્રકાશ એનો સમન્વય આપી એને એક જના આશન નીચે બળવાન બનાવવા હમણા દતો જૈન માનુ માની નાવક-પ્રાવિકાની આજની જીવન-વ્યવસ્થામાં તેમજે જગત્ કાન્તિ નાવવા હચેલું; ને તે માટે જ તેમજે પ્રગત્ આજેવતો મા કર્યા

તેમનો દેદ ૧૫ દતો-આત્મા નરિ

[શ્રી પુત્રીજાત નામનાર મુજા, એમની અર્થાનંદિમાંથી
: થત કોઈ કદિમ]

શ્રી રતનજીવન અમાનું મદાન આચાર્યને પાવ્ય એવી સમર્થ ધર્મોદ્દેશ અને વિનાશ નો માનુ નગરની ટાર્નિ નો દીક્ષા લીધા બાદ શાક વર્તમા જ પ્રાન કરી લીધી ની માનુ નગરની ઉમરે તેઓ જૈન અપ્રાવના પેર અને વચ્ચીય માધુ નગરે મારા મન્માન ને આજને રતન જગત્ દતો જગત્ વિના કદા અગર

શિશુમતા ત્યાં ત્યાં તેમના દર્શન અર્થે અને તેમના જ્ઞાનોપદેશની અમૃતવાણી શ્રીલવાને અર્થે માનવસમુદાય ઉત્કંઠ જની જતો. કાળો જૈનો અને જૈનેતરો તેઓના ઉપદેશથી ધર્મજ્ઞાન મેળવી શક્યા છે. અન્ય સંપ્રદાયોના પંડિતો, આચાર્યો, પાદરીઓ અને મોલવી-ઓએ પણ તેઓથીનાં જ્ઞાન તથા ચારિત્ર્યજનની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી તેઓથીના પરિચયનો આનંદ લીધો છે.

તેઓથીની જ્ઞાનપિપાસા એટલી તો તીવ્ર હતી કે જીવનમાં પ્રયોગ ક્ષણે તેઓથી વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરતા હતા. આખા જીવનમાં તેમણે એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ સેવ્યો નથી. એવા એ કેનિરાજે જ્ઞાનદાનની મહામંડા પણ સર્વદા વહેવડાવી હતી. જ્ઞાન એ ચારિત્ર માટે જીવનભર તેઓથીએ આગ્રહ સેવ્યો હતો અને તેમના પરિચયમાં આવનારને તેઓથી જ્ઞાન અને ચારિત્રનાં મૂલ્ય સમજાવતા હતા. આ ક્રિયા તેઓથીના જીવનમાં શ્વાસોચ્છવાસ જેવી જ અખંડિત હતી.

[શ્રી. જમનાદાસ ઉદાણીએ ધાટકોપરની જલ્દર સમામાં અપેલી અંજલિમાંથી ઉધૃત.]

*

પરમ સુહૃદ ! જ્ઞાન, ધ્યાન અને સંયમની આરાધનાનાં વર્ણો જેમ જેમ વધવા લાગ્યાં તેમ તેમ સંપ્રદાય અને સમાજના ઉદ્ધારની જાણના આપનામાં ઉત્કટપણે પ્રકટવા લાગી. એટલે દીક્ષાથી વડીલ દેવ હતાંય, મારા જેવા નાના મુનિઓનું એક સુહૃદમંડળ બનાવી મારે તે વખતે કેવા અનુપમ સહકાર સાધ્યો હતો ! વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસન ઉપરાંત વ્યાખ્યાનશૈલીનો નિર્ણય કરી, જ્યારે કોઈ રચાને આપણું વ્યાખ્યાન ઝોઠવાતું ત્યારે આત્માના ઉંડાણ-રસ આપ કેવી મીઠી-મધુરી મૂંઝવણ જોતી કરતા ! એ પ્રસંગોને મારાં પ્રત્યક્ષ કરું છું, ત્યારે પરમ સુહૃદભાવે આજે પણ હૃદય-અમીઝરણું વધી જાય છે.

આત્મત્રિય અળખોત્ત ગત ! સમયના વહેવા સાથે સંસ્કૃતિને ચંબૂમેલો થવાથી જેમ આવક-સમુદાય ધર્મપત્રો સિધ્ધિ થતો મળે હતો, તેમ સાધુસંસ્થાની પણ છિન્નન્નિન્ન દશા જોઈ આપના નિરભિમાની-સરલ આત્માને ખૂબ જ ક્લેશ થવા કરતો હતો. એ આત્મ-ક્લેશને શાન્ત પાડવા માટે આપની તબિયત નાનૂક હોવા છતાંય આપે ઐક્યનો નાદ ગગનજ્યો હતો. અને પછી તો એક ધન્ય પત્રે અજમેરની મહાપાત્રાનો આરંભ થયો. આપણે જ્યારે સાથે સાથે વિદાર કરતા મરુભૂમિ તન્ન વિચરતા હતા ત્યારે સાધુ-સંસ્થાને એક જ આચાર્યની છત્રછાયા નીચે જાવવાની આપની આકાંક્ષાનાં કેવાં વિરલ દર્શન થઈ જતાં હતાં ! આખરે પુણ્યભૂમિ અજમેરમાં સેંકડો સાધુઓનું અપૂર્વ મિશ્રન થયું, તે વખતે સાધુ-સંમેલનના મુખ્ય સૂત્રધાર તરીકે અખિલ ભારતવર્ષમાં આપે અજોડ ખ્યાતિ મેળવેલી. શુ આ જઘાય અમારા માટે અપૂર્વ ગૌરવનો વિષય નહોતો ?

આપની જીવનસંધ્યાનાં હેઠ્ઠાં હેઠ્ઠાં વર્ષોમાં સાધુસેવા અને સમાજસેવાની ધગશથી ‘વીરસંઘની’ની યોગ્યતાનો આપે જે ઉપક્રમ કરેલો હતો તેને હું અંતઃકરણપૂર્વક વધાવું છું. આપ જ્યાં હો ત્યાંથી મારા એ હૃદયભાવને જાણી આપનાં પુનિત આંદોલનો ફેંકતા રહેશો, અને એ રૂપે મારી આ નમ્ર શ્રદ્ધાંજલિને સ્વીકારશો, એ જ અભ્યર્થના !

[કવિવર્ય યુનિશ્વી નાનચંદ્રજી મહારાજના શ્રદ્ધાંજલિ-લેખમાથી ઉધૃત.]

*

(૪) કાવ્યાંજલિ

જ્ઞાતા ગમીરો વિવિધાગમાના ।

મહામના મૂર્તિરિવોચમાનામ્ ॥

મન્મિત્રમાસીત્પ્રથિતામિધાનઃ ।

ચતાવધાનો મુનિરત્નચન્દ્ર ॥ ૧ ॥

मुखं प्रसन्नं विमले च नेत्रे ।
 शान्तोऽन्तरात्मा मधुरा च वाणी ॥
 विवेचनायामसतः सतो वा ।
 बुद्धिर्दीप्तिं विपुणा वितान्तम् ॥ २ ॥
 यः प्राच्यपाश्चात्यविदां वरेण्यै-
 र्भूयोऽपि भूयोऽपि प्रशस्यमानम् ॥
 कोपं महान्तं प्रणिनाय शब्दान् ।
 परस्वहृत्मानपि संकलय्य ॥ ३ ॥
 प्रविश्य गर्भं गिरिगह्वराणाम् ।
 विस्तारमुत्तीर्य महस्थलीनाम् ॥
 सीमानमुद्ध्य च सागराणाम् ।
 यज्ज्योतिरालोकयति स्म तत्त्वम् ॥ ४ ॥
 यत्प्रेमपीयूषप्रवाहमध्ये ।
 निमज्ज्य को नामकृती न जातः ॥
 यच्छीलमाहादयति स्म लोकान् ।
 आजीवनं पाटलपुष्पगन्धि ॥ ५ ॥
 स्वपक्षसंरक्षणदक्ष आसीत् ।
 एकोऽपि वोऽसौ शतलक्ष आसीत् ॥
 सत्तानुष्ठानविधौ कदाचित् ।
 नासीत् परोक्षः स समक्ष आसीत् ॥ ६ ॥
 ज्ञानप्रदाने विहितप्रयत्नः ।
 श्रीसंपदोभाकर एष रत्नः ॥
 यरोमयं विग्रहमास्थितोऽपि ।
 न दीपयत्यन्तरमय वस्य ॥ ७ ॥
 विस्तारं-विर्वातकुटीरमध्ये ।
 विस्तीर्य दीपस्य निखिलं यत्नम् ॥

१. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

२. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

३. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

४.

५. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

६. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

७. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

८. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

९. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१०. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

११. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१२. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१३. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१४. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१५. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१६. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१७. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१८. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

१९. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

२०. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

२१. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

२२. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

२३. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

२४. अथर्ववेदः ॥ १० ॥ १० ॥

[श्री गुरुदेव गुरुदेव गुरुदेव]

वेदान्तप्रकारविविधातरिवाकरस्य ।
 चावांकेसागरमहाबलवानलस्य ॥
 भद्रैतवादपरितण्डनचण्डनस्य ।
 धीरत्नचन्द्रविदुषः प्रतिभाति कीर्तिः ॥ १ ॥
 सुवह्मचर्यपरिरक्षणशिक्षणस्य ।
 धीर्जनैतत्स्वमुपशृन्दमुपूजितस्य ॥
 वात्सल्यमर्मदधतो गुरुपुंगवस्य ।
 धीरत्नचन्द्रविदुषः प्रतिभाति कीर्तिः ॥ २ ॥
 वेदान्ततर्करसशोभितमानसस्य ।
 सच्छब्दशास्त्रसमलङ्कृतवाङ्मुखास्य ॥
 साहित्यशक्तिभरितस्य विद्युद्वाचः ।
 धीरत्नचन्द्रविदुषः प्रतिभाति कीर्तिः ॥ ३ ॥
 पातञ्जली मुसराणि यदतो निविद्धा-
 मातिष्ठतो विदादसां ह्ययत्नाभ्यासं ॥
 सिद्धान्तसदृशगणिततत्त्वविदरसमगताम् ।
 धीरत्नचन्द्रविदुषः प्रतिभाति कीर्तिः ॥ ४ ॥
 स्वाद्वादतत्त्वकृष्णस्य कृष्णप्रभुदेः ।
 धीर्जनैर्धर्मपुरमावहतां विद्युद्वाह ॥
 धीमार्तीयारक्षणपदाजितस्य ।
 धीरत्नचन्द्रविदुषः प्रतिभाति कीर्तिः ॥ ५ ॥
 संनिवृत्तो विमलप्रकाशप्रधान-
 माच्छन्दसो गुरुरागधुनदस्य कृष्णस्य ॥
 मयि मुदा विगतो जगति प्रसूतः ।
 धीरत्नचन्द्रविदुषः प्रतिभाति कीर्तिः ॥ ६ ॥
 पञ्चभूतानामुपनिषत्सु सत्यं ॥
 चतुर्वर्ण्यमनन्दमयं ध्यायेत् ॥

၂။ နယ်စပ်ဒေသများ၊ ဝါးလမ်း၊

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

U.S. DEPT. OF JUSTICE

[illegible]

附：本報社址在廣州西關第十甫路

$$d^2 \left(\frac{1}{\sqrt{1 - \beta^2}} \right) = \frac{1}{(1 - \beta^2)^{3/2}} \cdot 2\beta \cdot d\beta = \frac{2\beta}{(1 - \beta^2)^{3/2}} d\beta$$
[illegible][illegible]
$$\frac{1}{2} \log \frac{1}{2} + \frac{1}{2} \log \frac{1}{2} = \log \frac{1}{2} = -1, \text{ at } p = \frac{1}{2}.$$

1997년 5월 14일 금요일 4월 24일 목요일 1997년 5월 14일 금요일

7-1 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

2021 10 10 14:58:11

[illegible]

U.S. DEPT. OF JUSTICE

1000 1000 1000 1000 1000 1000 1000 1000 1000 1000

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial v^j} \right) = \frac{\partial L}{\partial x^j}$

ਅੰਕ ੨੨ ਸਾਲ ੬੩੧ ਖ ੬੬੬

$$M_{\text{eff}}^2 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{\alpha} + \frac{1}{\beta} \right) \quad \text{and} \quad \frac{1}{\alpha} + \frac{1}{\beta} = \frac{1}{\gamma} \quad (1)$$

1991 4 24 2 14 11

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ੨੨੨

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

पुनः प्रकृतौ च ॥ १० ॥

पुनर्विचार (१९७७) ५३३००, ५३३००

(ਪੰ. ਪ੍ਰਵਿਨਾਸ/ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਜੇ ਆਖਦੇ ਆਉਂਦੇ)

કુશલસવિમણં મોહનિશ્ચયિમુખં ।

સચ્ચલગુણતિધાને જ્ઞાનવિજ્ઞાનયુક્તં ॥

સચ્ચલહૃદયમૂર્તિં રત્નચન્દ્રં મુનીશ ॥

મુનિરણ્યુણયુક્તં ભાવતોઽહ નમ્વામિ ॥

[ધી. મગનલાલ મોતીચંદ શાહ, ગવર્નમેંટ પેન્શનર,
વડવાળ કેમ્પ.]

*
અધિષ્ઠાત્રેશ્વરર્થે કિં કો ગ્રહેપૂતમોત્તમઃ ।

રત્નરણે કિં જ્ઞેયં રત્નચન્દ્રો વરો ભુવિ ॥

[પં. હર્ષચન્દ્ર ક. દોશી]

*
સાહિત્યના સુંદર ખાગવાન !

આપે કરાવ્યું નિજ જ્ઞાનપાન,

વગેરી થકી જે હિજડેશ ખાગ;

ત્યાં ચેતનાવારિ ફરી વહાવ્યાં.

ને સર્વ વૃક્ષો ફરી ભરત થેને,

સુગંધી પુષ્પો તણી સૌ દધને;

નમો રજાં શ્રી ગુરુ આપત્રીના,

ઝૂકી ઝૂકીને, ચરણારવિન્દે.

ઝંઝાનિથે નાવડી ફૂંજતી'તી,

સુકાન ઝાસ્યું નવ હાથ રૂઢેલું;

મહાતર્ંગોની થપાટ ફુટ,

દખાવતી નાવડીએ અમારી.

ત્યારે ભવાંભોધિ તણા સુકાની !

આપે અમારાં સફૂનાં સુકાનો,

ઝંઝા તણીએ પરવા કર્યા વિના,

ઝાસ્યાં અને પાર કરી સુનૈયા.

[શ્રી. વસિષ્ઠદેવ (દાબ્યતીર્થ) ની 'અધ્યાંભવિ' માથી]

નિર્ભજ મનના સંત, તુજ સમ જગમાં યોગ્યા,
આજે દુઃખનો અંત, રત્ન રત્ન સરખા ખરે.
ચન્દ્રાર્ણવની માંલ, મરજવા યજ્ઞ મદાગ્રિયા,
દોરલા મહી ઉછાદ, ઠાસ ભયો જમ તારવા.
ઠરી ઉપકાર અનંત, સમાજ તારણ માટ તેં,
તોડો ભિન્નતા તત, ધર્મનાવ તરતું કર્યું.

[મુનિ શ્રી હાલદવાડજીની કાવ્યાંજલિમાંથી]

*

લોકકલ્યાણનું સાધન સાચું, જ્ઞાનભંડાર એક,
એમ જાણી સંત રત્નચંદ્રજીએ, આલેખ્યા અંધ અનેક;
ખોલી જ્યાં જ્ઞાનખમ્મનો, નથી ઉપકાર એ નાનો.
વાંચી સુધી ગુરુરત્નના અંથો, જ્ઞાન લઈ અપરોક્ષ,
'કેશવ' કેળવશે મન-શુદ્ધિ, મેળવશે જન મોક્ષ;
ટળા જશે ભવની જ્ઞાન્તિ, પામે ગુરુ શાશ્વત જ્ઞાન્તિ !

[રાજકવિ કેશવલાલ રથામજી, ભખતગર;
એમના વિરહકાવ્યમાંથી]

*

સાધુસંમિતિ ને 'વીરસંધ'ની સ્થાપના રે,
એક સમાચારી એ આપની મુસદ્દા;
વંદન હોજો મારા ગુરુ એ રત્નને રે.
સ્મરણ આપનું બીજું શું હોઈ શકે રે ?
પૂજ કરવી રહી એ આપની મુસદ્દા;
વંદન હોજો મારા ગુરુ એ રત્નને રે.

[શ્રી. ડી. જી. શાહ, મુંબઈ; એમની કાવ્યાંજલિમાંથી]

ચાતુર્માસની નોંધ

- (૧) બોરારામાં દીક્ષા, બોરારાથી મુંદ્રા, દેશલપુર, માંડવીમાં ચાતુર્માસ. (વિ. સં. ૧૯૫૩, કચ્છી સંવત ૧૯૫૪).
- (૨) માંડવીથી કંઠી અને વાગડમાં વિહાર, ત્યાંથી ચંદીયા અને અંજરમાં ચાતુર્માસ (૧૯૫૪).
- (૩) અંજરથી જુજ, ત્યાંથી વાગડમાં, ત્યાંથી વેળાસરનું રથ જીતરી મોરખી, વાંકાનેર, યાન, વઢવાણ કેમ્પ, પાછા ફરી રાજકોટ અને જામનગરમાં ચાતુર્માસ (૧૯૫૫).
- (૪) જામનગરથી કાલાવડ, ખરેડી, જેતપુર, વગેરે જામેમાં થઈને જુનાગઢમાં ચાતુર્માસ (૧૯૫૬).
- (૫) જુનાગઢથી જેતપુર, ગોંડળ, રાજકોટ, ગવરીદડ, મોરખી, ત્યાંથી લોંબડી થઈને જેતપુરમાં ચાતુર્માસ (૧૯૫૭).
- (૬) જેતપુરથી લોંબડી, ત્યાંથી મોરખી, ત્યાંથી વેળાસરનું રથ જીતરી કચ્છમાં વિહાર અને બોરારાનું ચાતુર્માસ (૧૯૫૮).
- (૭) બોરારાથી વાગડમાં ભચાઉ વગેરે રથને વિહાર કરી અંજરમાં ચાતુર્માસ. (ભચાઉમાં શ્રી રૂપચંદ્રજીની દીક્ષા, પછી મોરારામાં શ્રી. ઉમેશચંદ્રજીની દીક્ષા). (૧૯૫૯).
- (૮) અંજરથી મુંદ્રા વગેરે સ્થાનોમાં વિહાર કરી પછી ખેડો-ધમાં ચાતુર્માસ (૧૯૬૦).
- (૯) ખેડોધમાં વાગડમાં વિહાર, પછી બોરારા થઈને ગુંદાલામાં ચાતુર્માસ (૧૯૬૧).
- (૧૦) ગુંદાલાથી અંજર, વાગડ પ્રદેશમાં રાપર (જૈન પાદસાજાની રથાવતા થઈ), લાકડીયા (જાડેર બાપજીનો પ્રારંભ કર્યો), ત્યાંથી વેળાસરનું રથ જીતરી કાલિયાવાડમાં ટીકર, દગવડ, વગેરે રથને રથ . . . ચાતુર્માસ (૧૯૬૨) યાનમાં અવધાનનો પ્રારંભ કર્યો.

(૧૭) ધોનાજીથી જેતલમર, જેતપુર, વદાડ, ગિરનાર, વૃતાઃ
 વૃમાળા, જગતગદ્, કેંગોડ, માંગરોળ, માળીયા દાટીના, ભાટી
 જૃનાગડ, ધોનાજી, જેતપુર, પીંડડીયા, ગોંડળ, રીજડા, કોદારિ
 રાજકોટ, કવાડવા, આમલુખોર, ચોટીલા, ચાનગડ (ઉમેદચં:
 પુરનદાવયની ન્યાયના), ચોન્વીંગ, ઉમરગા, મીધર, રામપુરા, વદવ
 શહેર, અરેવાળીયા, જોગડી (માત્રનાથિક સુધારાની રચના થઈ ૧
 કોઈ પતિનુભ ન આપ્યું), ગમકા, વટવાણુ કેપ, બાળા, લખત
 માણીના, ઝીંડના. જકગણા, મખીઆવ, માણુદ, સરખેજ, અમદાવા
 ખોજ, હોવા, જવાવ, કડી, જોટાણા, પાલજ, વદાવણી, ચાણુસર
 વાવડી, પાટલા, સિદ્ધપુર, પાલખુપુરમા ચાતુર્માસ (૧૯૬૬). (વિદા
 ના સમયમા "કર્તવ્યકૌમુદી-પ્રથમ ગ્રંથ" ના શ્લોકોની રચના પૂ
 થઈ અને વિવેચન માથે ગ્રંથ બહાર પડ્યો. પાલખુપુરમાં જે
 કવાણાળા માટે ૩ ૨૫૦૦૦ નો કાર્ગ થયો)

(૧૮) પાલખુપુરથી ડીમા ટાકેત, ડીમા કેમ્પ, દુવા, ચંદીસઃ
 પાલખુપુર, સિદ્ધપુર, હોડાડા, ભાડ, મહેસાણા, ખેરવા, ડાંગરવા
 કસોલ, અડાળગર, અમદાવાદ (શ્રી આનંદશકર બા. ધ્રુવ, શ્રી
 કેશવલાલ હ. ધ્રુવ અને શ્રી હનમાનકર પ્રા. ત્રિવેદી સાથે ભાપાન
 ઇતિહાસ મંબંધી વાર્તાસાર થયો), ખાખરા, ખારેજડી, મહેમદાવાદ
 ખંભાળી, ખેડા ('ભાવનાશતક'નું ભાષાનંદ ગ્રંથ), વસો, પીળ
 ઉત્તરસંડા ('બૃહતકેમ્પ' સૂચની દીકા ગણતી શરૂ કરી), આણુદ,
 વાસદ, બાજવા, વટોદરા, હોવા, કચ્છના, દેશાણુ, પાણેજ, ચમાર
 ગામ, બરચ, અકલેશ્વર, પાનલી, કોમવા, ડીમ, કોર, સુરતમાં
 ચાતુર્માસ (૧૯૭૦).

(અહીં અંગ્રેજીનો અવ્યાય નો નોંધ લેવાની રાખી રીડરો
 અને પાઠમાળાના જે ભાગનો અનામ નોંધ કરી આપી,
 ૧ ૧૫૦ માથી ૧૨૨ માફર્મ મળી ચોવી ડીકા નીકરી
 નાશતકનું વિવેચન શરૂ કર્યું)

(૧૬) સુરતથી ગુપ્તેશ્વર, કોટાર, સુરત, ખરોલી, નવસારી, સાડ, બીલીમોરા, કુંગરી, વલસાડ, પારડી, જગવાડા, બીલાડ, ગોલવડ, દેહલુ, સોપાલા, વસઈ, બાયંદર, બોરીવલી, સાંતાક્રુઝ, ઘાટકોપર, મુંગઈ (કાંદાવાડી) માં ચાતુર્માસ (૧૬૭૧). (અહીં અંગ્રેજી અભ્યાસ આગળ ચાલ્યો અને અંગ્રેજી બી રામતીર્થ' નો અભ્યાસ કર્યો. ગળાના દર્દને માટે વિજળી કરાવી તે માટે અહીં માસ રોકાવું પડ્યું. સ્થાનક માટે રૂ. ૬૦૦નો ફાળો થયો.)

(૨૦) મુંગઈ (કાંદાવાડી)થી ચીચપોકલી, દાદર, માહુંગા, ઘાટ, માંકુપ, ટાણા, પનવેલ, ઉરલુ, તલોમ, માંકુપ, ઘાટકોપરમાં માસ (૧૬૭૨).

(અહીં અંગ્રેજી અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો. 'ભાવનાશતક'નું વિવેચન કર્યું અને પ્રથમ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો. મ. ગાંધીજી સાથે મિલન થયું.)

(૨૧) ઘાટકોપરથી કુરલા, માહુંગા, નાયગામ, ચીચપોકલી (૧૯૭૨ વર્ષ ૧ ના રોજ ભાગ્યંદ્રજીની દીક્ષા થઈ), કાંદાવાડી 'અનુભવમાલિકા' પ્રસિદ્ધ થઈ અને સૂત્રોના સંસ્કૃત અનુવાદનું (૧૯૭૩) કર્યું), અંધેરી, મલાડ, બોરીવલી, વસઈ, સોપાલા, દાદર, બોઈસર, દેહલુ, ગોલવડ, ઉમરગામ, સંગમ, બીલાડ, વાડા, પારડી, વલસાડ, કુંગરી, બીલીમોરા, વેડછા, નવસારી, બી, ભેરતાન, સુરતમાં ચાતુર્માસ (૧૯૭૩). (અહીં આચારંગ, મુદ્રાંગ, ટાણાંગ, સમવાયાંગ, અનુયોગ દ્વારા વગેરે સૂત્રોના શબ્દોનો ૧૬ કર્યો).

(સુરતની દવા જગડવાથી ચાતુર્માસમાં વિદાર કરી કોટાર જઈ રૂ. ૫૦૦ પૂરું કર્યું. અહીં પ્રથમ માતૃશ્રી લક્ષ્મીનાથ અને ત્યારપછીના સંતાનમાં પિતાશ્રી વીરપાળ શેઠ અવસાન પામ્યાના સમાચાર મળ્યા.)

(૨૨) કોટારથી સુરત, સાયલુ, કીમ, પાનોલી, અંકલેશ્વર, દેરાલ, આમોદ, અણખી, કારોલી, વનરા, ખખાત, સોખગ,

(૧૧) યાનથી ચોટીલા, મોરખી, ઉમરડા થઇને જેતપુર આગુમોસ. (૧૯૬૩). (ત્યાં 'કર્તવ્યકૌમુદી'નો પ્રારંભ અને 'ભાવના' શતકેની રચના થઈ.)

(૧૨) જેતપુરથી ચણાકા, બીલખા, જૂનાગઢ, મેંદરડા, ચોટીલા, વેરાવળ, માંમરોળ, જૂનાગઢ, જેતપુર, લોબડી, વઢવાણ કેમ થઇને યાનમાં આગુમોસ (૧૯૬૪). (બીલખામાં શ્રી નથુરામ શર્માના પ્રથમ મુલાકાત અને 'પાતંજલ યોગદર્શન'ની વાચના તથા યોગ પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ.)

(૧૩) યાનથી ચોટીલા, મોરખી, સનાળા, વાંકાનેર, વઢવાણ કેમ થઇને મોરખીમાં આગુમોસ. (૧૯૬૫)

(૧૪) મોરખીથી વાંકાનેર, પંચાક્ષીયા, વનાળી, દેરાળા, માળીયા, રણની કાંધી, ત્યાંથી રણ ઊતરીને કચ્છમાં સરકારપર, લાકડીયા, સામખીયારી, બચાઉ, ચીરોઈ, વરસામેડી, અંજર, ખંભરા, ભુવડ, કુંદરોડી, રતાડીયા, ગુંદાલા, પ્રાગપુર, સમાધોધા, મુંદ્રા, લાખાપુર, દેરાળપુર, બિહડા, કોડાય, દોણ, કાંડાગરા, ખાખર, તુમડી, રામાણીયા, ખેરાળ, કપાઈયા વગેરે રથે થઇને બોરારમાં આગુમોસ (૧૯૬૬).

(રામાણીયામાં સાધુઓની પરિવહ મેળવવામાં આવી, પરિમહંતા ત્યામ વિષે ચર્ચા થઈ અને ત્રણ દિવસ પરિવહનું કામ આપ્યું.)

(૧૫) બોરારાથી ગુંદાલા, હુણી, મુંદ્રા, સમાધોધા, બોરારા, જૈન પાઠશાળાની સ્થાપના માટે ૮૦૦૦ કોરીનો ફાળો થયો અને કુલ્લથી રૂ. ૧૫૦૦ ની ખીજ મદદ મળી), ભુજપુર, રામાણીયા, કોડાય, દોણ, નવોવાસ, માંડવી, નાગલપુર, તણવાણા, બિહડા, શલપુર, ભુજપુર, સમાધોધા, મુંદ્રા, પ્રાગપુર, રતાડીયા, હસરા, કુંદરોડી, મથડા, ભુવડ, ખેડોઈ, ખંભરા, અંજર, ભુવડ, મથડા, રાંદીયા, ચાંદરાડા, કપાઈયા, લાખાપુર, પત્રી, વાંકી, વરઝડ, બોરારા, ભુજમાં આગુમોસ (૧૯૬૭). (ભુજમાં જૈન મિત્રમંડળની સ્થાપના

દેવડી (લોખંડી સંપ્રદાયનું સાધુસંમેલન મળ્યું, જેમાં સંતોષપૂર્વક કુંજરાઓ સ્વીકારાયા), વઢવાણ, લોખંડી, સાયલા, સુદામડા, ડોળીયા, દા. રાજરાણી, ઉમરડા, ચોટીલા, જેરાણા, આણંદપર, બાડલા, સુધાર, રાજપર, કોટડા, ગોંડળ, વીરપર, જેતપુર, ધોરાજીમાં ચાતુર્માસ (૧૯૭૬). (અહીં આગમકોષનું કામ આગળ ચાલુ રહ્યું).

(૨૫) ધોરાજીથી મુંદલા, જેતપુર, ધોરાજી, સુપેડી, ઉપલેટા, માખીમળીયા, બાયાવદર, પાનેલી, જામજોષપુર, બાલવા, જસાપર, રૂપપર, રાણાવાવ, પોરમંદર, ધોરાજી (અહીં આગમકોષનું કામ કે થયું, માત્ર સુધારવાનું બાકી રહ્યું), જેતપુર, પીઠડીયા, ગોમટા, ગોંડળ, રીખડા, રાજકોટ, કુવાડવા, બામણબેર, મેસરીયા, ધાન, રેરવીરા, ઉમરડા, જસાપર, વઢવાણ કેમ્પ, વઢવાણ શહેર, બલદાણા, દેવડીમાં ચાતુર્માસ (૧૯૭૭). (અહીં બોડીંગનું કંઈ કરી શકવામાં નાહ્યું અને તેમાં રૂ. ૫૬૦૦ બરાબર.)

(૨૬) લોખંડીથી મોજદડ, કંઘારીયા, બરવાળા, મોરલીધર, રાજપર, વળા, અમારડી, કમળેજ, બાવનગર, ત્યાથી પાછા ફરી લોખંડી (સંપ્રદાયનું સાધુસંમેલન મળ્યું, જેમાં શ્રી. લવજી સ્વામીને કમ્પ પદવી આપવામાં આવી અને શ્રી. નાગજી સ્વામી તથા શ્રી. નરસિંહજીને કાર્યવાહકો તરીકે નીમવામાં આવ્યા), ત્યાથી ઉમરડા, દા. દલડી, વાંકાનેરમાં ચાતુર્માસ (૧૯૭૮). (અહીં આગમકોષનું કામ ચાલુ રહ્યું.)

(૨૭) વાંકાનેરથી ચોટીલા, ઝરીયા મહાદેવ, ઘરોળી, વાંકાનેર, રેવર, હામતીયા, વીરપર, રાજપર, સનાળા, મોરબી, માળીયા, રેવરકુંડ, વાધરવા, જેતપુર, રંગપુર, પીપરી, મોરબી, વાંકાનેર, દા. મૂળી, સાયલા, રામપુરા, ટુવા, બલદાણા, લોખંડી (સંસ્કૃતમાં ભર આખ્યાન લખ્યું), અંજેવાળીયા, વઢવાણ, રાજપુર, બાપોદરા, ખતર, હાંકી, વણી, વીરમગામ, સુઆળા, હવાવા, સાણંદ, સરખેડ, મહાનંદમાં ચાતુર્માસ (૧૯૭૯). (અહીં = નિષ્ક્રમી)

મોરૈયા, ગોરજ, છારોડી, જખવાડા, વીરમગામ, હેમતપુર, લખતર, તેગૃયા, સીયાણી, બલગામડા, લોંબડી, વઢવાણ શહેર, વઢવાણ મે, કુંકડા, ઉમરડા, વગડીયા, યાન, વાંકાનેરમાં ચાતુર્માસ (૧૯૮૨). અહીં “અર્ધમાગધી ચપ્પદરપાવલી” અને “ધાતુરપાવલી” ની સ્ત્રી યર્ધ. જેન સિદ્ધાન્તપરિવહની બેઠક થઈ.)

(૩૧) વાંકાનેરથી લુલુસરીયા, દસડી, યાન, વાંકાનેર, તીથવા, જોધર, હડમતીયા, વીરપુર, મોરખી, પીપળી, જેતપુર, ખાખરેચી, વેણાસર, રણુ જિતરીને પેચાપુર, લાકડીયા, સવાલખા, વીથરોઈ, ગર, નંદાસર, રવ, તંબ., સુવધ, નવગામ, રામવા, ખારોઈ, મનહરા સિયાનક માટે ૩૦૦૦ ડોલરના ફાળો થયો), વામકા, હલરા, આધોઈ, લાકડીયા, સામખીયારી, વેંધ, બચાઉ, લાકડીયા, સામખીયારી, અંજાર, નાગલપુર, ખેડોઈ, ચાંદરાડા, સાડીયા, ચુંદાલા, ભોરારા, પ્રાગપુર, સમાધોધા, જુજપર, કાંડાકરા, ચુંદોયાળી, માંડવી, ગિદડા, દેવકપુર, ઘોધા, ભોરારા, ચુંદાલામાં ચાતુર્માસ (૧૯૮૩). (અહીં જેન પાચનમાળાની પહેલી ચોપડી લખી.)

(૩૨) ચુંદાળાથી રતાડીયા, લાખાપર, ભોરારા, પ્રાગપુર, સમાધોધા, જુજપુર, કપાલખા, પ્રાગપુર, ટોડા, ભોરારા, ચુંદાલા, કુંદરોડી, મયડા, ચુંદોયા, ખેડોઈ, અંજાર, મજપાદર, પડાણા, સીરઈ, બચાઉ, વેંધ, સામખીયારી, લાકડીયા (અહીં શ્રી. કપુરચંદ્રજીની નિશા થઈ), આધોઈ, દસરા, વામકા, કકરવા, મનહરા, ખારોઈ, કુંજેસર, બચાઉ, સીરઈ, પડાણા, વરસામેડી અંજાર, ખેડોઈ, જુજડ, વસઈ, વદાડા, ચુંદાલા, રતાડીયા, ભોરારા, પ્રાગપુર, સમાધોધા, મુદા, ઘોધા, જુજપુર, રામાણીયા, તુગડી, ગિદડા, ચુની, માંડવીમાં ચાતુર્માસ (૧૯૮૪).

(૩૩) માંડવીથી વાડી, ટોડાચ, ગિદડા, જુજપર, સમાધોધા, કપાલખા, મુદા, ભોરારા, ચુંદાલા, રતાડીયા, કુંદરોડી, ચકાડ, જડુના, જુજ (જેન સાળાની રચાવના થઈ), કુંકડા, રતનાર, અંજાર, વરસામેડી, અંજાર, મીંચ, બચાઉ, મનહરા (શ્રી. પૂનમચંદ્ર મુનિની

બોલી, સરમાણા, સ્યામડી, ચનાણા, ઠકરોષ, હલાલપુરા, દિલ્હી, સદર બગ્ગર, (નરોત્તારામની દીક્ષા થઈ, નામ શ્રી. નવીનચંદ્રજી રાખ્યું), નવી દિલ્હી, (પૂ. દુકમીચંદ્રજી મહારાજના સંપ્રદાયોનું ઐક્ય કરાવવા સાત શ્રાવકોની સમિતિ નીમી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પક્ષાપક્ષીથી કામ ડહોળાઈ ગયું... પીસાળે બોલી પડ્યું અને ઇન્જેકશન ચરુ કર્યાં પણ બહુ દર્દ થવાથી બંધ કર્યાં. બોલીનું દબાણ વધી ગયું..." કર્તવ્ય-કૌમુદી " નો હિંદી પદ્ધાનુવાદ બહાર પડ્યો.) સંબંધ મંડીમાં ચાતુર્માસ. (૧૯૬૩).

(દિલ્હીમાં ૩૩ સાધુઓનાં જુદાં જુદાં ચાર સ્થળોએ ચાતુર્માસ થયાં. શ્રી. મિશ્રીલાલજી ઠેઠ ખુંબઈથી ડાળીમાં દિલ્હી ચાતુર્માસ કરવા આવ્યા હતા, તે ક્ષયની બિમારીથી આસો ખાસમાં અવસાન પામ્યા. સોહન લાયબ્રેરી, સોહન જૈન ધર્મપ્રચારક સમિતિ, કેદાર જૈન પાઠશાળા, જૈન સભા અને જૈન સ્વયંસેવકલણ એટલી સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ.)

(૪૨) દિલ્હીથી ભોગલ, બધલપુર, શીરોહાબાદ, વલ્લભગઢ, પલ્લવ, કોશીખાતા, ટંકાવન, મથુરા (દિગંબર પાઠશાળામાં વ્યાખ્યાન આપ્યું), વિહારી, રુણકતા, આગ્રામાં ચાતુર્માસ (૧૯૬૪).

(અહીં "સૃષ્ટિવાદ અને ઈશ્વર" પુસ્તક લખવાનું ચરુ કર્યું; "જૈન સાહિત્યસંશોધનની આવશ્યકતા" પર નિબંધ લખ્યો. "સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ" સ્થાપવામાં આવી. પીસાળની તકલીફને લીધે માંડને પોપણ આપનારી નસનું એક બાળનું ઓપરેશન ડૉ. મદમુદ પાસે કરાવ્યું. તાવ, અચક્તિ, બિમારી લંબાયાં.)

(૪૩) આમા-બોદામ ટીપી અંચુડી, રાયમા, અચ્છનેરા, સચ્ચાણા, બરતપુર, ધર્મશાલા, ચેરસર, નદવર્ધ, ખેરલીમંજ, અલીપુર, મોવા, ડોસા, જયપુર, કીસનગઢ, મદનમંજ, ત્રેગઢ, અજમેરમાં ચાતુર્માસ (૧૯૬૫).

(૫ દુકમીચંદ્રજી મહારાજના બે સંપ્રદાયો વચ્ચે સમાધાનીને)

યાન ક્યો પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળી. બજમે વાર મંદેચવાડો જુદા પૂજ્યો પાસે મોકલ્યા પણ સંગ્રહન કરીને એક જ આડા રહેવા પૂજ્યો તૈયાર થયા નહિ. “સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ” બેઠક મળી અને જ્યાવરમાં કાર્યાલય રાખ્યું. “જૈન સિદ્ધાંતકૌમુદી” નું વિશેષ સંશોધન થયું અને તેની પાદમાળા બનાવવાનું શરૂ કર્યું. “કારણસંવાદ” (હિંદી તથા ગુજરાતી), “બાવનાશતક” નો પદ્યાનુવાદ, “કર્તવ્યકૌમુદી-પ્રથમ ભાગ” નો હિંદી પદ્યાનુવાદ અને તેનો બીજો ભાગ હિંદી વિવેચન સહિત. બહાર પડ્યો.)

(૪૪) અજમેરથી પુષ્કર, કીસનપુર, જોનગઢ, આરણવાલીયા, છાંદીયા, બંવાલ, જસનગર, જસુંદાબાદ, મેડતા, (ખિકાં તરફ વિહાર કરવાનો કાર્યક્રમ હતો તે બદલ્યો, અને ઘાટકોપર સાધુસમિતિ બોલાવવા ઘાટકોપરના પ્રતિનિધિમંડળે આવી વિનંતી કરી, તેથી તે સ્વીકારીને ઘાટકોપર (મુંબઈ) તરફ વિહાર કરવા દરાખ્યું), બવાલ, લાખીયા, બહુલ, જેતારણ, આગેવા, ચામુંડીય રામપુરા, ચંડાવલ, જ્યાવર, ચંડાવલ (શ્રી. પન્નાલાલજીએ સમિતિમાં ભારવાડી છ સપ્તદાયોના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું સ્વીકાર્યું), સેદરા ખર, રાયપુર, જુદા, મિપલિયા, સાંડીયા, સોગત રોડ, મારવા જકશન, ખારચી, પાલી (અહીં જૈન પાદશાળાને પુનર્જીવન મળ્યું, સોનછ, ગુદોચ, કીરવા, દોલા, સાંડેરાવ, એરીનપુરા, કોટાર ચામુંડરી, કેશવગજ, મજ્જન રોડ, બનાસ, સ્વરપગંજ, કેવરલી આબુરોડ, અમીરગઢ, સરોતના, ચિત્રાસણી, પાનધુપુર (શ્રી. જવા હરલાલજીના મેળાપ થયો. પોને સાધુસમિતિમાં મેંજર નથી પણ સલાહકાર છે એમ પોને કહ્યું અને ઘાટકોપર તરફ આવવા અશક્ત બતાવી, પરંતુ એક મંત્રમાં નથા એક સમાચારીમાં બજવાનો ઉત્સાહ બતાવ્યો), ત્યાથી મિદપુર, કામળી, જિંઝા, બાંકીપ, મહેસાળા, મોદામળ, ઘોવામળ, આંબલીયામળ, રંગરવા, પાનસર, મની, અમદાવાદ, મજ્જીનગર, બારેગઢી, કનીંગ,

મહેમદાવાદ, ગોદાવર, નડીયાદ, પીજ, રામોજ, સોજત્રા, નાર, સાયમા, ખંભાત, હડેલ, દેવાણુ, તિથોર, માસર રોડ, આમોદ, દેરાલ, બરુચ, અંકલેશ્વર, કીમ, વરાછા, સુરત, બેસ્તાન, મરોલી, નવસારી, વેડછા, ખીલીમોરા, હાંટડી, વલસાડ, ઉદવાડા, દમણ રોડ, બીવાડ, સંગમણ, ઉમરગામ, ગોલવડ, દહાણુ રોડ, વણુગામ, ખોઈસર, પાલધર, સોપાલા, વાડી, વીરાર, વસંધ, ભાયંદર, બોરી-વલી, મલાડ, અંધેરી, ઘાટકોપર (પ્રવર્તક તારાચંદ્રજી અને પૂજ્ય ઠાકીરામજીનો સમાગમ થયો) માં ચાતુર્માસ. (૧૯૯૬)

(સાધુસમિતિ માટે કોરમ પૂરુ થઈ શક્યું નહિ. આગામી સંમેલનની ભૂમિકા રૂપે વીરસંઘની યોજના તૈયાર કરી અને તે મુનિવરોને મોકલીને તેમના અભિપ્રાયો મંગાવ્યા.)

અમેરિકન ડાક્ટર પાસે પ્રોસ્ટ્રેટ ગ્યાંડનો ઈલાજ કરાવ્યો. પણ ઠાંઈ દેર પડ્યો નહિ. ડો. ધીરભાઈ અને ડો. ટી. એ. શાહની સલાહ મળી કે ગાંઠનું ઓપરેશન કરવાની જરૂર છે. અશાડ વદ ૧૩ ના રોજ ડો. ટી. એ. શાહની પોલીકલીનીક હોસ્પિટલમાં ગયા અને આવણુ વદ ૫ ના રોજ ગાંઠનું ઓપરેશન થયું. સાડા પાંચ માસે (તા. ૧૬-૧-૪૧ ના રોજ) હસ્પિતાલમાંથી બહાર નીકળવાની ડાક્ટરની રજા મળી. ઓપરેશન કરાવ્યા પછી પેટમાં ગેસ ઉપચો, ઠંડ-પૂમોનીયા થયો અને ખૂબ નળજાઈ આવી ગઈ.

તા. ૨૫-૧-૪૧ ના રોજ ડોન્ફરન્સની જનરલ મીટીંગ ઘાટ-કોપરમાં રહી, તેમાં સાધુસમિતિનું કામ ડોન્ફરન્સને સુપરત થયું. જૈન ડોન્ફરન્સનું દસમું અધિવેશન ઘાટકોપરમાં એપ્રિલ તા. ૯-૧૦મી મળ્યું.

વિક્રમ સંવત ૧૯૯૭ ના વૈશાખ વદ ૬ શુક્રવાર તા. ૧૬-૫-૪૧ ના રોજ ૫રોડમાં ડાયા વામતાં ઘાટકોપરમાં હૃદયમાં મનરામજી થવાથી અને જલકપ્રેશર વધી જતાં એકદમ લકવાની અસર થવાથી પ. મુ. શ્રી. રત્નચંદ્રજી મદારાજનું અવસાન થયું.

અવધાનોની નોંધ

સંવત ૧૯૬૨ માં યાનના ચાતુર્માસમાં પહેલી વાર ૮, બીજી વાર ૭ અને ત્રીજી વાર જાહેર સભામાં ૫૦ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૬૩ માં ચોટીલામાં સભા સમક્ષ ૩૬ અવધાન કર્યા, જેતપુરના એ જ વર્ષના ચાતુર્માસમાં એક વાર ૧૨ અને બીજી વાર જાહેર સભામાં ૫૦ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૬૪ માં માંજરામાં ૮ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૬૫ માં મોરબીના ચાતુર્માસમાં એક વાર ૧૨ અને બીજી વાર ૪૦ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૬૬ માં પાલણપુરના ચાતુર્માસમાં એક કલાકમાં ૧૬ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૭૧ માં નવસારીમાં ૮ અવધાન કર્યા. મુખ્યમાં શ્રી કૃષ્ણજીવન જીવેગીના પ્રમુખપદે ૨૦ અને સર નારાયણ ચંદાન વરકર પ્રમુખપદે ૩૬ અવધાન જાહેર સભામાં કર્યા.

સંવત ૧૯૭૫ માં માડવીમાં ૨૧ અને જુજપુરમાં ૧૩ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૭૬ માં પાંચગઢમાં જાહેર સભામાં ૨૪ અવધાન કર્યા. ર્ષ પરીમા ચતુર્માસમાં ૨૮ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૭૭ માં જાવનગરમાં ૨૦ પ્રમાણકર પદધીના પ્રમુખપદે ૧૨ અને સર નારાયણ ચંદાન વરકર પ્રમુખપદે ૩૬ અવધાન જાહેર સભામાં કર્યા. વાંકાનેરમાં ચાતુર્માસમાં ૧૦ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૭૮ માં નરેલમાં ૧૨ અને માગીયામાં ૧૨ અવધાન કર્યા. વાંકાનેરમાં ચાતુર્માસમાં ૧૦ અવધાન કર્યા. વાંકાનેરમાં ૩૫ અવધાનો કર્યા.

સંવત ૧૯૮૧ ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન વડવાણ કુંભમાં જાહેર સભામાં ૪૧ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૮૩ માં વાંકાનેરમાં રાજસાહેબના પ્રમુખપદે રણજીત-વિલાસ મહેલમાં ૫૭ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૯૦ માં જયપુરમાં ૪૮ અવધાન કર્યા.

સંવત ૧૯૯૧ માં અલવરમાં રાજકપિ કોલેજમાં ૪૮ અવધાન કર્યા. એ જ વર્ષમાં દિલ્હી સદરમાં અવધાન કર્યા. સભાએ 'ભારત-રત્ન' ની ઉપાધિ આપી.

સંવત ૧૯૯૨ માં ગુરુકુલ પંચકુલામાં ૧૦૧ અવધાનની યોજના હતી પણ સમયને અભાવે ૮૬ અવધાન થયાં. સભાએ 'ભારત-શૂરપણ' ની પદવી આપી.

સંવત ૧૯૯૩ માં પટિયાલામાં જાહેર સભામાં ૬૦ અવધાન કર્યા. વિદ્યાવાસિધિની ઉપાધિ મળી.

સંવત ૧૯૯૪ માં આગ્રામાં જાહેર સભામાં ૬૦ અવધાન કર્યા.

(કુંભર્ષ, પોરબંદર, લોંબડી, ભાવનગર, અમદાવાદ, વડવાણ કુંભ, વાંકાનેર, જયપુર અને અલવરમાં થએલાં અવધાનોના અહેવાલોની જુદી જુદી પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.)

[પરિશિષ્ટ ૪]

‘ વીરસંઘ ’ ની યોજના

નામ—

આ સંઘનું નામ “ શ્રી અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન વીરસંઘ ”
અથવા “ શ્રી જ્વે. સ્થા જૈન વીરસંઘ ” રાખવું.

જૈન વીરસંઘના ઉદ્દેશ્ય —

- (૧) મમરન વે. મ્યાનકવાસી અનુવિધ સંઘમાં પરસ્પર પ્રેમની
બંધન કરી એકબીજાનું દુઃખ સહન કરવું.
- (૨) મ પ્રદાયવાદને દૂર કરી એક જ છત્ર નીચે અને એક જ
શાસનના અંતરે રાકવાની ભાવનાનો વિકાસ તથા પ્રચાર કરવો.
- (૩) આચાર્યગૃહિણી એવી યોજના તૈયાર કરવી કે સ્વછંદાચાર
અને સાધિલાચાર ન કેળાવ.
- (૪) વિકાસ અને લેખકોની એક એવી સહકારી પ્રવૃત્તિ અંગીકાર
કરવી કે જંતી મદાયનાર્થી નાન્યોનું મ શોધન તથા ભાષાંતર
થઈ શકે સાહિત્યનો વિકાસ કરવા માટે તથા સામાન્ય જનતાને
સ્થિતિ અને પ્રિય પનાવવા માટે જનન સાહિત્યનું નિર્માણ કરવું.
- (૫) જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરવાની દ્રષ્ટિ મેળવવાવાળાઓને માટે
એક એવો પાઠ્યક્રમ તૈયાર કરવો કે જેથી ધાર્મિક જ્ઞાન પુષ્ટ
અને ચિરસ્થાયી બની શકે.
- (૬) જુદા જુદા મુનિવરો માટે જુદા જુદા વિષયો નાખી અભ્યાસ
કરાવવાની ખર્ચાણું પદ્ધતિને સ્થાપવું કે જેથી શિક્ષણનો
એવો પ્રબન્ધ કરવો કે જ્યાં ને જ્યાં ને નિર્માણ શાસ્ત્રોનો
આવશ્યક બધો અભ્યાસ કરી શકાય.
- (૭) જૈન સંસ્કૃતિનો વ્યાપક પ્રચાર.
- (૮) જ્યાં આવકવર્ગમાં કલ્પ કે દેવતાની પૂજા થાય છે ત્યાં
માટે ઉપદેશ આપવો, તેમને જોડવા અને એકતામાં
કેળવવો. આ પ્રમાણે એકતા કરવાની કામગીરી કરવાની
જાણ.

(૬) મુનિવેશમાં રહી અથવા બીજી કોઈ રીતે જે જૈન શાસ્ત્રો તથા જૈન સંસ્કૃતિથી વિપરીત આચારવિચાર કે પ્રચાર કરે તેને અટકાવવા.

(૧૦) ભિન્નભિન્ન સંપ્રદાયોનાં ભિન્નભિન્ન મંડળોનું એકીકરણ કરી એક જ વીરમંડળ કાયમ કરવું.

વિભાગ—

આ જૈન વીરસંઘના ત્રણ વિભાગ રહેશે: (૧) શ્રી વીર શ્રમણસંઘ (સાધુ તથા સાધ્વી). (૨) શ્રી વીર જ્ઞાત્યારીસંઘ (રૂઢિ વેશમાં જ્ઞાત્યારી રહીને સેવા આપવાવાળો વર્ગ).

શ્રી વીર શ્રમણસંઘ.

(૧) શ્રી વીરશ્રમણ સંઘના એક મુખ્યાધિકારી આચાર્ય અને એક ઉપાધ્યાય પાંચ વર્ષને માટે નિયુક્ત કરવામાં આવશે; જે સર્વ-પ્રિય, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના પરમ અનુભવી, ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રવાન તથા સંઘનો બધો ભાર દક્ષતાપૂર્વક ચલાવવા સમર્થ હોય તેવા યોગ્ય મુનિને આ પદના અધિકારી ગણવામાં આવશે.

(૨) આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયની ચુંટણી પ્રવર્તકમંડળ સર્વાનુમતિથી અથવા બહુમતિથી કરશે.

આચાર્યનું કર્તવ્ય

(૧) બધા પ્રાંતોમાં વિચરવાવાળા સમસ્ત સાધુ-સાધ્વી-વર્ગની આચારમયોદા પર ધ્યાન રાખવું.

(૨) પ્રાન્તવાર પ્રવર્તકોમાં તથા ગણાવચ્છેદકોમાં જે આવશ્યકતા જણાય તો પરિવર્તન કરવું.

(૩) ગણાવચ્છેદકે પ્રવર્તકદ્વારા સૂચિત કરવામાં આવેલ મોટા દોષ (મૂલયુક્ત) કે નિયમભંગની તપાસ કરી દોષયુક્ત સાધુસાધ્વીને યોગ્ય શિક્ષા અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપી આચારશુદ્ધિ કરાવવી.

(૪) બધા પ્રાન્તો પર સમદષ્ટિ ગાળી નિયમન્યાય આપવો.

અંથરચના

ઉપદેશપ્રધાન ગ્રંથો

- (૧) શ્રી અજરામજી સ્વામીનું જીવનચરિત્ર અને શ્રી અજરામર
ગોત્ર (મ. ૧૯૬૯)
- (૨) કર્તવ્ય-કૌમુદી પ્રથ ૧ (ગુજરાતી) સં. ૧૯૭૦; કર્તવ્ય-કૌમુદી
પ્રથ ૨ (દિગ્વી) સં. ૧૯૭૬
- (૩) કર્તવ્ય-કૌમુદી પ્રથ ૨ (ગુજરાતી) મં. ૧૯૮૧; કર્તવ્ય-કૌમુદી
પ્રથ ૨ (દિગ્વી) મં. ૧૯૮૫
- (૪) ભાવના-ગતકે (મ. ૧૯૭૨) ગુજરાતી.
- (૫) મનમગ્નમાનિદા (મ. ૧૯૭૩) ગુજરાતી અને સંસ્કૃત મિશ્ર.
- (૬) નાનુમવાદ (મ. ૧૯૭૩) ગુજરાતી; (સં. ૧૯૮૫) હિંદી.
- (૭) નિર્મિત અને જીવન (મ. ૧૯૮૬) ગુજરાતી અને હિંદી.
- (૮) નવીનતા અને જીવન (મ. ૧૯૮૬) દિગ્વી અને સંસ્કૃત.
- (૯) જીવન નિર્મિત અને જીવનની આવશ્યકતા (મં. ૧૯૮૫) હિંદી.
- (૧૦) પ્રત્યક્ષ અને અવ્યક્ષ (મ. ૧૯૮૬) ગુજરાતી.
- (૧૧) જીવનની નવીનતા (મ. ૧૯૮૬) સંસ્કૃત.
- (૧૨) જીવનની નવીનતા અને જીવન (મ. ૧૯૮૮) ગુજરાતી.

કોષ-વ્યાકરણના ગ્રંથો

- (૧) શ્રી અજરામજી સ્વામીનું જીવનચરિત્ર અને શ્રી અજરામર
ગોત્ર (મ. ૧૯૬૯)
- (૨) કર્તવ્ય-કૌમુદી પ્રથ ૧ (ગુજરાતી) સં. ૧૯૭૦; કર્તવ્ય-કૌમુદી
પ્રથ ૨ (દિગ્વી) સં. ૧૯૭૬
- (૩) કર્તવ્ય-કૌમુદી પ્રથ ૨ (ગુજરાતી) મં. ૧૯૮૧; કર્તવ્ય-કૌમુદી
પ્રથ ૨ (દિગ્વી) મં. ૧૯૮૫
- (૪) ભાવના-ગતકે (મ. ૧૯૭૨) ગુજરાતી.
- (૫) મનમગ્નમાનિદા (મ. ૧૯૭૩) ગુજરાતી અને સંસ્કૃત મિશ્ર.
- (૬) નાનુમવાદ (મ. ૧૯૭૩) ગુજરાતી; (સં. ૧૯૮૫) હિંદી.
- (૭) નિર્મિત અને જીવન (મ. ૧૯૮૬) ગુજરાતી અને હિંદી.
- (૮) નવીનતા અને જીવન (મ. ૧૯૮૬) દિગ્વી અને સંસ્કૃત.
- (૯) જીવન નિર્મિત અને જીવનની આવશ્યકતા (મં. ૧૯૮૫) હિંદી.
- (૧૦) પ્રત્યક્ષ અને અવ્યક્ષ (મ. ૧૯૮૬) ગુજરાતી.
- (૧૧) જીવનની નવીનતા (મ. ૧૯૮૬) સંસ્કૃત.
- (૧૨) જીવનની નવીનતા અને જીવન (મ. ૧૯૮૮) ગુજરાતી.

(૬)	અર્ધભાગધી કોષ	(૧)	(સં. ૧૯૭૬)
(૭)	" "	(૨)	(સં. ૧૯૮૫)
(૮)	" "	(૩)	(સં. ૧૯૮૬)
(૯)	" "	(૪)	(સં. ૧૯૮૮)
(૧૦)	" "	(૫)	(સં. ૧૯૯૫)

અમરસિદ્ધ.અંધો:

- (૧) વસુદત્ત આખ્યાન (ગુજરાતી)
- (૨) જયધોષ આખ્યાન (સંસ્કૃત-શ્લોકગદ્ય)
- (૩) કલાવતી આખ્યાન (સંસ્કૃત-ગુજરાતી પદ્ય)
- (૪) અમરકુમાર આખ્યાન (સંસ્કૃત પદ્ય)
- (૫) અનાદીમુનિ આખ્યાન (સંસ્કૃત-ગુજરાતી પદ્ય)
- (૬) ઈર્મઅંચનો સારાંશ (ગુજરાતી)
- (૭) મુક્તાવલિ-દિનકરીનો સારાંશ (ગુજરાતી)
- (૮) અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો સારાંશ (ગુજરાતી)
- (૯) ચંદ્રપ્રગ્ભિ સૂત્રનો સારાંશ (ગુજરાતી)
- (૧૦) વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા-પુ. ૧ (ગુજરાતી)
- (૧૧) બાલ વાંચનમાળા-પુ. ૧ (ગુજરાતી)
- (૧૨) વ્યાખ્યાનસંગ્રહ (ગુજરાતી)
- (૧૩) જૈન દર્શન (સંસ્કૃત શ્લોકગદ્ય) અપૂર્ણ.

મણાવચ્છેદક તથા મણાવચ્છેદિનીની યોગ્યતા

(૯) આચારાંગાદિ શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત, ઉપદેશકળામાં નિપુણ, શ્રોતા ઉપર પ્રભાવ પાડીને ધર્મ અને નીતિ સમજાવવાવાળા, સમાજ-સુધારક, સમર્થિ રાખવાવાળા, સેવાભાવી. તથા વિદ્વાન મુનિ મણાવચ્છેદક તથા મહાસતી મણાવચ્છેદિની તરીકે નિયુક્ત થશે. આ મણાવચ્છેદક તથા મણાવચ્છેદિનીઓ પ્રવર્તકની આત્મામાં રહેશે.

(૧૦) પ્રાન્તના પ્રવર્તક, જે જે સાધુ-સાધ્વીઓને પોતાના (પ્રવર્તકના) પસંદ કરવામાં આવેલ મણાવચ્છેદક તેમજ મણાવચ્છેદિનીના હાથ નીચે રહી વિહાર કરવાની આજ્ઞા આપે ત્યાં તે સાધુ-સાધ્વીઓને વિચરવું પડશે.

(૧૧) સરજતાને માટે સમસ્ત ભારતવર્ષ નીચે લખેલ પ્રાંતોમાં વિભક્ત રહેશે: (૧) ઠમ્બ (૨) ઠાદિયાવાડ (૩) યુજરાત (૪) દક્ષિણ (૫) માળવા (૬) મેવાડ (૭) મારવાડ (૮) અજમેર-મેરવાડા (૯) હાડોતી-ડુંદાણ (૧૦) પંજાબ (૧૧) યુ. પી., બંગાળ તથા બિહાર.

વીર શ્રમણસંઘમાં પ્રવિષ્ટ થવાની વિધિ

(૧૨) વીર શ્રમણસંઘમાં પ્રવિષ્ટ થવાવાળા મુનિઓને વીરસંઘની નવી દીક્ષા અંગીકાર કરવી પડશે અને આત્મસાક્ષીથી આશ્રયના કરી સાચા હૃદયથી પોતાની પૂર્વની દીક્ષાપર્ચાની નોંધ કરાવવી પડશે. પ્રાપ્તિ ૩૫થી નેટથો દીક્ષાચ્છેદ થયો દોષ તેટલો ઝોછો થયો જાદ દીક્ષાપર્ચા મણુવામાં આવશે. જે સાધુઓને માટે પ્રમટ ૩૫થી અપવાદ ફેલાયો દોષ તેવા મુનિઓને પ્રવિષ્ટ કરવા કે નહિ, પ્રવિષ્ટ કરવા તે કષ્ટ વિધિએ કરવા એ પ્રવર્તકમંડળના જદમતાનુસાર આચાર્ય સ્ત્રીના અધિકારનો વિચાર રહેશે.

... પાંતીય પ્રવર્તકના વિદ્વાત અને સજ્જાતી આચાર્ય જે સાધુ-

સાધ્વીઓને અયોગ્ય સમજશે તેમને શ્રી વીરસંઘમાં શ્રેયમાં આવશે નહિ.

(૧૪) જ્યેષ્ઠા તથા ચાતુર્માસ માટે ગણાવચ્છેદકની સાથે ઓછામાં ઓછા ત્રણ દાણા અને વધારેમાં વધારે પાંચ દાણા તથા ગણાવચ્છેદિનીની સાથે ઓછામાં ઓછા ચાર દાણા અને વધારેમાં વધારે છ દાણા રહેશે આ નિયમમાં કંઈ ફેરફાર આવશ્યક જણાશે તેા મદત્વનો ફેરફાર પ્રાંતીય પ્રવર્તક આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી કરી શકશે.

(૧૫) ચાતુર્માસમાં સાધુ તથા સાધ્વી ખામ કાગળ સિવાય તથા આચાર્યની આજ્ઞા મિવાય એક જ ગામમાં રહી શકશે નહીં.

(૧૬) જુદા સાહિત્ય પ્રકાશન કરવું, તથા ખાનગી પુસ્તકો સૂત્ર આદિનો ભંડાર રાખવાનું એકદમ બંધ કરી દેવું પડશે.

પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે

(૧૭) શ્રી વીરસંઘની જે આકૃષ્ણમાચારી મવાનુમતે અથવા ખડુમતે અવનિયમિત રીતે તૈયાર કરવામાં આવશે તે અનુસાર જ અર્ધાં માં સાધ્વીઓએ વર્ષના નાખતો પડશે જે સાધુ-સાધ્વી તેમાં ભાગ લેનાર નહીં. આવા માનુ પ્રાયશ્ચિત્ત ગણાવચ્છેદક આવશે. આવા તથા આવા માટે પ્રવર્તક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના તૈયાર પ્રવર્તક અથવા વધારે કરવાનો આજ્ઞાના મુજબ પ્રવર્તક કરવાના હોવાનું મેંવન થઈ રહ્યું છે. આવા પ્રવર્તક કરવાના હોવાની શુદ્ધિ કરવાના હોવાના પડશે. આવા પ્રવર્તક કરવાના હોવાના થઈ રહ્યા છે. આવા પ્રવર્તક કરવાના થઈ રહ્યા છે.

આવક-આવિકાઓને એવી શૈલીથી ઉપદેશ આપે કે જેથી એક તંત્રની સંગઠિત ભાવના પ્રવર્તિત થાય અને સફળ જ સમાવર્તિત થાય.

દીક્ષા વિષય

- (૧૯) જે પુરુષ અથવા સ્ત્રી દીક્ષા લેવા માટે તૈયાર થાય તેનાં કુળ, જ્ઞાન, પ્રકૃતિ, વૈરાગ્ય, શરીર, સંગઠન, સહનશીલતા અને પાત્રતા આદિની કરવાયોગ્ય સામાન્ય પરીક્ષા પ્રવર્તક કરશે અને વિશિષ્ટ પરીક્ષા આચાર્યશ્રી સ્વયં કરશે અથવાતો પોતાને જે યોગ્ય લાગે તે મુનિરાજની મારફત કરાવશે. દીક્ષા લેવાવાળાનાં માતાપિતા, સંરક્ષક કે નજીકનાં સંબંધીઓની સંમતિ આદિ સુયોગ્ય કારણ મહુમ પડશે તો જ આચાર્યશ્રી દીક્ષાના ઉમેદવારને દીક્ષા પ્રદણ કરવાની આજ્ઞા દેશે. આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા સિવાય કોઈ પણ સાધુ-સાધ્વી દીક્ષા આપી શકશે નહિ.
- (૨૦) નવી દીક્ષા લેવાવાળા તથા નવું સમકિત લેવાવાળા આવક-ગણને શ્રી વીરસંઘના આચાર્યપદના શિષ્ય ગણવામાં આવશે.
- (૨૧) દરતલિખિત સાત્ત, પુસ્તકો, પાનાં તથા અન્ય સાદિત્ય અને ઉપકરણ આચાર્યશ્રી પી સત્તા અને દેખરેખ નીચે રહેશે. જે સાધુ-સાધ્વીઓને આવશ્યકતા દરે તેઓ મહુમવઢેદક કે પ્રવર્તક દ્વારા આચાર્યશ્રી પાસેથી લઈ શકશે. વીર શ્રમણસંઘને છોડીને જવાવાળાને એવા કોઈ પણ સાત્ત, મંથ કે ઉપકરણ સાથે લઈ જવાનો અધિકાર રહેશે નહિ.
- (૨૨) વીરસંઘના આચાર્ય જે સાધુ-સાધ્વીને શ્રી વીર શ્રમણસંઘમાંથી જરતરફ કરશે તે સાધુ-સાધ્વીને કોઈ પણ મામનો વીરસંઘ આદર-માન દેશે નહિ, વ્યાખ્યાન સાત્રગથે નહિ, સાધુ-સાધ્વી તરીકે સ્વીકાર્યે નહિ અને રહેવાને માટે ઉપાધ્યય આદિ પણ દેશે નહિ. વીરસંઘ તેમને પોતાના સાધુ-સાધ્વી મળીને કોઈ વ્યવહાર કરશે નહિ.

- (૨૩) આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા સિવાય કોઇ પણ સાધુ-સાધ્વીને વીર અમણ્યસંઘમાંથી બરતરફ કરી શકાશે નહિ કોઇ ખાસ મંચે ગોમાં જ્યારે કોઇ સાધુ-સાધ્વીનો વ્યવહાર અત્યંત સદેહ પ્રતીત થાય અને આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા આવવામાં વિલંબ લાગવાની સંભાવના હોય ત્યારે મણાવચ્છેદક કે પ્રવર્તક સાધુ-સાધ્વીનો વંદનવ્યવહાર રાખવો બંધ કરી શકે છે. રથાનિક સંઘપતિ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાને એવાં સાધુ-સાધ્વીની સાથે થોડા સમયને માટે સાધુતાનો વ્યવહાર ન રાખવાનું કહી શકે છે. પરંતુ કોઇ પણ અવસ્થામાં આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા સિવાય કોઇને અમણ્યસંઘમાંથી બરતરફ કરી શકાશે નહિ બધા મંચોગોમાં આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા અનુમાર જ કરવું પડશે.
- (૨૪) વીર અમણ્યસંઘમાં સંમિલિત યવાવાળા મુનિ તથા મહાસતીઓ આ સંઘથી જુદા રહેવાવાળા મુનિઓ તથા મહાસતીઓ સાથે વાતસલ્યભાવના માત્ર રાખશે.
- (૨૫) વીર અમણ્યસંઘની સમાચારી શાસ્ત્રસંમત, દેશ કાલ ક્ષેત્ર ભાવની અનુસાર હશે. લૌકિક, શ્લોકોત્તર, અપવાદ, ઉત્સર્ગ આદિ બધી વાતોને લક્ષ્યમાં રાખીને જ સમાચારીનું નિર્માણ કરવામાં આવશે. સમયાનુમાર સમાચારીમાં તથા નિયમોમાં આવશ્યક કે સર્વથા ફેરફાર જો યોગ્ય માન્ય પડશે તો આચાર્યશ્રીની પ્રમુખતામાં પ્રવર્તકમંડળની સર્વાનુમતિ અથવા કુલ મંડળની સહમતિ થઈ શકશે.
- (૨૬) આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, મણાવચ્છેદક અને સાધુમંડળ પચ્ચપચમાં પ્રેમ તથા ઉદારતાનો વ્યવહાર રાખે જેથી સંઘ અવિભક્ત રહી પ્રગતિ કરી શકે.
- (૨૭) વીરસંઘના સંમિલિત યવાવાળા શ્રાવકસૂયોમાંથી પ્રત્યેક પ્રાતઃપાઠી ચુટાવજા પ્રતિનિધિ શ્રાવકોની એક અવસ્થાપક કમીટી નિયુક્ત કરવામાં આવશે. આ કમીટીનું કાર્ય શ્રાવકો તથા અજ્ઞાતોની નીચી અવસ્થા કરવાનું રહેશે.

